Kashmir Series of Texts and Studies.
No. XXXI.

THE SWACCHANDA-TANTRA

WITH COMMENTARY

BY

KSHEMARĀJA.

EDITED WITH NOTES

BY

PAṆḌIT MADHUSUDAN KAUL SHĀSTRĪ, M. A., M. O. L.,
Superintendent Research Department,
JAMMU AND KASHMIR STATE,
SRINAGAR.

Published under the Authority of the Government of
His Highness Lieut.-General Mahārāja
Sir PRATĀP SINGH SĀHIB BAHĀDUR,
G. C. S. I., G. C. I. E.,
MAHĀRĀJA OF JAMMU AND KASHMIR STATE.

BOMBAY:
PRINTED AT THE 'NIRṆAYA-SAGAR' PRESS.
1921.

THE KASHMIR SERIES

OF

TEXTS AND STUDIES.

Kashmir Series of Texts and Studies.
No. XXXI.

THE SWACCHANDA-TANTRA

WITH COMMENTARY

BY

KSHEMARĀJA.

EDITED WITH NOTES

BY

PAṆḌIT MADHUSUDAN KAUL SHĀSTRĪ, M. A., M. O. L.,
Superintendent Research Department,
JAMMU AND KASHMIR STATE,
SRINAGAR.

Published under the Authority of the Government of
His Highness Lieut.-General Mahārāja
Sir PRATĀP SINGH SĀHIB BAHĀDUR,
G. C. S. I., G. C. I. E.,
MAHĀRĀJA OF JAMMU AND KASHMIR STATE.

THE RESEARCH DEPARTMENT JAMMU & KASHMIR STATE

BOMBAY:
PRINTED AT THE 'NIRNAYA-SAGAR' PRESS.
1921.

श्रीसोमानन्दनाथप्रभृतिगुरुवरादिष्टसन्नीतिमार्गो
लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्पटिमनि घटनामीश्वराद्वैतवादः ।
कश्मीरेभ्यः प्रसृत्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन्सर्वदेश्यान्
देशेऽन्यस्मिन्नदृष्टो घुसृणविसरवत्सर्ववन्द्यत्वमाप॥१॥

तरत तरसा संसाराब्धिं विधत्त परे पदे
पदमविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।
विमृशत शिवादिष्टाद्वैतावबोधसुधारसं
प्रसभविलसत्सद्युक्त्यान्तःसमुत्प्लवदायिनम् ॥ २ ॥

ॐ

काश्मीर-संस्कृतग्रन्थावलिः।

ग्रन्थाङ्कः ३१

श्रीस्वच्छन्दतन्त्रम्

श्रीमहामाहेश्वराचार्यश्रीक्षेमराजकृतोद्द्योताख्यविवरणोपेतम्

श्रीभारतधर्ममार्तण्ड-कश्मीरमहाराज-
श्रीप्रतापसिंहवर-प्रतिष्ठापिते
प्रत्नविद्याप्रकाश-(रिसर्च) कार्यालये
तदध्यक्ष-पण्डित-मधुसूदन-शास्त्रिणा
उद्दिष्टकार्यालयस्थेतरपण्डितसहायेन
संगृह्य, संशोधन-पर्यायाङ्कन-विवरणादिसंस्करणोत्तरं
पाश्चात्यविद्वत्परिषत्संमताधुनिकसुगमशुद्धरीत्युपन्यासादिसंस्कारैः परिष्कृत्य
मुम्बय्यां
'निर्णयसागर' मुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्राकाश्यमुपनीतम्

संवत् १९७७ खैस्ताब्दः १९२१

काश्मीर-श्रीनगर

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press
23, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Pandit Madhusudan Kaul Shastri, M. A., M. O. L.,
for the Research Department,
Jammu and Kashmir State, SRINAGAR.

SRI-SWACCHANDA-TANTRAM.

PREFACE.

The present edition of the Swacchanda-Tantram[1] with the "Uddyota" is based on collation of the following manuscripts:—

A.—Belongs to Pandita Râjâ Râm S'âstrî, late Principal of the Râjakîya Pâṭhas'âlâ, Srinagar. The Ms. is an old one and written out on old Kashmirî paper in S'âradâ character. It is generally correct. A copy of the same by Paṇḍita Srîdhara Gâḍaroo, who formerly worked in this office, lies in the Library of this Department.

B.—This was written out by Râjânaka Ratnakanṭha in 1608 Anno S'âka as is manifest from the colophon[2] of the first Paṭala. It is very old and belongs to Paṇḍita Kanṭha Kaula Sahib of Purushayâr, Srinagar, Kashmir. Character, old S'âradâ. Paper,

---

1. The Honourable Sir John Woodroffe of the Calcutta High Court was found by my predecessor to use the edition of this book prepared by this Department, and Pandita Hara Bhatta, a Pandita of this Department, was suspected to have given him assistance by way of supplying him with the edited text of this Department. But the Home Minister, Jammu and Kashmir State, after instituting full enquiries in the matter, dropped it for reasons on record in this office.

2. The colophon runs thus— (लिखितो मया रत्नकण्ठेन। वस्वभ्राष्टिमिते शाके (१६०८) लौकिक संवत् ६२, *i. e*; 4762) *i. e.* "Has been copied by me Ratna Kaṇṭha in 1608 S'âka year, corresponding to the Laukika year 4762."

Kashmirî. Leaves, worm-eaten and repaired here and there. The Ms. is bound in leather and carefully preserved. Slips of pen are occasionally met with herein.

C.—This Ms. belongs to Pandita Lasa Dutta of Srinagar. It is written out on Kashmirî paper in S'âradâ character. It does not seem to be very old and there are some mistakes sparsely found in the book.

In preparing this Tantram for the press the Pandits of this Department have, as usual, contributed their mite to make the edition really useful and interesting by their learned labour and scholarly help for the Sanskrit knowing public, especially for those who are keenly interested in the Tantrik lore. For this they deserve my heartfelt thanks. The English staff too has similarly won my thanks as it has in every way facilitated the preparation of the book for the Press.

Srinagar, Kmr.
3rd Nov. 1920.

MADHUSUDAN KAUL.

SRI-SWACCHANDA-TANTRAM.

INTRODUCTION.

Introductory.

The Swacchanda-Tantram is one of the leading Tantras of the Dakshinâ-châra as it panegyrises and initiates into the secret worship of *Aghora*, the Right mouth of the *Swacchanda-Bhairava.*[1] Unlike *Mṛgendra & Matanga*, Tantras of the *Dakshinâchâra* where the doctrines discussed are understood to represent the dualistic school of philosophy, the *Swacchanda-Tantra* adheres to the purely monistic side or the *Adwaita System* of the *Saiva* Philosophy and is considered to be one of the best authorities on the Saivaistic Initiation or *Siva Dîkshâ*, its cheif theme being meditation (*Upâsanâ*) and ritual (*Kriyâ*). The very name[2] of the book indicates its inborn tendency towards the pure monism which, to distinguish it from other systems of philosophy, may safely be designated as the *Trika* system of Kashmir.

---

1 *Swacchanda-Bhairava* is represented as having the five faces *Is'âna*, *Tatpurusha*, *Sadyojâta*, *Vâmadeva*, & *Aghora*, (respectively representing, in name, *U'rdhva Vaktra*, *Pûrva Vaktra*, *Pas'chima Vaktra*, *Dakshiṇa Vaktra*, & *Vâma Vaktra*) which are the symbols of His fivefold glory i. e. *Chit*, *A'nanda*, *Icchâ*, *Jñâna* & *Kriyâ*. The same divine faces are said to be the five respective sources of *Ûrdhvâmnâya*, *Pûrvâmnâya*, *Pas'chimâmnâya*, *Dakshinâmṇâya* & *Vâmâmnâya*.

2 *Swacchanda* is synonymous with *Swatantra* or one possessed of *Swâtantrya* or *Free Will*, the keynote of the Kashmir S'aivaism.

Trika System.

The Trika System of Kashmir seems to be very old and only a few vestiges reminiscent of its predominant influence in the past are found lingering in some of the families in Kashmir. (Cf. The family of the Tikkoos. The term Tikkoo is an Apabhrams'a of *Trika*). This system has been peculiarised by its native tendency to discuss doctrines and practices in the light of pure monism and consequently to emphasise the difference in its outlook from those of other philosophical systems which teach the eternal Śaiva faith in the aspects of *Bheda* (diversity) and *Bhedâbheda* (diversity-in-unity).

Divine Authorship of the Tantra.

Just like other Tantras, *Swacchanda Tantra* is regarded as an *Âgama S'âstra* and, hence, of superhuman authorship. It takes the form of a dialogue between *Devî & Bhairava.* Perusal of a few introductory verses leads us to understand that the present Tantra is an abstract of the original *Swacchanda Tantra* which is said to have been a very voluminous Tantra[1] consisting of a hundred crore of verses and consequently baffling the power of study by men particularly in the Iron Age wherein shortlivedness, penury, and mental and moral lassitude prevail.

Commentary.

The only commentary now available on the *Swacchand-Tantram* is known by the name of

---

1. यत्त्वया कथितं मह्यं स्वच्छन्दं परमेश्वर ।
शतकोटिप्रविस्तीर्णं भेदानन्त्यविसर्पितम् ।
न शक्नुवन्ति मनुजाः स्वल्पवीर्यपराक्रमाः ।
अल्पायुषोऽल्पवित्ताश्च अल्पसत्त्वाश्च शंकर ।
तदर्थं संग्रहं तस्य स्वल्पशास्त्रार्थविस्तरम् ।
भुक्तिमुक्तिप्रदातारं कथय स्व प्रसादतः ॥

"Uddyota". That there were several commentaries on the Tantram in question before is evidenced by a few allusions confronted with here and there in the volume of the book. The first reference that we come across on page 4, Patala II of the *Swacchanda Tantra*, *viz.*, (यत्तु तिसृभिर्मात्राभिर्मूर्द्धागैः etc. etc.), clearly convinces us about the existence of another commentary on the Tantra without any mention either of its name or the author. Further on, we find the second reference (यत्तु वृहट्टीकाकारभुल्लकराजानकेन, etc., leaf 119, Ms. B, Pat. X.) which, in plain terms, gives us the name of one of the commentaries anterior to the *"Uddyota"* as *Vṛhat Ṭîkâ*, at the same time making us acquainted with the author's own name, *viz.*, *Bhullaka Râjânaka*. No definite information can be had about this author of Vṛhaṭṭîkâ. The same uncertainty is felt about his compositions also. The method of interpretation is far different from that of the *Uddyota*. Several indications induce us to believe that profane meanings were given to the hallowed sentences by the followers of the dualistic systems of *S'aiva* Philosophy, (Cf. the references on pages 75 and 72 of the II Patala). Other commentaries, to all intents and purposes, seem to have run on the dualistic lines though there is no explicit confession made by Kshemarâja thereabout. The commentaries most probably did exist during his time, but neither of them is to be had at present.

The Author of the Uddyota.

The author of the commentary, the *Uddyota*, is Kshemarâja as is evident from the fifth verse in the beginning of the commentary, which is " क्षेमराजो विवृणुते श्रीस्वच्छन्दनयं मनाक् ". The commentary explains the moot points in the Tantra in the light of pure monism, which endeavour on the part of the author is, it is believed, first of its kind and is indicative of the fact that some of the pre-S'iva-Sûtra-Tantras

were commented upon on the lines of dualism—nay pluralism, the corroboration whereof is made by a triad of verses at the end of the commentary (*Uddyota*), which runs as under:—

I. नाम्नैव भेददृष्टिर्विधुता येनाऽस्वतन्त्रतातत्त्वा ।
श्रीमत्स्वतन्त्रतन्त्रं भेदव्याख्यां न तत् सहते ॥

II. भेददर्शनसंस्काररससन्ततिमादितः ।
स्वच्छस्वच्छन्दचित्स्वात्मसत्तत्त्वं नेक्षते जनः ॥

III. गतानुगतिकप्रोक्तभेदव्याख्यातमोऽपनुत् ।
तेनाद्वैतामृतस्फीतः स्वच्छन्दोद्द्योत उम्भितः ॥

I. "The venerable *Swacchand-Tantra* does not brook the dualistic interpretation. Its very name has shattered to pieces such a notion, *viz.*, the theory of dualism; for any such theory is opposed to the doctrine of *"Free-Will"*.

II. People, under the inebriation due to constant imbibing of the dualistic view, do fail to perceive the Reality in the nature of the free and pure *Chit*.

III. It is, therefore, that the commentary called *Uddyota* (*lit.* blaze of light), surcharged, as it is, with the ambrosia of pure monism, is here undertaken to remove the dark notions that hang about as a result of the dualistic interpretations handed down to us.

Kshemâraja's Parentage.

A veil of mystery hangs over the parentage of *Kshemarâja*. From the verses[1] at the end of the

---

1. गुणादित्याज्जातो गुणगणगरिष्ठः शिवगुणैः,
कृतामोदो बाल्यात्प्रभृति गतसंगो जगति यः ।
स शूरादित्यो मां वहु बहुलभक्त्यार्थयत यत्
स्तुतौ तेनाकार्षं विवृतिमिह नारायणकृतौ ॥
श्रीरामेण कृतात्र सद्विवृतिरित्येषा किमर्थेति सा,
सन्तश्चेतसिकुध्वमस्ति विवृतौ कोपि प्रकर्षोऽत्र यत् ॥
तेनार्थिप्रणयाद्दिनैस्त्रिचतुरैर्या क्षेमराजो व्यधात् ।
क्षेत्रे श्रीविजयेश्वरस्य विमले सैषा शिवाराधनी ॥ (Stav. ch P. 130 Series X.)

Vivṛti on *Stawachintâmaṇi* (No. X of the series of this Department), it is manifest that he lived at the *Vijayes'wara*, the modern *Bijbihâra* (in Kashmiri *Vyajibror*), a town about thirty miles off Srinagar on the eastern side, where he, being once requested, or rather encouraged by one *S'ûrâditya*, son of one *Guṇâditya*, commented upon *Nârâyaṇa Bhatta's Stawachintâmaṇi*. No mention of *Sûrâditya* alluded to above has been made in the Kashmir *Râjatarañginî*, which fact suggests that he had, presumably, done little or nothing to attract the notice of the historian *Kalhana* and to place himself far above the masses.

Date of Kshemarâja.

One has not to exercise his brain very much in grappling with the problem of the time of *Kshemarâja*, as it will be at once got at by catching hold of the fact that he feels proud to share the honour of pupilage to Mahâmâheswarâchârya *Abhinava Gupta*, who, as admitted on all hands, lived either in the latter half of the Xth or in the early part of the XIth century A. D.

Kshemarâja's Style of Commenting.

Kshemarâja's style of commenting is modelled upon that of *Abhinava Gupta*, the voluminous writer on the *Adwaita S'aiua* Philosophy. It is philological, vigorous, generally pithy but to the point. Occasionally, the author does full justice to the text with due attention to the economy of words pregnant enough to express his deep erudition in the field of *Adwaita* S'aivaism of Kashmir.

Works by the Author.

The chief existing works of Kshemarâja are:—

(1) Vimars'inî on the S'iva Sûtras.
(2) Vivṛti on Stavachintâmaṇi.
(3) Utpalastotrâvalî Ṭîkâ.

(4) Parâprâves'ikâ.
(5) Swacchandoddyota.
(6) Vijñânabhairavoddyota.
(7) Netra-Uddyota.
(8) Pratyabhijñâ Hṛdaya.
(9) Spanda Nirṇaya.
(10) Spanda Sandoha.
(11) Dwanyâloka-lochanoddyota.
(12) Ṭikâ on Sâmba-pañchâs'ikâ.

Another work namely Tattwa sandoha *viz.*, (Shaṭ-Trimsattattwa sandoha) has been ascribed to *Kshemarâja* by Mr. J. C. Chatterji (see his Kashmir 'Saivaism-page 35) which seems to be open to objection, as several quotations from the Dîpikâ (Comm. on Yoginî Hṛdaya by Amṛtânanda Nâtha, pupil to Punyâ-nanda Nâtha) on Yoginî Hṛdaya, clearly entitle Amṛtânanda Nâtha to the authorship of the book in question.

Arrangement Observed in the Swachhandatantram.

The Tantram consists of fifteen Paṭalas or chapters. No sense of harmony seems to have adequately been used in the arrangement of the chapters as some of them are unproportionally lengthy while the others are very small. The names of the Paṭalas are given below, each one of them indicating the subject it deals with:—

(1) मन्त्रोद्धारः ।
(2) अर्चाधिकारः।
(3) अधिवासः ।
(4) दीक्षाभिषेकप्रकाशनम् ।
(5) तत्त्वादिदीक्षाप्रकाशनम्।
(6) पञ्चप्रणवाधिकारः ।
(7) आभ्यन्तरकालाधिकारः ।
(8) अंशकनिर्णयः...संबन्धषट्निरूपणम्।
(9) अभीष्टसिद्धिसाधनम् ।
(10) भुवनादिदीक्षानिरूपणम्।

(11) तत्त्वाध्वसृष्ट्यादिनिरूपणम्...मतान्तरवादिनां तत्तत्त्वस्थितिनिरूपणम् ।
(12) धारणादिक्रमेण तत्त्वानां साक्षात्कारनिरूपणम्–३२ अनुष्ठानभेदाः ।
(13) यागाराधनम् ।
(14) मुद्रालक्षणम् ।
(15) छुम्मानिरूपणम् ।

Conclusion.

In fine, the Swacchanda-Tantram is one of the best Mantra S'âstras. The dogmatic formulas discussed therein can be apprehended only with the aid of the best S'aiva Teachers of the Valley. What with its fascinating treatment of the Ritual or S'aivaistic Initiation, what with its description of charms and the Mantra S'akti, and lastly, what with its dealings with the occult and wondrous powers of the *Yoga*, Swacchanda-Tantra ranks high among other Tantras as it chiefly aims at the realization of the *Adwaita Tattwa* or the height of spirituality which is but an unalloyed bliss.

Srinagar,
3rd Nov. 1920.

MADHUSUDAN KAUL.

ओं नमः स्वातन्त्र्योद्भासितविश्वमूर्तये स्वतन्त्रभट्टारकाय ।

अथ

श्रीस्वच्छन्दतन्त्रम् ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यक्षेमराजकृतोद्द्योताख्य-
विवरणोपेतम् ।

(प्रथमः पटलः)

विश्वैकरूपविश्वात्मविश्वसर्गादिकारणम् ।
परप्रकाशवपुषं स्तुमः स्वच्छन्दभैरवम् ॥ १ ॥
प्रसरच्छक्तिकल्लोलजगल्लहरिकेलये ।
सर्वसंपन्निधानाय भैरवाम्भोधये नमः ॥ २ ॥
एकैव बोधजलधेः शक्तिशुक्तिर्जयत्यसौ ।
यदन्तर्निखिलं भाति मुक्तामयमिदं जगत् ॥ ३ ॥
स्मृतिमात्रविनिर्धूतनिःशेषाज्ञानकिल्बिषाः ।
गुरुसूक्तवरस्फारा विजयन्ते जगत्त्रये ॥ ४ ॥
तत्सेवाविमलव्यक्तमहामाहेशदर्शनः ।
क्षेमराजो विवृणुते श्रीस्वच्छन्दनयं मनाक् ॥ ५ ॥

अभिनवबोधादित्य-
द्युतिविकसितहृत्सरोजान्मे ।
रसयत सरसाः परिमल-
मसारसंसारवासनाशान्त्यै ॥ ६ ॥

इहानुजिघृक्षारससरसहृदयपरसंवित्संमुखीकृतो ग्रन्थमवतारयितुं कश्चिद्देवीशिष्य आह

कैलासशिखरासीनं
भैरवं विगतामयम् ।
चण्डनन्दिमहाकाल-
गणेशवृषभृङ्गिभिः ॥ १ ॥
कुमारेन्द्रयमादित्य-
ब्रह्मविष्णुपुरःसरैः ।
स्तूयमानं महेशानं
गणमातृनिषेवितम् ॥ २ ॥
सृष्टिसंहारकर्तारं
विलयस्थितिकारकम् ।
अनुग्रहकरं देवं
प्रणतार्तिविनाशनम् ॥ ३ ॥
मुदितं भैरवं दृष्ट्वा
देवी वचनमब्रवीत् ।

इह परमेश्वरस्य चिदानन्दघनस्य ब्रह्मदर्शनोक्ततत्त्वातिशायिनः स्वच्छन्दभैरवस्फुरत्तात्मा परमार्थः, इति—भगवतः शास्त्रस्य चास्य तदेवाभिधानम्। तस्य स्वात्मैकरूपपञ्चकृत्यकारित्वमित्याशयेन 'सृष्ट्यादिपञ्चकृत्यकरं देवं मुदितं भैरवं दृष्ट्वा देवी वचनमब्रवीत्' इत्युक्तम्। तत्र देवः—शिवादिक्षित्यन्ताशेषसृष्ट्यादिक्रीडापरः, तावदशेषोत्कर्षतया विजिगीषुः, तदभिन्नत्वात् विश्वस्य जगद्व्यवहाररूपतयापि द्योतमानः, शिवमन्त्रमहेश्वरादिभिः स्तूयमानः, सर्वेषामगतीनां गतिः प्राप्योऽभिन्नबोधसारश्च, यथोक्तं 'दिवु क्रीडादौ' इति। भैरवो—विश्वभरणरवणवमनरूपः, भीरूणामभयमिति व्युत्पत्त्या संसारिणामभयदः, भयं भीः संसारत्रासः तया जनितो रवः आक्रन्दः भीरवः ततो जातः तदाक्रन्दवतां स्फुरितः, अस्यैव भीरवस्य संसारभयविमर्शनस्यायं शक्तिपातवशेनोत्थापकः, भानि नक्षत्राणि ईरयति इति भेरः कालः तं वायन्तीति भेरवाः—कालग्राससमाधिरसिकाः योगिनः तेषामयमिति आन्तरः स्वभावः,

भिये पशुजनत्रासाय रवः—शब्दराशिसमुत्थाकारादिकलाविमर्शो यासां खेचरी-गोचरी-दिक्चरी-भूचरीचक्ररूपाणां संविद्देवीनां ताः भीरवाः तासामयं स्वामी भैरवः, तथा भैरवो भीषणः संसारविघटनपरः, एवमागमेषु निरुक्तत्वात्, श्रीबृहस्पतिपादैः शिवतनावन्वर्थव्याख्यातस्वरूपत्वाच्च। अत एवायं मुदितो—नित्यानन्दघनस्वातन्त्र्यशक्तियुक्तो यः तं भैरवाभिधानमेव न तु ब्रह्मविष्णवीशसदाशिवशिवरूपं—तेषामेकादशपटलनिरूपितनीत्या एतत्स्वभावाभावादेतदुल्लास्यविलाप्यत्वाद्वा। अत एव महान्तमीशानं—सर्वेषामेषां स्वामिनम्। अत एव के—मूर्धन्ये ब्रह्मबिले एला स्फुरन्ती शक्तिः तस्यामासः आसनमुपरिस्थितिर्यस्य, व्यापिनी-समनात्मनः शिखरस्य सर्वाध्वोपरिवर्तिनः पदस्य, तत् 'कैलासशिखरं' तत्रासीनं—तदुत्तीर्णं प्रकाशैकघनं तदशेषव्याप्त्या च विश्वरूपम्। ततो विगतामयम्—आ समन्तात् मिमीते इत्यामयः

'शक्तिरूपा स्मृता माया यदधः शक्तिकुण्डली।'

इति वक्ष्यमाणाख्यातिरूपा महामाया तद्वि-
रहितं, विगतश्चामयो यतो भजमानानाम्।
भगवतः शक्तिप्रपञ्चव्याप्तिरूपैः तदनुगृहीतै-
रेव चण्डादिभिः कुमारान्तैः, तत्प्रपञ्चसार-
व्याप्तिरूपस्य भगवत उमापतेः व्याख्यातभै-
रवस्फारसमावेशात् भैरवरूपस्य तन्नाम्नश्च
भुवनाध्ववक्ष्यमाणकैलासाख्यहिमवच्छृङ्गासी-
नस्य अन्तरङ्गपरिवाररूपैरिन्द्रादिभिः लोक-
पालैः, यमोपलक्षितैः सर्वैः संहर्तृभी रुद्रा-
दिभिः, आदित्योपलक्षितैः सर्वैस्तेजोमयैः, ब्र-
ह्मविष्णूपलक्षितैः सृष्टिसंहारस्थितिकारिभिः
सर्वैः अनन्तभट्टारकादिभिः, तत्पुरःसरैरन्यैरपि
च निरपेक्षशक्तिपातपात्रीकृतैः स्तूयमानं – क-
ल्पितप्रमातृतानिमज्जनात् सर्वोत्कृष्टत्वेन परा-
मृश्यमानम्, गणेन – कपालीशादिभैरवाष्टकेन
वक्ष्यमाणपरिवाररूपेण, मातृभिः – ब्राह्म्यादि-
देवीभिः, गणानां मात्रा – प्रपञ्चव्याप्त्या उमा-
देव्या उक्तान्तरङ्गपरिवारमध्यप्रधानभूतया नि-
षेव्यमानं – तच्छक्तिपातादेव अख्यातिप्रशमन-
तया समाविश्यमानं, सृष्टिसंहारौ ताच्छील्येन

कुर्वाणम्, सृष्टिसंहारप्रपञ्चात्मानं च विशिष्टप्रत्यवायफलं विलयं स्थितिं च विदधतम्, अनुग्रहं च ताच्छील्यताच्छब्द्यादिस्वभावतया कुर्वन्तं–सदा पञ्चकृत्यकारिणम्,प्रणतानां–साधकादीनां यथाभिलषितसंपादनेन आर्तिविनाशनम्। एवंभूतं देवं भैरवं मुदितं यथोक्तदेवरूपैव 'देवी'–स्वातन्त्र्यशक्तिः, दृष्ट्वा–साक्षात्कृत्य, 'वचनमब्रवीत्'–पूर्णाहन्तात्मना परामृशत्, तत्परामर्श एव हि अकारहकारप्रत्याहारात्मा गर्भीकृताशेषविश्वसमग्रशास्त्रप्रसरप्रथमाङ्कुररूपो भगवान् शब्दराशिः, यद्वक्ष्यति

'अदृष्टविग्रहाच्छान्ताच्छिवात्परमकारणात् ।
ध्वनिरूपं विनिष्क्रान्तं शास्त्रं परमदुर्लभम् ॥'

इत्यादि । चिदात्मैव च भगवान् भैरवः सदाशिवादिमूर्तिग्रहणपूर्वं स्वाधारप्रपञ्चव्याप्तिप्रधानभूतमुमापतिरूपं स्वसत्तानुप्रवेशात् भैरवात्मकमेव मुदितमास्थाय तथाभूतामेव च उमाभट्टारिकामूर्तिं गुरुशिष्यभूमिकाग्रहणेन, शास्त्रं–वचनप्रतिवचनरूपं लोकानुग्रहार्थं प्रथयति, यद्वक्ष्यति

'गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयं देवः सदाशिवः ।
पूर्वोत्तरपदैर्वाक्यैस्तन्त्रमाधारभेदतः ॥'

इति । एवमान्तरबाह्यक्रमाभ्यां शास्त्रार्थसूत्रणात् सूत्रभूतं सार्धश्लोकत्रयात्मकं तन्त्रावतारकवाक्यमेतद्बोद्धव्यम्, अत्र च एकवाक्यमेतत् बोद्धव्यम्, देवभैरवपदाभ्यां यथाव्याख्यातं गर्भीकृतमर्थं स्फुटीकर्तुं कैलासेत्यादिविशेषणान्तराण्युपात्तानि, तथाहि— दिवः क्रीडाव्यवहारलक्षणार्थौ 'सृष्टीत्यादिना, अनुग्रहकरम्' इत्यन्तेन प्रकटीकृतौ। तत्राद्यैः पञ्चभिः पटलैः मुद्रापटलेन च एतदङ्गभूतेन चतुर्दशेनानुग्रहः प्रतिपादितः, एकादशेन सृष्ट्यादिस्वरूपमुक्तं, विजिगीषात्मार्थः कैलासेति पदेनान्तरार्थपरेण महेशानपदेन चाभिव्यक्तो दशमपटलेन निर्णीतः, द्योतनार्थोऽनामयमुदितपदाभ्यां प्रकाशितः, स मध्ये मध्ये

'तत्रस्थं व्यञ्जयेत्तेजः परं परमकारणम् ।'

इत्यादौ ग्रन्थे प्रथितः, स्तुत्यर्थः 'चण्डेत्यादिना, निषेवितम्' इत्यन्तेन स्फुटीकृतः

'सुरासुराणां सिद्ध्यर्थं यजनोपायहेतुना ।
देवदेवेन निर्दिष्टः……………………………… ॥'

इत्याद्युद्देशेषु निर्वाहितः, अगतीनां गतिरित्येवंरूपो योऽर्थः सोऽपि 'प्रणतार्तिविनाशनम्' इत्यन्तेन व्यक्तः षष्ठसप्तमाष्टमनवमद्वादशत्रयोदशपञ्चदशपटलैर्निर्णीतः, एवं भैरवपदार्थोऽपि योजितव्यः, तत्र हि यथा रवणार्थः 'अब्रवीत्' इत्यन्तेन व्यञ्जितस्तन्त्रावतारपटलेन प्रदर्शितः, तथान्येऽपि अर्थाः यथायोगं देवपदतुल्यार्थतया योज्याः । अपि च कैलासेति पदेन द्वितीयार्थेन स्थानपूर्वकं देवभैरवादिपदैः सृष्टीत्यादिना च अवस्थापूर्वकं स्तूयमानम् इत्यन्तेन च स्तुतिपूर्वकमस्य शास्त्रस्यावतरणम् – इत्यनेनैव अवतारकवाक्येन प्रकाशितं, मुदितमित्यनेन प्रश्नयोग्यावसरज्ञत्वं शिष्यस्य प्रकाशितं, भैरवपदेन च दक्षिणस्रोतःसमुद्भूतत्वम् अस्य शास्त्रस्य सूचितं, स्रोतोभेदं च नवमपटले दर्शयिष्यामः ॥ ३ ॥

किमब्रवीत्? इत्याकाङ्क्षायामाह

श्रीदेव्युवाच

यत्त्वया कथितं मह्यं
स्वच्छन्दं परमेश्वर ॥ ४ ॥
शतकोटिप्रविस्तीर्णं
भेदानन्त्यविसर्पितम् ।
चतुष्पीठं महातन्त्रं
चतुष्टयफलोदयम् ॥ ५ ॥
न शक्नुवन्ति मनुजा
अल्पवीर्यपराक्रमाः ।
अल्पायुषोऽल्पवित्ताश्च
अल्पसत्त्वाश्च शंकर ॥ ६ ॥
तदर्थं संग्रहं तस्य
स्वल्पशास्त्रार्थविस्तरम् ।
भुक्तिमुक्तिप्रदातारं
कथय स्व प्रसादतः ॥ ७ ॥

हे शंकर! अनुग्रहैकपरतया श्रेयस्कर, स्व-आत्मरूप परमेश्वर, यत् त्वया मह्यं स्व एव च्छन्द इच्छा यस्य तादृगनर्गलभैरवरूपाभि-

धायित्वात् स्वच्छन्दं, तन्त्रावतारपटलनिरूपयिष्यमाणदृशा कोटिशतादिविस्तीर्णं – कोटराक्षव्याधिभक्षाघोरेश्वर-स्वच्छन्दादिना भेदानन्त्येन प्रसारितं, चतुर्णां – विद्यामन्त्रमण्डलमुद्राणां, पीठम् – आश्रयं संभवमात्रेण

'मुद्रा मण्डलपीठं तु मन्त्रपीठं तथैव च ।
विद्यापीठं तथैवेह चतुष्पीठा तु संहिता ॥'

इति, तथा

'स्वच्छन्दभैरवश्चण्डः क्रोध उन्मत्तभैरवः ।
ग्रन्थान्तराणि चत्वारि मन्त्रपीठं वरानने ॥'

इति श्रीसर्ववीरेऽभिहितत्वात् । तत्र विद्या – स्वच्छन्दशिवरूपा स्फुरत्ता परमार्थमातृका, मन्त्राः – चतुष्कलाद्याः, मण्डलं – नवनाभादि, मुद्राः – कपालाद्यनुकाराः । समयि-पुत्रक-साधकाचार्यरूपस्य चतुष्टयस्य वक्ष्यमाणभेदभिन्नस्य यत्फलं – भोगमोक्षवितरणादिरूपं तस्योदयो यस्मात् तादृशं कथितं तत् । मरणजन्मधर्मका मनुष्याः, अल्पेन वीर्येणोत्साहेन पराक्रमेण सामर्थ्येन च युक्ताः अत एव च वीरसिद्धिषु अशक्ताः, अल्पजीवितत्वेन अल्पवित्तत्वेन च

महानुष्ठानेषु चासमर्थाः, अल्पसत्त्वतया च महार्थज्ञानोपदेशाश्वासरहिताः, न शक्नुवन्ति श्रोतुमध्येतुं किं पुनरनुष्ठातुं, तदर्थं तस्य शास्त्रस्य संग्रहं – संक्षेपम्, अल्पः शास्त्रार्थविस्तरो यस्य तादृशं, भुक्तिं मुक्तिं च ताच्छील्येन ददतं, प्रसादेन – अन्तर्नैर्मल्यप्रथनात्मना अनुग्रहेण, कथय ॥ ७ ॥

अथ प्रश्ननिर्णेयानि वस्तूनि उद्दिशति

कीदृशं वै गुरुं विद्या-
त्साधकं च महेश्वर ।
भयाभयप्रदातारं
शिष्यं भूमिं च कीदृशीम् ॥८॥
मन्त्रांश्चैव समासेन
कालं चैव समासतः ।
यजनं हवनं चैव
अधिवासं रजांसि च ॥ ९ ॥
पञ्चगव्यं चरुं चैव
दन्तकाष्ठं च मण्डलम् ।

दीक्षा चाध्वाभिषेकौ च
समयान्साधनानि च ॥ १० ॥
कलिमासाद्य सिद्ध्यन्ति
तथा ब्रूहि महेश्वर ।

गुर्वादि भूम्यन्तं कीदृशं विद्यात्—उपादातुं हातुं च जानीयात् । मन्त्रादिसाधनान्तानि पञ्चदश वस्तूनि च यथा कलौ सिद्ध्यन्ति तथा ब्रूहि । तत्र समयिना श्रुतशास्त्रेण पुत्रकादिपदजिघृक्षया गुरुः परीक्ष्यो गुरुणैव वा परीक्ष्यः, गुर्वादयः कार्याः, गुर्वादयोऽत्र यथाप्राधान्यं क्रमेण निर्दिष्टाः, शिष्यः—पुत्रकः समयी च वक्ष्यमाणस्वरूपः, सद्गुरुः गुर्वादिचतुष्टयरूपस्य शिष्यवर्गस्याभयप्रदः, असद्गुरुस्तु भयप्रदः, सच्छिष्यवर्गः असच्छिष्यवर्गश्च स्वात्मन एव अभयं भयं च प्रददाति, भयं सिद्धिमुक्तिप्रत्यूहात्, तदभावादभयं, भयाभयप्रदातारमित्येतल्लिङ्गादिपरिणामेन, भूमिमन्त्रदन्तकाष्ठादीनामपि वक्ष्यमाणनीत्या यथायोगं योज्यम्, भूमिः—मन्त्रयागप्रस्तारस्थानं, मन्त्राः—आस-

न्नमूर्तिसकलनिष्कलाद्याः, कालः — सौरः आभ्यन्तरश्च विचित्रः, समासतो यजनहवने सर्वदीक्षितसाधारणे, दीक्षोपयोगिसर्ववस्तूनां योग्यतापादनात्मा संस्कारः — अधिवासः, रजांसि — शालिचूर्णादीनि वक्ष्यमाणानि नवनाभादिमण्डलोपयोगीनि, पाशक्षपणशिवपददानरूपा दीक्षा, बहुभेदोऽध्वा — वर्णमन्त्रपदकलातत्त्वभुवनरूपः षड्विधः, अभिषेकः — आचार्यादीनां यागान्ते मन्त्रकलशाम्भसा सेचनम्, दीक्षितानां शेषवत्त्वेन नियतविधिनिषेधाः समयाः, साधनानि — साधकानां सिद्ध्युपायाः, न्यासजपाज्यसंस्कारादि अन्यत् सर्वमत्रैव अन्तर्भूतत्वात् पृथक् नोद्दिष्टम् ॥ १० ॥

अथ प्रश्ननिर्णयमुपक्रममाणः प्रोत्साहनाप्रमुखं शिष्यप्रवर्तनाय प्रयोजनाभिधायि आदिवाक्यं — श्रीभैरव उवाच

साधु साधु महाभागे
यत्त्वया परिचोदितम् ॥११॥

अनुग्रहाय मर्त्यानां
सांप्रतं कथयामि ते ।

साधु साधु इति वीप्सया अवसरप्रवृत्तां जनानुकम्पां च श्लाघमानः उपदेशग्रहणयोग्यतापादनाय शिष्यधियमुत्तेजयति देवः, महाभागे इत्यनेन अनुग्रहोन्मुखत्वं श्लाघितम्, त्वया मर्त्यानां – मृतिधर्माणां सामान्येन सर्वेषां न तु नियतानां केषांचिदधिकारिणाम्, अनुग्रहाय – भोगमोक्षसंपत्तये, यत्प्रमेयजातं परिपाट्या चोदितं पृष्टं तत्तेषामनुग्रहायैव, अहं सांप्रतं – परभैरवसत्तानुप्रवेशोन्मिषितमहाविकासावसरे, बालबालिशविद्वज्जनाद्युचितदीक्षाप्रदर्शनादिक्रमेण उपपन्नं च कृत्वा, ते कथयामि । अत्र च यच्छब्दपरामृष्टपूर्वोद्दिष्टप्रमेयपरिपाटीज्ञानमभिधेयम्, तत्प्रयोजनं – भोगमोक्षात्मा अनुग्रहः, तत्र चोपायोपेयभावात्मा संबन्धः, मर्त्यानामधिकारित्वं, परानुजिघृक्षोन्मुखतया निवृत्तभोगाभिलाषस्य शिष्यस्य योग्यत्वोत्तेजनं, परभैरवस्फारावमर्शो-

न्मिषत्प्रतिभागावसरत्वेन आत्मन आप्ततां, परसंबन्धसारतां च नवमपटले निर्णेष्यमाणां संबन्धषट्कस्य निरूपितवान् परमेश्वरो मुख्यभूतप्रयोजनप्रतिपादनपरोऽपि आदिवाक्ये ॥ ११ ॥

अथ यथोद्देशं निर्णेतुमाह

आदौ तावत्परीक्षेत
आचार्यं शुभलक्षणम् ॥ १२ ॥

शुभम्

'शिवेन सहचारित्वादाचार्यस्तेन कीर्तितः ।'

इति इहैव वक्ष्यमाणं शिवाभिन्नस्वरूपप्रतीतिरूपं लक्षणं यस्य तमाचार्यं साधकादिभिश्च आभिमुख्येन चरणीयं सेव्यम्, आदाविति—शक्तिपातवशसंप्राप्तप्रबुद्धसुहृद्वाक्यावेदितसतत्त्वः शिष्यः पुत्रकादिदीक्षां जिघृक्षुः श्रुतसंहिताशास्त्रः समयी, यद्वा गुरुरेव शिष्यमाचार्यीकर्तुं पूर्वं परीक्षेत, यद्भविष्यति

'श्रुतशीलसमाचारान्देशिकत्वे नियोजयेत् ॥'

इति । तावच्छब्देनेदं ध्वनति

पं० १ ख० पु० प्रतिभागतप्रसरत्वेनेति पाठः ।

'सर्वलक्षणहीनोऽपि ज्ञानवान्गुरुरुत्तमः ।'

इति नीत्या उक्तप्रतीतिरूपतैव अस्य शुभलक्षणम्,

'अहमेव परो हंसः शिवः………… ।'

इति वक्ष्यमाणनीत्या तस्या एव मोचकत्वात् दीक्षाक्रियाया अपि शिवाभेदव्याप्तिसारत्वस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् ॥ १२ ॥

आर्यदेशजत्वादि उपचयहेतुः शिष्याणां सिद्ध्यङ्गम्, अत एवैतत् पश्चान्निर्दिशति

आर्यदेशसमुत्पन्नं
सर्वावयवभूषितम् ।
शिवशास्त्रविधानज्ञं
ज्ञानज्ञेयविशारदम् ॥ १३ ॥
देवकर्मरतं शान्तं
सत्यवादिदृढव्रतम् ।
सत्त्ववद्वीर्यसंपन्नं
दयादाक्षिण्यसंयुतम् ॥ १४ ॥
त्यागिनं दम्भनिर्मुक्तं
शिवशास्त्रेषु भावितम् ।

ईदृशं तु गुरुं प्राप्य
सिद्धिमुक्ती न दूरतः ॥ १५ ॥

प्रविभक्तचातुर्वर्ण्यः आर्यदेशः, यदाह विष्णुः

> 'चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते ।
> स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्यावर्तस्त्वतः परः ॥'

इति, विधानं – दीक्षादि, ज्ञाने – शिवशास्त्रे, ज्ञेये च – परमशिवतत्त्वे, तत्तदध्वव्याप्त्यादौ विशारदं निर्मलं, शान्तं – जितेन्द्रियं, सत्यवादी चासौ दृढव्रतः अभ्युपगतनिर्वाहकः, सत्त्ववान् – निष्कम्पश्च असौ वीर्येण – परमुद्रापरमार्थेन संपन्नः पूर्णः, दया – संसारिणः प्रति अनुजिघृक्षा, दाक्षिण्यम् – अमात्सर्यमानुकूल्यं, त्यागिनं – तृणवद्वित्तं मन्यमानं, दम्भनिर्मुक्तम् – अवक्रव्यवहारं, शिवशास्त्रेषु भावितम् – अशेषविद्याभिज्ञत्वेऽपि शिवशास्त्रेष्वेव विश्रान्ताश्वासम्, ईदृशमिति – समनन्तरोक्तशिवाभिन्नस्वप्रतीतिसारं, गुरुम् – उपदेष्टारं, प्राप्य – कारणभूतमासाद्य, सिद्धिमुक्ती कर्त्र्यौ न दूरतः – झटित्येव भवत

इत्यर्थः । व्याख्यातरूपं शुभलक्षणत्वं मुक्तेरार्यदेशोद्भूतत्वादि च सिद्धिहेतुः शिष्यस्य, इत्युक्तप्रायम् ॥ १५ ॥

एवमभयप्रदं गुरुसतत्त्वमुक्त्वा विपर्ययमाह

क्रोधनश्चपलः क्षुद्रो
दयादाक्षिण्यवर्जितः ।
केकरो दन्तुरः काणः
खल्वाटः शास्त्रवर्जितः ॥ १६ ॥
अतिदीर्घस्तथा ह्रस्वः
कृशः स्थूलः क्षयान्वितः ।
तार्किको दम्भसंयुक्तः
सत्यशौचविवर्जितः ॥ १७ ॥
अन्यशास्त्ररतो यस्तु
नासौ मुक्तिफलप्रदः ।

क्रोधनः – क्रोधमयः, चपलो – दुःशीलः कार्येष्वरूढश्च, क्षुद्रः – क्षुद्रसिद्धिसाधनपरः, केकरो – लोलतारकदृष्टिः, क्षयान्वितो – यक्ष्मा-

क्रान्तः, तार्किकः— कुतर्कशास्त्रैकनिष्ठः, ऊहात्मकस्तु तर्कः श्रीपूर्वशास्त्रे शस्त एव, यथोक्तम्

'................तर्को योगाङ्गमुत्तमम् ।'

इति, शौचवर्जितः – अर्थशुद्ध्यादिशून्यः, स्पष्टमन्यत् । एवमीदृशो गुरुः साधकाय फलं सिद्धिलक्षणं न ददाति, प्रत्युत वक्ष्यमाणदिशा भयमेव वितरति। यस्तु अन्यत्र वैष्णवादौ शास्त्रे रतः अथ च चुम्बकादिवृत्त्या शिक्षितपरमेश्वरशास्त्रः तत्र असमाश्वस्तः, तदुक्तं 'दीक्षादि कुर्वन्नपि पापिष्ठो न मुक्तिप्रदः, शिवशास्त्ररतस्तु तत्तदंशकनिष्ठेभ्यः सर्वेभ्यो मुक्तिफलप्रद एव तस्य सर्वोर्ध्ववर्तित्वात्' यद्वक्ष्यति

'सर्वाध्वनो विनिष्क्रान्तं शैवानां परमं पदम् ।'

इति, मुक्तिं फलं च सिद्धिरूपं प्रददाति, इत्येवं योजयित्वा यथोक्तं व्याकर्तव्यम्, एवं हि

'संतापं क्रोधने विन्द्यात्............... ।'

इत्यादि

'मन्त्रास्तस्य न सिद्ध्यन्ति यः सत्यादिविवर्जितः ।'

इत्यन्तं वक्ष्यमाणविरुद्धफलप्रदत्वं क्रोधनादेः

संगच्छते, अत एव अन्यशास्त्ररतस्य यद्विपरीतफलप्रदत्वम् उत्तरत्र नोक्तं, तदपि युक्तमेव

'संतापं क्रोधने विन्द्यात्.............. ।'

इत्यादि इह क्रमप्राप्तमपि अपठित्वा शिष्यनिर्णयादनन्तरं पठन् शिष्यस्यैव भूयसा ईदृशो गुरुर्भयदः—इति ध्वनयति ॥ १७ ॥

अथात्मनि अभयप्रदस्य शिष्यस्य स्वरूपं निर्दिशति

शिष्यो दयान्वितो धीरो
दम्भमायाविवर्जितः ॥ १८ ॥
देवाग्निगुरुभक्तश्च
शास्त्रभक्तो दृढव्रतः ।
गुरुशुश्रूषणपरः
सुशान्तेन्द्रियसंयुतः ॥ १९ ॥
ईदृशो वै भवेच्छिष्यः
सोऽत्रानुग्रहभाजनम् ।

दया—दीनादिविषयानुकम्पा, धैर्य—सर्वत्रोत्साहः, दम्भः—अस्पष्टहृदयता, माया—

वञ्चकत्वं, दृढव्रतो – निश्चितमतिः, एतत्साधकविषयं तस्यैव क्रोधनादिवर्जिताचार्यशिष्यस्य निश्चितधीत्वेनैव साधनाधिकारिणः शिवधर्मिलोकधर्मिभिदा स्वावसरे निर्णेष्यमाणत्वात् देवादिचतुष्टयभक्तिः शिष्यस्य मुख्यं रूपं, भक्तिः दूरस्थे गुरौ भवति शुश्रूषा तु सततं तदनुचरत्वं, 'सोऽत्रानुग्रहभाजनम्' इत्यनेन अस्य स्वात्मन्येव अभयप्रदत्वमुक्तम्, द्वितीयः शिष्यशब्दोऽर्हप्रत्ययान्तः । स्पष्टमन्यत् ॥ १९ ॥

एतद्विपरीतमाह

मायान्वितः शठः क्रूरो
निःसत्यः कलहप्रियः ॥ २० ॥
कामी च लोभसंपन्नः
शिवभक्तिविवर्जितः ।
दूषको गुरुशास्त्राणां
दीक्षितोऽपि न मुक्तिभाक्॥२१॥

शठः – अस्वच्छहृदयः, क्रूरो – रौद्रप्रकृतिः, कलहप्रियो – वितण्डावान्, लोभसंपन्नः – सं-

भवसत्तायामपि पूजादिषु वित्तशाठ्यवान्, शिवभक्तीत्यादिना विलयशक्त्या घातत्वमस्योक्तम्, न मुक्तिभागित्यनेन स्वात्मन्येव अस्य भयप्रदत्वमुक्तम् । एतच्च साधकपुत्रसमयिविषयत्वमुक्तं—सर्वेषां शिष्यत्वात् ॥ २१ ॥

अथ शिष्याणां यथा भयप्रदो गुरुस्तथा निरूपयति

संतापं क्रोधने विन्द्या-
च्चपले चपलाः श्रियः ।
मन्त्रसिद्धिं हरेत्क्षुद्र
आचार्यस्तु वरानने ॥ २२ ॥
दयाहीनेन दौर्भाग्य-
मदक्षे दस्युपीडनम् ।
केकरेण भवेद्व्याधि-
र्दन्तुरः कलिकारकः ॥ २३ ॥
काणो विद्वेषजननः
खल्वाटश्चार्थनाशनः ।

शास्त्रहीने न सिद्धिः स्याद्-
दीक्षादौ वीरवन्दिते ॥ २४ ॥
दीर्घे राजभयं ज्ञेयं
ह्रस्वः पुत्रविनाशनः ।
कृशः क्षयकरो ज्ञेयः
स्थूल उत्पातकारकः ॥ २५ ॥
क्षयान्वितेन मृत्युः स्यात्
तार्किके वधबन्धनम् ।
दाम्भिकः पापजनको
वेदितव्यो वरानने ॥ २६ ॥
मन्त्रास्तस्य न सिद्ध्यन्ति
यः सत्यादिविवर्जितः ।
सर्वे ते न शुभा देवि
इह लोके परत्र च ॥ २७ ॥

विन्द्यात्–लभते, न सिद्ध्यन्ति–नानुग्रहादिकार्यं कुर्वन्ति, एतच्च कर्मप्रधानाचार्याशयेन उच्यते, ज्ञानयोगनिष्ठस्तु आचार्यः

काणत्वादियोगेऽपि न दोषकृत्, यथोक्तम्

'सर्वलक्षणहीनोऽपि ज्ञानवान्गुरुरुत्तमः।'

इति, स्पष्टमन्यत्। अत्र च ईश्वरोक्त्येकप्रमाणके उपपत्तयः आलजालप्राया लिखिताः, ता उपहास्या एव ॥ २७ ॥

अथ संप्रति मातृकाप्रस्तारे उत्तरत्र च यागादावुचितां भूमिं निर्दिशति

सितरक्तपीतकृष्णां
भूमिं प्लवविशोधिताम्।
विशल्यां लक्षणैर्युक्तां
सर्वकामार्थसाधिकाम् ॥ २८ ॥

श्रित्वेति शेषः, दीक्षायां जात्युद्धारस्य भैरवीयजात्यापादनस्य च वक्ष्यमाणत्वात्।

'वर्णानां ब्राह्मणादीनां श्वेता मृत्काञ्चना सिता।'

इति भेददर्शनवन्नात्र विभाग उक्तः, संकीर्णवर्णा तु भूरव्यवच्छिन्ना, प्लवेन—उपरि जलप्रक्षेपेण शोधितां परीक्षितेशानपूर्वोत्तरदिङ्नतिं समनिम्नां वा, यथोक्तम्

'उदगादिप्लवा श्रेष्ठा.................. ।'

इति, विशल्याम्—अस्थ्यङ्गारादिशून्यां, लक्षणैः—स्निग्धत्वमनोहरत्वादिभिर्युक्ताम्, अनुवादपरमपि एतदेव वाक्यं विधायकं—विधिवाक्यान्तरस्याभावात् ॥ २८ ॥

एवं-विधां भूमिं श्रित्वा

सुगन्धिगन्धसंयुक्तां
पुष्पप्रकरलालिताम् ।
सुधूपामोदबहलां
वितानोपरिशोभिताम् ॥ २९ ॥

कृत्वेति शेषः,—भुवं पारमेश्वरीं धर्तृशक्तिमादौ पूजयेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

अथ समुचिताचार्यप्रदर्शनपूर्वं मन्त्रोद्धारे इतिकर्तव्यतामाह

आचार्यस्तु शुचिर्भूत्वा
चन्दनागुरुचर्चितः ।
सुधूपितः प्रसन्नात्मा
खटिकाकरसंयुतः ॥ ३० ॥

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि
एकचित्तः समाहितः ।
मातृकां प्रस्तरेत्तत्र
आदिक्षान्तामनुक्रमात् ॥ ३१ ॥

शुचिः—कृतयथेष्टस्नानः, चन्दनेत्यादिना विहितनित्यानुष्ठानः, अत एव प्रसन्नः—देहादिनिमज्जनादुन्मग्नशिवभाव आत्मा यस्य, तत्पुरुषसद्योजातवक्त्रयोः सिद्धिमुक्तिहेतुत्वात् आचार्यो यथाभिप्रायं 'प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा' इत्युक्तम्, एकचित्तो—मन्त्रोदयनिभालनप्रवणः अत एव समाहितो, लब्धमन्त्रवीर्यः मातृकां—पशूनामज्ञानां विश्वमातरं सर्वमन्त्रतन्त्रजननीम्, आदिक्षान्तामिति—अनुत्तराकुलव्याप्तिसारकलाप्रमुखानन्देच्छादिशक्तिक्रमेण प्रसृत्य कादिसान्तप्रत्याहारस्वीकृताशेषविश्वक्षकारात्मकपिण्डमन्त्रप्रदर्शितपर्यन्तव्याप्तिसारां, प्रस्तरेदिति—स्वप्रमाणशक्त्यवस्थितस्वाभाविकपश्चाशद्रुद्रतच्छक्त्यामर्शप्रसरसंचेतनानुस्वारश्रीसर्ववीरभर्गशिखोक्तशक्तिचतुष्टयात्मकलिपिव्याप्त्यनुसं-

धिपूर्वं च प्रस्तृणीयात् 'प्रस्तरेदिति' आर्षः पाठः। एवमन्यदपि परमेश्वरवचः साध्वेव—भगवदुक्तीनां मितदृष्टिभिरविकल्प्यत्वात्॥३१॥

एवमस्य शास्त्रस्योद्दिष्टविद्यापीठत्वचिकीर्षया पूर्वभित्तिभूतां मातृकां प्रदर्श्य, अस्याः शिवशक्तिरूपतां निरूपयति

आदिः षोडशभेदेन
साक्षाद्वै भैरवः स्मृतः।
कवर्गश्चटवर्गौ च
तपयाः शस्तथैव च॥३२॥
संहारेण समोपेतौ
योनिर्वै भैरवी स्मृता।

आदिः प्रथमो वर्गः—अनुत्तरादेर्विसर्गान्तस्य विश्वाप्यायिनः षोडशकस्य स्वयं राजमानतया शब्दनस्वाभाव्येन भेदोपतापकारितया विश्वाक्षेपेण च स्वरशब्दवाच्यस्य गर्भीकृताशेषवाच्यवाचकादियोनिवर्णतत्त्वप्रसरसमाश्रयत्वात् तदुल्लासकत्वाच्च बीजव्यपदेशस्य

परसंवित्स्फारसतत्त्वस्य भेदेन वैचित्र्येण साक्षाद्भैरवः अशेषविश्वमयत्वात् वाच्यवाचकयोरभेदाच्च, कादीनां तु बीजश्यानीभावरूपत्वेन घनत्वात् बीजव्यङ्ग्यत्वेन व्यञ्जनशब्दव्यपदेश्यानामुक्तबीजसंसर्गेण जगत्कारणत्वात् योनिता, तथैव चेति – वर्गरूपतया संहारेण क्षकारेण, भैरवी ॥ ३२ ॥

प्रोक्तभैरवशक्तिरूपमातृकायाः प्रस्तारं प्रदर्श्य, सर्वमन्त्रदेवतास्फारसाराया अस्या मन्त्रोद्धाराङ्गत्वेन पूजां दर्शयन्, अनुष्ठानविशेषतामपि सूचयति

मातृकाभैरवं देव-
मवर्गेण प्रपूजयेत् ॥ ३३ ॥
भैरवी कादिना पूज्या
मातृवर्गैः प्रपूजयेत् ।

मातृकाधिष्ठातारं भैरवं – तत्स्फाररूपतयैव भरणरवणवमनपरमार्थं निष्कलभट्टारकस्वरूपम्, अवर्गेण – व्यावर्णितस्वरूपेण षोडशकेन

प्रपूजयेत्, भैरव्यपि—निष्कलभट्टारकाभिन्नस्वरूपैव कादिना क्षान्तेन योनिवर्गग्रामेणाविभक्तेन तदधिष्ठात्री उमा योगीश्वरीरूपा पूज्या ॥ ३३ ॥

अवर्गे तु महालक्ष्मीः
कवर्गे कमलोद्भवा ॥ ३४ ॥
चवर्गे तु महेशानी
टवर्गे तु कुमारिका ।
नारायणी तवर्गे तु
वाराही तु पवर्गिका ॥ ३५ ॥
ऐन्द्री चैव यवर्गस्था
चामुण्डा तु शवर्गिका ।
एताः सप्त महामातृः
सप्त लोकव्यवस्थिताः ॥ ३६ ॥

मातृः—ब्राह्मी माहेश्वरी कौमारी वैष्णवी वाराही ऐन्द्री चामुण्डा इति सप्त—भैरव्या मरीचिरूपाः अग्नीशानसोमयमवरुणेन्द्रनिर्ऋतिदिक्षु

'अष्टवर्गविभिन्ना तु विद्या सा मातृका तु वै ।'

इति वक्ष्यमाणत्वादवर्गस्य चोपयुक्तत्वात् सप्तभिरेव कादिवर्गैः प्रविभज्य पूजयेत्, एवं चेदमनुष्ठानान्तरमपि युक्तमेव, तथा च भुवनाध्वनि बुद्धिभुवनेषु मध्ये योगाष्टकादनन्तरम् औमं भुवनं प्रतिपाद्य, स्वचारुनामनि भुवने परभैरवप्रपञ्चव्याप्तिरूपस्य उमापतेः मातृसप्तकपरिवारस्य ध्यानादिस्वरूपमस्त्येव, तद्यथा–

'उमापतिर्जगन्नाथः सर्वानुग्रहकृत्परः ।'

इत्युपक्रम्य तद्ध्यानमुक्त्वा

'मातरः सप्त रूपिण्य…………………… ।'

इत्यादिना ब्राह्मयादिमातॄणां ध्यानसंनिवेशादि प्रतिपाद्य

'स्वच्छन्दं पर्युपासीनाः परापरविभागशः ।'

इत्युक्त्वा

'उमा वै सप्तधा भूत्वा नानारूपविपर्ययैः ।'

इत्यादिना अनुष्ठानभेदतैव निर्वाहिता, तत्र तु भगवतोऽपरं रूपमुक्तम्, इह तु परं रूपमिति विशेषः, यद्वक्ष्यति

'स्वच्छन्दास्तु पराश्चान्याः परे व्योम्नि व्यवस्थिताः ।
स्वच्छन्दं पर्युपासीनाः परापरविभागशः ॥'

इति । तस्मात् मन्त्रोद्धारादङ्गभूतमातृकाभैरवपूजनस्यानुष्ठानान्तररूपत्वेऽपि न काचिदुपपत्तिः ॥ ३६ ॥

युक्तं चैतत्, यदाह

सर्वान्कामानवाप्नोति
देव्येवं भैरवोऽब्रवीत् ।

मन्त्रोद्धाराङ्गत्वे तु 'फलवत्संनिधावफलमङ्गम्' इति नीत्या मातृकाभैरवपूजनस्येयमुक्तिरतथ्या स्यात्—कर्मणोऽपरिसमाप्तस्य फलनिर्देशायोगात् ॥

एवं च कृत्वा

अन्तेऽस्या उद्धरेन्मन्त्रा-
न्यथाक्रमनियोगतः ॥ ३७ ॥

अस्या—मातृकापूजायाः, यथाक्रमम्—आसनमन्त्रमूर्तिमन्त्रादिक्रमेण यो नियोगः—तत्तन्मन्त्रवाच्यदेवतानुसंधानपरत्वं तेन, स च क्रमयोगो द्वितीयादिपटलभाविन्यासावसरोपयोगि, इति ॥ ३७ ॥

इह मन्त्रोद्धारोऽपि भाविन्यासक्रमानुसारमुच्यते, तत्र

त्रयोदशं बिन्दुयुत-
मनन्तासनमुत्तमम् ।
अनेन योजयेत्सर्वं
सोमसूर्याग्निमध्यगम् ॥ ३८ ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशानं
शवान्तं परिकल्पयेत् ।

त्रयोदशम् – ओकारं, बिन्दुना युतं – प्रणवाकारम्, अनन्तासनमिति – परतत्त्ववाचकमपि एतत् संप्रतीश्वरेणासनवाचित्वेन नियुक्तत्वात् – अधःस्थानन्तमूलविद्येशान्तमध्यव्यापिनीपदस्थानन्तपर्यन्तासनमनुरूपमित्यर्थः, सर्वाध्वोर्ध्ववर्तिनोऽनन्तभट्टारकस्यैव धराधरानन्तरूपा प्रपञ्चव्याप्तिः, इति भविष्यति, तत् व्यापिनीपदस्थानन्तपर्यन्ता इहैवासनव्याप्तिः, अत आह 'उत्तममिति'– अतिशयेनोद्गतं सर्वाध्वमूर्धस्थमित्यर्थः, एतदेव व्य-

न्क्ति 'अनेन' – आसनमन्त्रेण, सर्वमधरवर्ति योजयेत् – एकाधारशक्तितया अनुसंदध्यात्, एवं सोमसूर्याग्निमध्यगं ब्रह्मविष्णुमहेशानं कृत्वा। अयमर्थः – शाक्तपद्मव्याप्तिसतत्त्वे विद्यापद्मे दलकेसरकर्णिकाभागेषु सोमसूर्यवह्निमण्डलानां सर्वप्रमेयप्रमाणप्रमातृव्याप्तिसाराणां मध्यगतमन्तर्गतं ब्रह्मादिसमग्रकारणग्रामं कृत्वा – भेदव्याप्त्यानुसंधाय, तदुपरिवर्त्यनाश्रितभट्टारको द्वितीयपटलप्रदर्शयिष्यमाणशवव्याप्तिकोऽन्ते यस्य तत् तादृगासनं, प्रणवेन गुरुमुखप्रसिद्धविशेषणानुसंधानव्याप्त्या व्याप्यमानं परामृशेत् ॥ ३८ ॥

एवमनेन न्यासेनैव भेदो विलायते, अणुत्वलयायाह

मूर्तिं हंसाक्षरेणैव
बिन्दुभिन्नेन कल्पयेत् ॥ ३९ ॥
अर्धचन्द्रकृताटोपां
स्वस्वनां तुहिनप्रभाम्।

'आत्मा वै हंस..।'

इति वक्ष्यमाणात्मपरामर्शिना हंसपथसततसंचारिणा, अक्षरेण – विचलद्रूपेण हकारेण, अशेषमन्त्रारणिरूपेणापि समस्तविद्यात्रिभागवेदनात्मकबिन्दुयुक्तेन भेदितबिन्दुना अतश्च पञ्चप्रणवाधिकारनिरूपयिष्यमाणदिशा लब्धमन्त्रत्वात् उच्चार्येण, मूर्तिमिति – मुण्डान्तभेदव्याप्तिमोहात् शुद्धात्मदशासमुच्छ्रयाच्च मूर्तिव्यपदेश्याम् आत्मास्थितिं कल्पयेत् – विमृशेत्, कीदृशीम् ? अर्धचन्द्रे – बिन्दुमूर्तिवर्तिनि कृत आटोपो यया – ललाटग्रन्थिभेदाय आस्थितोत्साहामित्यर्थः, तद्भेदादेव ध्वनिमातृरूपतया स्वस्वनाम् – अहंविमर्शरूपां, तथा तुहिनप्रभां – कदम्बगोलकाकारचैतन्यप्रकाशरूपाम्, तदुक्तं श्रीत्रिकहृदये

> 'अनन्ते भैरवोच्छ्राये मूर्तिरेषा परापरा ।
> यस्यास्तु न्यासमात्रेण अणुत्वं प्रविलीयते ॥'

इति ॥ ३९ ॥

ततोऽपि

तदूर्ध्वे सकलं देवं
स्वच्छन्दं परिकल्पयेत् ॥ ४० ॥

तदिति – चिन्मूर्तेरूर्ध्वं तत्संकोचं निमज्ज्य, अशेषवाच्यवाचकशरीरं सकलं प्राग्व्याख्याततत्त्वं, देवं स्वच्छन्दमिति – अनुग्राह्यानुग्रहाय चिन्मूर्तिभित्तिं भित्त्वेव निर्यातं, परिकल्पयेत् – भावयेत् ॥ ४० ॥

परिकल्पनामात्रकृत एव मूर्तिभैरवनिष्कलानां भेदः, तमाह

ओंकारमुच्चरेत्पूर्व-
मघोरेभ्यो अनन्तरम् ।
थ घोरेभ्यो समालिख्य
ततोऽन्यत्तु समालिखेत् ॥४१॥
घोर घोरतरेभ्यश्च
सर्वतः शर्व उच्चरेत् ।
सर्वेभ्यः पदमन्यच्च
नमस्ते रुद्र एव च ॥ ४२ ॥
रूपेभ्यश्च समालिख्य
नमस्कारावसानकम् ।

मन्त्रराजः समाख्यातः
अघोरः सुरपूजितः ॥ ४३ ॥

अत्र मन्त्रपदानां स्वरूपरक्षार्थं संहिताकार्यं न दर्शितम्, आद्यन्तस्थितप्रणवनमस्कारवर्जं द्वात्रिंशदक्षरोऽयं श्लोकनिर्दिष्टो महामन्त्रः। अस्यायं रहस्योऽर्थः—हे परमेश्वर रुद्र—परचैतन्यस्फारानुप्रवेशान्मनो रोधनस्य अशेषपाशद्रावणस्य च हेतो!, घोर—भेदाभेदात्मकसदाशिवेशादिपदोल्लासक!, शर्व—भेदमयमायीयस्वरूपप्रकटनात् सृष्टिस्थितिप्रलयसंहारमात्रतापादनेन शरणवरणरूप!, इत्यामन्त्रणत्रयेण व्याख्यास्यमानरूपत्रयौचित्यप्रयुक्तेन, सर्वदशाप्रदर्शनपरम् अशेषविग्रहं भगवन्तं परभैरवं संमुखीकृत्याह 'ते'—तव, संबन्धिभ्यः—रौद्रीज्येष्ठावामाख्यशक्तित्रयविभवरूपनानारुद्रतच्छक्तिचक्रात्मकेभ्यः संहितान्तरेऽपरापरापरापरा-नामनिरुक्तेभ्यो यथाक्रममविद्यमानं भेदमयं भेदाभेदमयं च पाशात्मकं घोरस्वरूपं येषां तेभ्यः—परचैतन्यानन्दघनाद्वयमहाभैरवात्मकस्वस्वरूप-

प्रत्यभिज्ञापकेभ्यः 'अघोरेभ्यः', तथा अनाश्रित-सदाशिवेश्वरादिरूपभेदात्मपदप्रदेभ्यः 'अथेति'—उक्तरूपभित्तिप्रथमानत्वात् अनन्तरभाविभ्यः, अत एवाहन्ताच्छादितेदन्तोन्मज्जनेन आद्यरूपापेक्षया भीषणत्वात् 'घोरेभ्यः'—परचित्प्रथाभित्त्याभासिताहन्तेदन्ताभासकात्मकस्वशक्तिदर्पणोट्टङ्कितमायादिक्षित्यन्तभेदप्रथाप्रदेभ्यः, अतिभीषणत्वात् 'घोरतरेभ्यश्च' 'रूपेभ्यः'—स्वभावेभ्यः, एकैकस्य रूपस्य परभैरवरूपभित्तिमयत्वेन पूर्णत्वात्, 'सर्वतः'—सर्वेण रूपेण 'सर्वेभ्यः' सर्वदा—सर्वत्र सर्वसर्वात्मतया स्फुरद्भ्यः महामन्त्रवीर्यात्मकपूर्णाहन्तापरामर्शमयेभ्यो 'नमः'—आमन्त्रणपदपरामर्शाभिमुखीभूतमहारुद्रशक्तित्रयस्फारविवशीभवत्पाशराशिशरीरादिकल्पितप्रमातृपदप्रह्वीभावेन समाविशामीत्यर्थः, उक्तं च श्रीमालिनीविजये

'विषयेष्वेव संलीनानधोधः पातयन्त्यणून् ।
रुद्राणून्याः समालिङ्ग्य घोरतर्योऽपराः स्मृताः ॥
मिश्रकर्मफलासक्तिं पूर्ववज्जनयन्ति याः ।
मुक्तिमार्गनिरोधिन्यस्ताः स्युः घोराः परापराः ॥

पूर्ववज्जन्तुजातस्य शिवधामफलप्रदाः ।
पराः प्रकाशितास्तज्ज्ञैरघोराः शिवशक्तयः ॥'

इति । श्रीपञ्चार्थप्रमाणे तु

'घोरेति पाशजालाख्यं पापयुक्तं भयानकम् ।
तद्येषां तु न विद्येत ह्यघोराः परिकीर्तिताः ॥
वामेश्वरादयो रुद्रा जालमूलोपरिस्थिताः ।
ते ह्यघोराः समाख्याताः शृणु घोरान्समासतः ॥
प्रोक्ता गोपतिपूर्वा ये रुद्रास्तु गहनान्तगाः ।
ते तु घोराः समाख्याता नानाभुवनवासिनः ॥
विद्येश्वराद्यनन्तान्ता महामाहेश्वराश्च ये ।
घोरघोरतरास्त्वन्ये विज्ञेयास्त्वध आश्रिताः ॥
एते अघोरा घोराश्च घोरघोरतरास्तथा ।
एतेष्ववस्थिता नित्यं शक्तयः पारमेश्वराः ॥
स्थितिप्रलयसर्गेषु बन्धमोक्षक्रियासु च ।
सर्वार्थप्रेरकत्वेन रूपेष्वेतेषु शक्तयः ॥
रूपेभ्य एभ्यः सर्वेभ्यो नमस्कारं करोत्यणुः ।
नमस्कारः परित्यागः कार्यकारणलक्षणः ॥'

इति ॥ ४३ ॥

एवमस्य सर्वसर्वात्मकपारमेश्वरसतत्त्वमयस्य दुर्लभस्यापि भक्तिशालिभिः सततलब्धस्य महामन्त्रस्य स्वरूपमभिधाय, माहात्म्यं प्रकटयति

सकृदुच्चारितो देवि
नाशयेत्सर्वकिल्विषम् ।
जन्मकोटीसहस्रैस्तु
भ्रमद्भिः समुपार्जितम् ॥ ४४ ॥

शिष्याणां दीक्षासमये गुरुणा प्रयुज्यमान इति शेषः ॥ ४४ ॥

तथा

स्मरणान्नाशयेद्देवि
तमः सूर्योदयो यथा ।

तम इति—आणवं मायीयं च मलं, तमः—अन्धकारमिव सूर्योदयो नाशयति, एवं दीक्षया तमश्च—देहाद्यभिमानरूपमज्ञानं, स्मरणान्नाशयत्येव स्ववाच्यभैरवदेवतासमावेशनेन शिष्याणामेव च प्रामादिकसमयाननुष्ठानकिल्विषरूपं, साधकानां च विघ्नरूपं तमोऽपि व्याख्यातपरमार्थवीर्यानुसंधानात्मकस्मरणमात्रादेव नाशयत्येव—इत्यस्मिन् सकलभोगाप-

वर्गप्रदे महामन्त्रे नार्थवादाशङ्कया भ्रमितव्यं, तथा च श्रीमतङ्गशास्त्रे

'प्रमाणमेकं तद्वाक्यं तथ्यमीश्वरभाषितम् ।'

इत्युक्तम्, परभैरवस्फारमयैरस्मद्गुरुभिरपि तन्त्रालोकेऽभिहितम्

'विधिवाक्यमिदं चैव नार्थवादः कदाचन ।
नार्थवादाभिरूपत्वं वाक्ये माहेश्वरे भवेत् ॥'

इति ॥ ४४ ॥

अस्य परमेश्वरस्यानुग्रहार्थं भक्तिभाजां चिन्मूर्तावेव प्रदर्शयिष्यमाणव्याप्तिकमाकारमुट्टङ्कयितुं वक्त्रमन्त्रानाह

यकारादिवकारान्ताः
संहारेण समायुताः ॥ ४५ ॥
बिन्दुमस्तकसंभिन्ना
भैरवस्य मुखानि च ।

मातृकापर्यन्तवर्तित्वात् संहारेण – क्षकारेण सम्यगिति – आदौ, आयुताः – संबद्धाः, वेदनात्मकबिन्दुव्याप्तिसाराः – ऊर्ध्वपूर्वदक्षिणपश्चिमवाममुखानां परमव्योमवायुतेजोवारिधराश-

क्तिसाराणां वाचकत्वात् भैरवीयस्वरूपप्रवेशोपायत्वाच्च भैरवस्य मुखानि एते मन्त्राः ॥

एतानि च

ब्रह्मभङ्ग्या नियोज्यानि
मूर्धादिचरणावधि ॥ ४६ ॥

ब्रह्मणो बृहत्त्वात् बृंहकत्वात् विश्वात्मनः शक्तिमूर्तेः, भङ्ग्या—दण्डाकारतया, ब्रह्मणां च ईशानादीनां पञ्चानां, भङ्ग्या—विभागेन तेन प्रणवपूर्वं 'क्षं' ईशानमूर्ध्ने 'यं' तत्पुरुषवक्त्राय 'रं' अघोरहृदयाय 'वं' वामदेवगुह्याय 'लं' सद्योजातमूर्तये, इति—मूर्तिरेकत्वादेकेन मन्त्रेण दण्डाकारा अनुद्भिन्नावयवा भगवन्मूर्तिः कल्प्या ॥ ४६ ॥

अस्या विभागदर्शनार्थं वक्त्रक्षेत्रे भाविस्फुटवक्त्रविभागभित्तिभूतां कवाटभङ्गिं दर्शयति

पुनश्चोर्ध्वं मुखं कल्प्यं
प्राग्दक्षिणमथोत्तरम् ।
अपरं ....
.... ॥

मुखानीति पदविभक्तिविपरिणामात् तृतीयाबहुवचनान्तमिह योज्यं, तेन मुखैः – 'क्षंयं रंवंलं' इत्येतैः मुखमन्त्रैः पुनरिति – ब्रह्मभङ्ग्या न्यासोपरि, मुखमिति – मुखावकाशदानार्थमूर्ध्वप्रागादिकवाटे न्यसेदित्यर्थः । अत्रच 'ओंक्षं' ईशानवक्त्रायनमः इति पृथक्पृथग्न्यासः कार्यो – वक्त्राणां भिन्नत्वात् ॥

किं च

········कल्पयित्वा तु
कलाभेदेन विन्यसेत् ॥ ४७ ॥
पूर्वं च दक्षिणं चैव
उत्तरं पश्चिमं तथा ।
ऊर्ध्वमूर्ध्ना तु संयुक्तं
क्षकारं त्वीशरूपिणम् ॥ ४८ ॥

इह

'शिवस्यैका महाशक्तिः शिवश्चैको ह्यनादिमान् ।
सा शक्तिर्भिद्यते भूयोभेदैः·············· ॥'

इति वक्ष्यमाणनीत्या भगवतः स्वातन्त्र्यशक्ति-

सारस्य यथा मूर्तिग्रहणं तथा तदनुरूपं तत्तच्छक्तिस्फारमयत्वं न तु शान्तरूपत्वम्, इति दर्शनसतत्त्वमुन्मीलयितुं कवाटादिभङ्गिषु कलापर्यायाणां शक्तीनां न्यास उच्यते, तत्र 'पाठक्रमादार्थः क्रमो बलीयान्' इति स्थित्या ऊर्ध्वमूर्ध्वरूपं पूर्वं दक्षिणमुत्तरं पश्चिममिति क्रमेण संसारतारकत्वादन्वर्थनामा

'तारा सुतारा तरणी तारयन्ती सुतारिणी।
ईशानस्य कलाः पञ्च...................... ॥'

इति वक्ष्यमाणो यः कलाभेदः तेन 'क्षकारं मन्त्रमीशरूपिणम्' ईशानभट्टारकाख्यवाच्यदेवतास्फारमयमूर्ध्व–पूर्वादिकं वक्रं विन्यसेत्, क्षकारश्च पूर्वमित्यादि सामानाधिकरण्येनोक्तं योज्यं, कलाभेदश्च प्रातिलोम्येनानुसंधेय इति गुरुक्रमः। एवं 'क्षं' सुतारिण्यै नमः इत्यूर्ध्वकवाटे, क्षं तारयन्त्यै नमः इति पूर्वस्मिन्, यावत् 'क्षं' तारायै नमः इति पश्चिमकवाटे, ईशानव्याप्तिदर्शनाय कलान्यासः कार्यः, इति पिण्डार्थः ॥ ४८ ॥

अथ वक्त्राणि स्फुटयितुमाह

एवं वक्त्रं चतुर्धा तु
वक्त्रेष्वेव नियोजयेत् ।

कलाभेदेनेत्यनुवर्तते, एवमिति च ईशानकलाभेदन्यायेनैव पूर्ववक्त्रमन्त्रं 'यकारं' वक्त्रेषु चतुर्धा पूर्वादिवक्त्रनिमित्ततत्स्फुटीकरणाय चतुर्धैव कलाभेदेन योजयेत्, कलाश्चात्र

'निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्ता तथैव च ।
पुरुषस्य कला एताश्चतस्रः………………… ॥'

इति वक्ष्यमाणाः, अत्रापि प्रातिलोम्येन सृष्टिक्रमेण न्यासः, तेन 'यं' शान्तायै तत्पुरुषवक्त्राय नमः, इत्यादि 'यं' निवृत्तये सद्योजातवक्त्राय नम इत्यनुसंधेयं, वक्त्रचतुष्टयस्य च स्फुटता भावनीया ॥

पुरुषादिकलानां स्फुटभेदोल्लासकत्वात्, ऊर्ध्ववक्त्रे तु अनुद्भिन्नाकारभेदेऽवधिमाह

पञ्चमं यद्भवेद्वक्त्रं
क्षकारेणैव निर्दिशेत् ॥ ४९ ॥

परस्वरूपस्य व्यञ्जकत्वात् संसारत्राणाच्च

वक्रम्, एवकारेण अत्र स्फुटाकारतानुसंधेया, इति ध्वनति ॥ ४९ ॥

एवमूर्ध्ववक्रक्षेत्रयोः कवाटकलावक्रभङ्गिन्यासमुक्त्वा हृत्क्षेत्रादावघोरकलान्यासमाह

हृदि ग्रीवांसपृष्ठे तु
नाभौ च जठरे तथा ।
पृष्ठे चोरसि विन्यस्ये-
दघोरेण यथाक्रमम् ॥ ५० ॥

'तमा मोहा क्षुधा निद्रा मृत्युर्माया भया जरा ।
अघोरस्य कला ह्येता अष्टौ वै वरवर्णिनि ॥'

इति वक्ष्यमाणकलाभेदात्, अघोरेण – अघोरवक्रमन्त्रेण यथाक्रमं विन्यसेत्, तेन 'ओं रं' तमायै हृदयाय नमः इत्यादि, 'ओं रं' जरायै नमः उदरे, इत्यन्तो न्यासः कार्यः, अघोरभट्टारकस्य संहारप्रधानत्वात् कलास्तथोचितनाम्न्यः ॥ ५० ॥

गुह्यादिक्षेत्रे श्रीवामदेवकलान्यासमाह

गुह्ये तथा गुदे चैव
तथोर्वोर्जानुनोरपि ।

जङ्घयोश्च स्फिजोः कट्यां
पार्श्वयोरुभयोरपि ॥ ५१ ॥
विन्यसेच्चैव वामेन
शरीरे तु यथाक्रमम्।

'रजा रक्षा रतिः पाल्या काम्या तृष्णा मतिः क्रिया।
ऋद्धिर्माया च रात्रिश्च भ्रामणी मोहनी तथा ॥
मनोन्मनी कला ह्येता वामदेवे त्रयोदश ॥'

इति वक्ष्यमाणं सृष्टिप्रधानस्य श्रीवामदेवस्य कलाभेदं सृष्टिप्रधानोचिताभिधानं गुह्यादिस्थानत्रयोदशप्रकटनपरं यथाक्रमं वामेनेति श्रीवामदेववक्त्रेण न्यसेत्, तेन 'वं रजायै' नमः गुह्ये इत्यनुसंधेयम् ॥ ५१ ॥

भगवतः पादादिक्षेत्रस्थश्रीसद्योजातकलान्यासमाह

पादौ हस्तौ तथा नासां
शिरश्चैव भुजावथ ॥ ५२ ॥
सद्येन कल्पयेद्देवि
सर्वमेतद्यथाक्रमम्।

सद्येन – श्रीसद्योजातमन्त्रेण, पादादीन् यथाक्रमं कल्पयेत् अर्थात् सद्योजातकलाभिरेव, ताश्च वक्ष्यन्ते—

'सिद्धिर्ऋद्धिर्द्युतिर्लक्ष्मीर्मेधा कान्तिः सुधा स्थितिः ।
सद्योजातकलास्त्वेवमष्टौ संपरिकीर्तिताः ॥'

इति श्रीमत्सद्योजातस्य स्थितिपदाप्यायकत्वात् सिद्ध्यादयः कलाः, तेन 'ओं लं' सिद्धये नमः दक्षिणपादे इत्यनुसंधेयम्, यद्यपि पूर्ववक्त्रमन्त्रेण वक्त्राणामुन्मीलनं कृतं तथापि शिरःक्षेत्रनासाक्षेत्रयोः कल्पना पुनरनेन विधिना कर्तव्या – प्रतिपदोक्तत्वात्, एवं पादस्थसद्योजातकलानामपि नासाशिरःक्षेत्रपर्यन्तां व्याप्तिमभिदधत् 'सर्वत्र सर्वमस्ति' इति भङ्ग्या शिक्षयति – हस्तौ कल्पयेदिति, गृहं संमार्ष्टि इतिवत् प्रधानविधेरस्य संख्याया अविवक्षितत्वात् अष्टादशभुजत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वात् 'प्राजापत्या नव ग्रहा भवन्ति' इतिवत् अनागतावेक्षणरूपतन्त्रयुक्त्या दक्षवामपार्श्वगतभुजनवकद्वयकल्पनं द्युतिलक्ष्मीभ्याम्, इति मन्तव्यम् ॥ ५२ ॥

कला निर्देष्टुमाह

तासां नामानि वक्ष्यामि
यथावदनुपूर्वशः ॥ ५३ ॥
तारा सुतारा तरणी
तारयन्ती सुतारणी ।
ईशानस्य कलाः पञ्च
निरञ्जनपदानुगाः ॥ ५४ ॥
निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च
विद्या शान्तिस्तथैव च ।
पुरुषस्य कला ह्येता-
श्चतस्रः परिकीर्तिताः ॥ ५५ ॥
तमा मोहा क्षुधा निद्रा
मृत्युर्माया भया जरा ।
अघोरस्य कला ह्येता
अष्टौ वै वरवर्णिनि ॥ ५६ ॥
रजा रक्षा रतिः पाल्या
काम्या तृष्णा मतिः क्रिया ।

ऋद्धिर्माया च रात्रिश्च
भ्रामिणी मोहनी तथा ॥५७॥
मनोन्मनी कला ह्येता
वामदेवे त्रयोदश ।
सिद्धिर्ऋद्धिर्द्युतिर्लक्ष्मी-
र्मेधा कान्तिः सुधा स्थितिः ५८
सद्योजातकलास्त्वेव-
मष्टौ संपरिकीर्तिताः ।

यथावदिति—यथाव्याप्त्यनुसारम्, अनुपूर्वश इति—ऊर्ध्वपूर्वदक्षवामपश्चिमवक्त्रक्रमेण, अत्र च

'अपरा सा तनुः स्थूला षट्त्रिंशत्तत्त्वकल्पिता ।'

इति वक्ष्यमाणनीत्या षट्त्रिंशत्तमस्य तत्त्वस्य 'शुद्धात्मा उन्मना परम्' इति त्रिभेदत्वात् तत्त्वव्याप्त्यैव भैरवदेहन्यासः कार्यः, षोडशद्वादशदशसंख्यसोमसूर्याग्निकलाव्याप्त्या त्रिधाममयत्वापत्त्यर्थम्, इत्यन्ये ॥ ५८ ॥

अथात्र षट्त्रिंशत्तत्त्वमये देहे सूक्ष्मव्याप्त्या परव्याप्त्या च मूर्तिन्यासं दर्शयति

पुनश्च साधको देवि
सर्वाङ्गेषु यथाक्रमम् ॥ ५९ ॥
नवतत्त्वं त्रितत्त्वं च
ध्रुवेण परिकल्पयेत् ।

पुनरिति – कलारूपपूर्णदेहन्यासानन्तरं यथाविभागमुक्तेषु सर्वाङ्गेषु

'प्रकृतिः पुरुषश्चैव नियतिः काल एव च ।
माया विद्या तथेशश्च सदाशिवशिवौ तथा ॥'

इति वक्ष्यमाणं नवतत्त्वं वामादिशक्तिव्याप्त्या कपालेशादिस्वच्छन्दान्तभैरवव्याप्त्या च, आत्मविद्याशिवाख्यं त्रितत्त्वं शुद्धात्मोन्मनापरतत्त्वव्याप्त्या, ध्रुवेणेति सर्वमन्त्रेषु अविचलव्याप्तिकेन प्रणवेन 'ओं शिवादिप्रकृत्यन्तनवतत्त्वात्मने नमः' इति प्रयोगेण

'मूर्ध्नि वक्त्रे च कण्ठे च हृदये.................. ।'

इति वक्ष्यमाणस्थानानुसंधानेन कल्पयेत् 'ओं शिवतत्त्वाय नमः' इत्यादिक्रमेण, शिखान्तभ्रूमध्यहृदयेषु सृष्टिक्रमेण कल्पयेत् ॥

एवमियदन्तेन न्यासेन भगवतो भैरवभट्टारकस्य स्फुटीभावे जाते

विद्याङ्गानि पुनर्न्यस्य
तेषां मन्त्राञ्शृणु प्रिये ॥ ६० ॥

परिपूर्णवेदनात्मतया विद्यारूपस्य भगवतो बहुरूपस्याङ्गानि ॥ १६० ॥

तन्मन्त्रानाह

अघोरेभ्यो समालिख्य
थ घोरेभ्यो द्वितीयकम् ।
घोर घोरतरेभ्यश्च
तृतीयं परिकल्पयेत् ॥ ६१ ॥
सर्वतः शर्व सर्वेभ्यो
चतुर्थं परिकल्पयेत् ।
नमस्ते रुद्ररूपेभ्यः
पञ्चमं च विधानतः ॥ ६२ ॥
ओंकारमुच्चरेत्पूर्वं
जुं- सश्च तदनन्तरम् ।

नेत्रत्रयं प्रकल्पेत

विद्यादेहस्य भामिनि ॥ ६३ ॥

विद्याङ्गानि विजानीयात्

.... ।

द्वात्रिंशदक्षरविद्यादेहस्य भगवतोऽवयवरूपाः—हृत् शिरः शिखा कवचम् अस्त्रं च, इति पञ्चानां पञ्च मन्त्राः, त्र्यक्षरस्तु ऊर्ध्वदक्षिणवामनेत्रत्रयस्य, अत्र च पदानां प्राग्वत् संहिताकार्यं न कृतम् ॥

अथैषाम्

....

नामानि च निबोध मे ।

सर्वात्मा तु ब्रह्मशिरो

ज्वालिनी पिङ्गलं तथा ॥ ६४ ॥

दुर्भेद्यं पाशुपत्यं च

ज्योतीरूपं तथैव च ।

अत्र अनागतावेक्षणतन्त्रयुक्त्या अन्ते-नमःस्वाहादिजातिर्देया, तेन 'अघोरेभ्यो सर्वा-

त्मने हृदयाय नमः' इत्यादिप्रयोगः कार्यः, 'दुर्भेद्यं पाशुपत्यम्' इति पदद्वयमस्त्रे योज्यम्, अत्र च 'सर्वज्ञता तृप्तिः अनादिबोधः स्वतन्त्रता अविलुप्तशक्तिः अनन्तशक्तिः' इति भगवद्गुणा एते हृदादिनेत्राङ्गतया प्रसृता इत्याम्नायः, कवचन्यासादनन्तरं नेत्रन्यासः, ततोऽस्त्रन्यासः कार्यः अस्त्रस्य बहिरङ्गत्वात्, नेत्रमन्त्रस्य तु विद्यादेहावयवत्वाभावात् पश्चादुद्देशः कृतः, एवमासनचिन्मूर्तिब्रह्मकवाटवक्त्रवक्त्रभङ्गीन्यासानन्तरं पञ्चादिकलात्मकषट्त्रिंशत्तत्त्वव्याप्त्या पञ्चभिः प्रघट्टकैरष्टात्रिंशत्कलान्यासमुक्त्वा भैरवनवकव्याप्त्या नवतत्त्वन्यासं शुद्धात्मोन्मनापरतत्त्वव्याप्त्या च त्रितत्त्वन्यासमभिधाय सर्वज्ञतादिधर्मव्याप्त्याङ्गन्यासः उक्तः, एवमधिष्ठात्रधिष्ठेयाशेषविश्वशरीरत्वं भगवतो बहुरूपस्य दर्शितम् ॥

एवं चैतत्सर्वं त्रितयविश्रान्तमपि शक्तित्रयस्फारमयमेव, इति दर्शयितुमेतदुपरि शक्तिमन्त्रन्यासार्थमाह

क्रिया ज्ञानं तथैवेच्छा
तासां मन्त्रान्निबोध मे ॥ ६५ ॥

विश्वप्रसरस्य शक्तिषूपसंहारेणैव विश्रान्तिरिति क्रिया ज्ञानं चेच्छा चेति प्रक्रमः ॥६५॥

आसां क्रमेण मन्त्रमाह

चतुर्थस्वरसंयुक्तं
हान्तं बिन्दुविभूषितम् ।
क्रियाशक्तिः समाख्याता
सर्वसृष्टिप्रकाशिका ॥ ६६ ॥

चतुर्थस्वर ईकारः, हान्तं क्षवर्णम् ॥ ६६ ॥

शकारस्य तृतीयं तु
षष्ठयुक्तं सबिन्दुकम् ।
ज्ञानशक्तिः स्मृता ह्येषा
प्रबोधजननी शुभा ॥ ६७ ॥

शकारस्य तृतीयं सकारं, षष्ठेन ऊकारेण संयुक्तम् ॥ ६७ ॥

क्षादिं द्विस्वरसंभिन्नं
त्रिपञ्चेन तु मूर्छितम् ।

इच्छाशक्तिः समाख्याता
भैरवस्यामितात्मिका ॥ ६८ ॥

क्षकारस्य आदिवर्णं 'ह्' द्विस्वरः 'आकारः' त्रिपञ्चः पञ्चदशः स्वरः 'अंकारः' ॥ ६८ ॥

अथासामशेषविश्वस्वीकारिणीनां शक्तीनां यत्र विश्रान्तिः, तस्य भगवतः सर्वात्मतायामपि निष्प्रपञ्चस्य स्वच्छन्दभट्टारकस्य प्रोक्ताशेषमन्त्रोपरि न्यासाय मन्त्रमाह

हंसाख्यो बिन्दुसंयुक्तः
षष्ठस्वरविभेदितः ।
बालेन्दुनादशक्त्यन्तः
स्वच्छन्दो निष्कलः स्मृतः॥६९॥

हंसाख्य इति – सर्वसृष्टिसंहारकारित्वेन हानसमादानधर्मा

'प्रकृतिर्विकृतिश्चैव उभे षष्ठेन संयुतः ।'

इति वक्ष्यमाणस्थित्या आदिक्षान्तस्य विश्वस्य प्रकृतिभूतः

'नादाख्यं यत्परं बीजं........................ ।'

इत्यादिना, परं—शास्त्रेषु अभिहितानाहतध्वनिरूपः

'नास्योच्चारयिता कश्चित् प्रतिहन्ता न विद्यते ।
स्वयमुच्चरते देवः .... ॥'

इति वक्ष्यमाणस्फारः सततोदितानस्तमितस्फुरत्तैकसारः अनच्कहकारः षष्ठस्वरेण ऊकारेणोन्मेषात्मकज्ञानशक्तिप्रसरात्मरूपेण अन्तर्विश्वमूर्ध्वाधोरूपतया बिभ्रता संवित्स्फारस्य किंचिदूनताभासनेन क्रियाशक्त्यासूत्रणात्मना लिपिक्रमेणापि ऊर्ध्वाधःप्रसृतशक्तिद्वयकोटिप्रकटनोट्टङ्कितशुद्धाशुद्धाशेषविश्वसर्गसंहारात्मसततप्रसरेण

'षष्ठं च पञ्चमं चैव तस्य देवि गुणाः स्मृताः ।'

इति वक्ष्यमाणनीत्या नादभट्टारकशक्तिरूपतया गुणभूतेन ऊर्ध्वाधःसंचारितया च चरणरूपेण विभेदितः संयोजितः ।

अथ च पराभेदभूमेः किंचिच्चलितोऽनुग्राह्यानुग्रहाय उच्चार्यमन्त्ररूपतापादनेन उन्मुखीभूतः, बिन्दुना अशेषविश्वसामरस्यवेदनात्मना, सम्यगिति अभेदापत्त्या युक्तः, वक्ष्यमा-

णव्याप्तिसतत्त्वा बालेन्दुनादशक्तयो गर्भीकृतनिरोधिकानादनादान्तव्यापिनीसमनोन्मनाप्रमेयसतत्त्वस्फारा अन्ते विश्रान्तौ यस्य, स एव परमेश्वरः स्वच्छन्दो निष्कलः अनाहतध्वनिपरमार्थमहामन्त्रवीर्यरूपोऽपि शिरोरूपाकारकलया षष्ठेन सकारेण च घोरतरशक्तिचक्ररूपेण ब्रह्मविष्णुरुद्रान् ब्रह्मप्रकृतिमायाण्डानि जागरस्वप्नसुषुप्तानि प्रमेयप्रमाणप्रमातॄंश्चेति सृष्टिस्थितिसंहारविलयमात्रं भेदमयं जगत् दर्शयति, व्याख्यास्यमानसतत्त्वतया बिन्द्वादिप्रमेयपरिपाट्या च घोररूपतया भेदाभेदमयेश्वरसदाशिवानाश्रितादीन् शक्त्यण्डवर्तिनः तुर्यपदावस्थितान् क्रमात्क्रमं सातिशयान् सर्गस्थितिसंहारशक्त्याक्रान्तानाभासयति, उन्मनाशक्त्या तु अघोररूपशक्तिचक्रपरमार्थतयाशेषतुर्यातीतपदारोहितया स्वात्ममयीकुर्वन् मोचयति, इति भगवतो बहुरूपस्य पदार्थद्वारेण यावान् स्फारो व्याख्यातः सोऽस्य भगवतः सर्व एव अभेदेनैवान्तः स्थितः, इत्ययं भगवान् सदा पञ्चविधकृत्यकारी अशे-

षशक्तिचक्रात्मकस्वातन्त्र्यशक्त्यवियुक्तः श्रीस्वच्छन्दो निष्कलः इति–निष्क्रान्ताः अशेषाः कलाः शक्तयो यस्मात्, कलनारूपात् यश्च निष्क्रान्तोऽप्रमेय इत्यर्थः, अथ च अकारोकारमकारबिन्द्वादिकलायोगाच्चतुष्कलशब्दवाच्योऽपि वस्तुतो निष्कलानाहतध्वनिपरमार्थत्वात् निष्कलः, यद्वक्ष्यति

'सगुणः सकलो ज्ञेयो निर्गुणो निष्कलः शिवः ।'

इत्यलं–मन्त्ररहस्यप्रकटनेन, संप्रदायस्तु मा परिच्छेदीति किंचिदुन्मीलितम् । स्मृत इति भगवता श्रीकण्ठेनेश्वरेण सदाशिवेनापि पारंपर्येण स्वस्वरूपः परमेश्वरानुग्रहादेव उपलब्धः प्रणवः चतुष्कलः 'स्वच्छन्दभैरवाय नमः' इति च प्रयोगः ॥ ६९ ॥

पूर्वपदस्य च माहात्म्यं प्रकटयति

अस्योच्चारणमात्रेण
ये युक्ताः सर्वपातकैः ।
शुद्धस्फटिकसंकाशाः
पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ७० ॥

एतत्पूर्वव्याख्यानेनैव गतार्थम् ॥ ७० ॥

अस्यानाहतात्मकस्वस्वरूपस्फाराणि सर्वज्ञतादिरूपाण्यङ्गान्याह

सान्तं दीर्घस्वरैः षड्भि-
भिन्नजातिविभेदितम् ।
हृच्छिरश्च शिखा वर्म
लोचनास्त्रं प्रकल्पयेत् ॥ ७१ ॥

सान्तं – हवर्णं, दीर्घस्वराः षट् – आईऊऐऔअः, एते च विसर्गमृते बिन्दुयुक्ता इत्यर्थात् जातयः – 'नमः स्वाहा' इत्यादिवक्ष्यमाणाः, षडेते क्रमेण हृदयादीनां मन्त्राः ॥ ७१ ॥

प्रयोगे इतिकर्तव्यतामाह

ओंकारो दीपनस्तेषा-
मन्ते जातिं प्रकल्पयेत् ।
नमः स्वाहा तथा वौषट्
हुं वषट् फट् क्रमेण तु ॥ ७२ ॥

तेन 'ओं हाँ हृदयाय नमः' इत्यादिक्रमेणैषां प्रयोगः ॥ ७२ ॥

अस्य साङ्गस्य न्यासे फलमाह

एष भैरवराजस्तु
सर्वकामार्थसाधकः ।

अशेषभोगमोक्षद इत्यर्थः । एवं चाभिदधत् श्रीसकलभट्टारकपरमीकरणरूपस्यापि अस्य भाजनं जनं प्रति पृथगनुष्ठानत्वमपि भवति, इति सूचयति, अतश्च त्रयोदशे पटले भविष्यति, अत्र च वक्रमन्त्राः पूर्वोक्ता एव, इति तेषां सकलभट्टारकतदङ्गत्वपदवाच्यत्वाभावात् बीजाक्षररूपत्वमेवास्ति, इति निष्कलभट्टारकतदङ्गवत् न पुनर्वक्रमन्त्रान्तरैर्निष्कलीकरणं कृतं—शाक्तस्फारत्वादस्य नयस्य ॥

भगवत्या मन्त्रमाह

हरईम अकारश्च
ङादिरोस्वरसंयुतः ॥ ७३ ॥
यान्त एकारसंयुक्तः
षादिर्लान्तविभेदितः ।

लादिस्त्रिस्वरसंभिन्नो
हंसो बिन्दुसमायुतः ॥ ७४ ॥
षष्ठस्वरसमोपेतः
फट्कारान्तविकल्पितः ।
अघोरेश्वरीति विख्याता
स्वच्छन्दोत्सङ्गगामिनी ॥ ७५ ॥

हकाररेफावनच्कौ — अकारस्योच्चारणत्वात्, तेन हश्च रश्च ईश्च मश्च तेन 'हरईमो' मिलिताः एकं बीजम्, अकारः अ, ङादिः ङकारस्यादिः घः ओस्वरेण युक्तः घो, यान्तः रेफः एकारेण युक्तः रे, षादिः शकारः लान्तेन वकारेण विभेदितः मिश्रितः श्व, लस्यादिः रेफः त्रिस्वरेण इकारेण मिश्रितः रि, हंस इत्यादिना चतुष्कलस्वरूपं योजयन् सकलनिष्कलैक्यस्फारसारैषा देवीति प्रथयति, हंसः हकारः अनच् बिन्दुसमायुतः षष्ठस्वरेण ऊकारेण समोपेतः हूं, फट्कारेण अन्ते विशेषेण कल्पितः — नित्यमेव क्रूरजातियुक्तः, अत एव अशेषभेददाहात्मानुग्रहैकप्रवणः अत एव व्याख्यातस्वरूपा-

घोराख्यशक्तिचक्रस्वामिनी विशेषेण ख्याता–स्फुरत्तासारतया द्योतमाना, श्रीमतः स्वच्छन्दभैरवस्योत्सङ्गगामिनी – नित्यावियुता उन्मनान्तकोर्ध्वसङ्गप्रसरसारा तत्प्रकाशप्रवणा च, इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

अथ च आकृतिमतो भगवतोऽङ्कगताया देव्या अङ्गवक्त्राणि योजयितुमाह

भैरवाङ्गसमोपेता
वक्त्रपञ्चकसंयुता ।

भैरवशब्देन समनन्तरप्रतिपादितो मुख्यो निष्कल एवात्र विवक्षितः, तेन निष्कलाङ्गान्येव तदविभेदसाराया देव्याः अङ्गानि 'वक्त्रपञ्चकसंयुता' इति सामान्योक्त्या सकलनिष्कलमन्त्रैकरूपायाः श्रीदेव्याः पूर्वोक्तबीजकल्प्यानि सकलनिष्कलभट्टारकवदविभक्तान्येव वक्त्राणि ॥

अथ श्रीस्वच्छन्दभैरवरश्मिपुञ्जात्मनो भैरवाष्टकस्य मन्त्रानाह

हान्तो यादिर्यकारान्तो
राादिः षष्ठकलान्वितः ॥ ७६ ॥
बिन्दुनादसमायोगात्
कपालेशः प्रकीर्तितः ।

हस्यान्तः क्षकारः अनच् क्ष्, यस्यादिः म्, यकारस्यान्तः र्, रस्यादिः य्, तेन 'क्ष्म्र्य्' इति क्रमेण मिश्रीकृत्य षष्ठकलया ऊकारेणान्वितः बिन्दुनादाभ्यामर्धचन्द्रादेरपि स्वीकारात् बिन्द्वर्धचन्द्रादिपरिपाट्या, सम्यगिति वक्ष्यमाणव्याख्यानुसारम्, आ – समन्तात् परतत्त्वैक्यापत्तिरूपात् योगात्, अयं कपालेश उक्तः – मन्त्राणां मन्त्रदेवतैकात्मत्वात्, एवमन्यत्र ॥

सान्तो बिन्दुरधो ह्यग्निः
षष्ठयुक्तस्तु कीर्तितः ॥ ७७ ॥
शिखिवाहनसंज्ञस्तु
ज्ञातव्योऽसौ वरानने ।

सान्तः ह्, तस्याधोऽग्निः र्, षष्ठः ऊकारः, बिन्दुनादाद्युपलक्षणपरः ॥ ७७ ॥

संहारः षष्ठसंयुक्तः
षडन्तेन समन्वितः ॥ ७८ ॥
क्रोधराजः समाख्यातः
.... ।

संहारः क्ष्, षष्ठेन स्वरेण—ऊकारेण संयुक्तः, तथा षण्णां वर्गाणां—अकचटतपवर्गाणामन्तेन मकारेण अनुस्वारोच्चारणात्मना युक्तः, अर्थात् बिन्द्वादियुक्तोऽपि ॥

....

तथान्यं कथयामि ते ।
ञादिः षष्ठस्वरोपेत-
स्त्रिपदेन समायुतः ॥ ७९ ॥
बिन्दुमस्तकसंभिन्नो
विकरालो वरानने ।

ञादिः झ्, त्रिपदेन इच्छाज्ञानक्रियाव्याप्तिसारेण, अन्यत्र त्रिशूलशब्दाभिहितेन—औकारेण समायुक्तः, षष्ठेन च ऊकारेणोपेतः, औकारानुसरणन्यायेनोच्चारतायुक्तः ॥ ७९ ॥

सान्तः शाद्येन संयुक्तः
षष्ठस्वरयुतोऽप्यधः ॥ ८० ॥
चतुर्दशस्वराक्रान्तो
बिन्दुनादान्तभूषितः ।
मन्मथः कथितो ह्येष
सुरसिद्धनमस्कृतः ॥ ८१ ॥
येनेदं तु जितं सर्वं
जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

सान्तः ह्, शकारस्य तालव्यस्य आद्यः व्, षष्ठः ऊ, चतुर्दशस्वरः औ, एतदक्षरसंघातात्मायं मन्त्रः बिन्द्वादियुक्तः ॥ ८१ ॥

हरादिसमायुक्तः
ऊकाराधः सबिन्दुकः ॥ ८२ ॥
मेघनादेश्वरो ह्येष
भैरवः संप्रकीर्तितः ।

अकारस्य उच्चारणार्थत्वात् ह्-र्, रस्यादिना अनच्केन यकारेण युक्तः सबिन्दुकः ॥ ८२ ॥

क्षसान्तर्बिन्दुसंयुक्तः
पञ्चमेन विभेदितः ॥ ८३ ॥
सोमेश्वरः समाख्यातो
जन्ममृत्युविनाशनः ।

क्षसयोः—क्षकारसकारयोः, अन्तर्मध्ये 'ह्' पञ्चमेन उकारेण विभेदितः—उच्चार्यमन्त्ररूपतामापादितः ॥

क्षादिर्यान्तसमोपेतो
हान्तेनाधोनियोजितः ॥ ८४ ॥
भान्तो वादिर्लकारान्तो
राद्योऽधो रुद्रयोजितः ।
बिन्द्वर्धेन्दुसमायुक्तो
नादशक्तिसमन्वितः ॥ ८५ ॥
विद्याराजः समाख्यातो
महापातकनाशनः ।

क्षादिः ह्, यस्यान्तः र्, हस्यान्तः क्ष्, भस्यान्तः म्, वस्यादिः ल्, लकारस्यान्तः व्,

रस्यादिभूतं बीजं य्, अधो रुद्रः ऊकारः, एवमूकारान्ता अष्टौ वर्णाः, गृहीतनादादिव्याप्तिको बिन्दुर्नवम इत्ययं—नवात्मा, महापातकनाशनः इति पूर्ववत्, एते च नवमे पटले वक्ष्यमाणतत्तत्सिद्धिसाधकत्वादेवमभिधाना उक्ताः ॥ ८५ ॥

एवं च

भैरवाष्टकमेतद्धि
परिवारः प्रकीर्तितः ॥ ८६ ॥

संसार्यनुग्रहाय गृहीताकारस्य परभैरवस्य रश्मिपुञ्जस्थानीयमेतद्भैरवाष्टकं—द्वितीयपटले प्रदर्शयिष्यमाणध्यानस्वरूपम् ॥ ८६ ॥

जगदधिष्ठातॄणां लोकपालानां भगवच्छक्तिरूपकपालेशाद्यधिष्ठितानां तद्व्याप्त्यैव लोकोत्तरया पूज्यानां मन्त्रान् वक्तुमाह

लोकपालांस्तथोद्धृत्य
स्वनामप्रणवादिकान् ।
नमस्कारावसानांश्च
सास्त्रान्संपरिकल्पयेत् ॥ ८७ ॥

स्वनाम्ना प्रणव आदिर्येषामिति विग्रहः, साम्रानित्यनेन – अस्त्राणि न पृथगावरणतया कल्पयेत्, अपि तु 'ओं इन्द्राय वज्रहस्ताय नमः' इत्यादि क्रमेण अग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुकुबेरईशानान् शक्तिदण्डखड्गपाशध्वजगदात्रिशूलहस्तांश्चतुर्थ्यन्तान् प्रणवादिनमस्कारान्तान् एकावरणतया कल्पयेत्, इति शिक्षयति

'भैरवाष्टकरूपेण ध्यातव्या………… ।'

इति वक्ष्यमाणत्वादिह लोकपालाष्टकमेव, न त्वन्यत्रेव तद्दशकम्, अस्मिन् मन्त्रपटले श्मशानाधिपमन्त्रा भाविनोऽपि नोद्धृताः – तेषां यद्येकविषयत्वात् 'उद्धृत्य परिकल्पयेत्' इति वाचोयुक्त्या समनन्तरपटलभाविनो न्यासपूजाविधेः प्रकारमुपक्षिपन् पाटलिकीं संगतिं दर्शयति भगवान् ॥ ८७ ॥

'अध्वानं सकलं निमज्ज्य सुसितां चिन्मूर्तिमुन्मज्ज्य तां
कृत्वा भैरवरूपिणीं तदखिलं रूपं त्रितत्त्वात्मकम् ।
शक्तित्रैधमयं विलाप्य परमे स्वच्छन्दधाम्नि स्फुर-
त्तच्छक्तिप्रथितं तदात्म निखिलं लोकेश्वरान्तं नुमः॥'

'गतानुगतिकप्रोक्तव्याख्याभेदतमोऽपनुत् ।
पराभेदरसोल्लासी स्वच्छन्दोद्द्योत उत्थितः ॥'

इति श्रीस्वच्छन्दतन्त्रे
श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्यश्रीक्षेमराजविरचितोद्द्योताख्य-
व्याख्योपेते मन्त्रोद्धारप्रकाशनं नाम
प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

सोऽयं कश्मीरभूपालसंश्रितेन प्रकाशितः ।
सता मुकुन्दरामेण संस्कृत्यास्तु मुदे सताम् ॥

श्रीसोमशिवार्पणं भूयात् ॥

अथ

श्रीस्वच्छन्दतन्त्रस्य

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यश्रीक्षेमराजकृतोद्द्योताख्य-
विवरणोपेतस्य ।

(द्वितीयः पटलः)

विगलति भवदौर्गत्यं
मोक्षश्रीः श्रयति हृत्कजं कचति ।
प्रसरति परमानन्दो
यत्र तदीशार्चनं जयति ॥

प्रश्नोद्देशक्रमेण प्राप्तावसरं कालस्वरूपं काम्यवन्नित्यविधौ प्रायेण अनुपयोगात् बहु-वक्तव्यत्वाच्च अनभिधाय,—यत्रैषां मन्त्राणां साधकतमत्वं येन च मन्त्राः फलदा भवन्ति तमर्थसंगत्या प्राप्तप्रतिपादनावकाशम् अर्चा-जपहोमादिविधिं प्रकाशयितुं द्वितीयपटला-रम्भः । तत्र 'नित्यपूर्वं नैमित्तिकम्' इति नि-त्यमेव तावद्विधिं प्रदर्शयितुं 'श्रीभैरव उवाच'

अथार्चनं प्रवक्ष्यामि
यथावदनुपूर्वशः ।

अथेति–मन्त्रप्रकाशानन्तरं, स्नानन्यासावाहनादेः जपहोमादेश्च अर्चनाङ्गभूतत्वादङ्गिभूतमर्चनमेव, प्रकर्षेण इति–वैतत्येन वक्ष्यामि, यथावदिति–गर्भीकृतव्याप्तिसतत्त्वतया, अनुपूर्वश इति–स्नानशौचादिक्रमेण, यत इयमर्चनक्रिया पाकक्रियावत् अनेकावयवक्रियारम्भपूर्तिः अतः स्नानाद्यवयवक्रियाभिधानपुरःसरं तत्प्रतिपादनम्, न च अकृतशुद्धेः स्नानाधिकारः, इति शौचपुरःसरमेव स्नानं दर्शयति

शौचं कृत्वा ततः स्नानं
कर्तव्यं तु मृदम्भसा ॥ १ ॥

शुचिस्थानान्मृदं पूर्वं
गृहीत्वास्त्रेण शोधिताम् ।
प्रक्षाल्य जलतीरं तु
स्थापयेत्तां वरानने ॥ २ ॥

अस्त्रेणेति—'स्थूले कर्मणि निष्कलस्य अनधिकारात्' सकलेन तृणकेशपर्णकाष्ठादि, अस्त्रमन्त्रेण चोद्धरेत् ॥ २ ॥

भागद्वयं ततोऽस्त्रेण
कर्तव्यं तु कृशोदरि ।

तत इति—शोधितायाः मृदः ॥

भागार्धेन कटिं चोरू
जङ्घे पादौ तथैव च ॥ ३ ॥
क्षालयेत यथान्यायं
त्रिरन्तरितयोगतः ।

भागार्धेनेति—एकभागस्य संबन्धिना अर्धेन श्रीपूर्वाद्युक्तनीत्या संहारक्रमेण आदौ पादौ प्रक्षाल्य जङ्घोरुकटि क्षालयेत् इति यथान्यायशब्दार्थः, त्रीन्वारांस्त्रिः मध्येभवता हस्तक्षालनेन अन्तरितो यो योगः क्षालनसंबन्धस्ततः पादौ प्रक्षाल्य हस्तौ क्षालयेत् ततो जङ्घे ततो हस्तौ तत ऊरू ततो हस्तौ ततः कटिं ततोऽपि हस्तौ इति मध्ये त्रिरेव हस्तक्षालनम्

इति 'त्रिरन्तरितयोगतः' शब्दस्यार्थः, उक्तं च श्रीमृत्युजिति

'पादौ जङ्घे करौ चोरू मृत्स्नाभिस्तिसृभिः क्रमात् ।
त्रिरन्तरितयोगेन सप्तभिः शोधयेत्पुनः ॥'

इति । पुनः पश्चात् सप्तभिर्हस्तौ क्षालयेदित्यर्थः न तु तिसृभिर्हस्ताविति व्याख्येयं – द्रव्याभ्यावृत्तौ सुजभावात् । यत्तु तिसृभिर्मात्राभिर्मृद्भागैरन्तरितो यतो योग इति केनचित्पठित्वा व्याख्यातं तदत्यन्तासमन्वितत्वादुपेक्ष्यम् ॥ ३ ॥

अवशिष्टं तु भागार्धं
गृहीत्वास्त्राभिमन्त्रितम् ॥ ४ ॥
सप्तवारान्वरारोहे
अर्कदीप्तं तु कारयेत् ।

अवशिष्टमिति – एकस्माद्भागात्, अर्कदीप्तमिति – कराभ्यां मृदित्वा, सूर्यस्पृष्टं तददर्शने प्राणस्पृष्टं वा कृत्वा ॥ ४ ॥

तेनैव

शिरःप्रभृति पादान्त-
मागुण्ठ्य स्नानमाचरेत् ॥ ५ ॥

शुद्धतत्त्वसृष्टिव्याप्त्यैतत्, तदागुण्ठ्येति — लिख्वा ॥ ५ ॥

उत्तीर्योदकमध्यात्तु
उपस्पृश्य यथाक्रमम् ।
संध्याया वन्दनं कुर्या-
च्छास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ६ ॥

उपस्पर्शनमाचमनं, तत्र चान्तः सूक्ष्मदेहशुद्ध्यर्थं प्रणवेन त्रिरपां पानं, द्विः सृक्विमार्जनं, चक्षुरादिद्वारस्पर्शनं च इति यथाक्रमशब्दार्थः, शास्त्रदृष्टेन — वेदादिसिद्धेन ॥ ६ ॥

मलस्नानं भवेदेवं
विधिस्नानं प्रचक्ष्महे ।
भागार्धे यत्स्थितं पूर्वं
ततो भागत्रयं कुरु ॥ ७ ॥

वामहस्तस्य पूर्वे च
दक्षिणे चोत्तरे क्रमात् ।

मलस्नानं — चित्तदेहाशुद्धिः, भागार्धमिति,

एकस्य भागस्य समस्तस्य उपयुक्तत्वाद्द्वितीय-
भागः सकलः – मृदपेक्षया त्वर्धम् ॥ ७ ॥

पूर्वभागं ततोऽस्त्रेण
सप्तवारांस्तु मन्त्रयेत् ॥ ८ ॥

दक्षिणस्थं तथा वक्त्रै-
रभिमन्त्र्य वरानने ।
उत्तरं चाभिमन्त्र्यैवं
देवेनाङ्गयुतेन च ॥ ९ ॥

पूर्वभागं गृहीत्वा तु
दशदिक्षु विनिक्षिपेत् ।
उत्तरेण तु भागेन
जलं चैवाभिमन्त्रयेत् ॥ १० ॥

बाहुमात्रप्रमाणेन
भैरवेशमनुस्मरन् ।
आत्मानं गुण्ठयित्वा तु
दक्षभागेन सुव्रते ॥ ११ ॥

स्नायाद्राजोपचारेण
सुगन्धामलकादिभिः ।

अत्रैव भैरवभट्टारको यथादर्शनं सकलो निष्कलो वा, एवमेव अङ्गाद्यपि ज्ञेयं, बाहुमात्रप्रमाणेनेति—स्वाभिमुखं शिवतीर्थं हस्तमात्रं प्रकल्पयेदित्यर्थः, राजोपचारेणेति—गृहस्थानां सति संभवे सुगन्धामलकाद्यभ्यङ्गस्नानं विहितमेव, न तु नैष्ठिकवन्निषिद्धमित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राणायामाभिषेकौ तु
कर्तव्यौ भैरवेण च ॥ १२ ॥

प्राणायामं—कुम्भकवृत्त्यावस्थानम्, अभिषेकः—उन्मज्जनादनन्तरं कलशमुद्रया शिरसि जलपातः ॥ १२ ॥

उत्तीर्योदकमध्यात्तु
तद्वासः परिवर्तयेत् ।
उपस्पृश्य कृतन्यासो
मूलमन्त्रमनुस्मरन् ॥ १३ ॥

तीर्थं संगृह्य देवेशि
आत्मनोऽग्रे निधापयेत्।

न्यासकरणं संक्षेपेण मन्त्रैकादशिकया, तीर्थं संगृह्येति–अङ्कुशमुद्रया आकृष्य ॥१३॥

तत्रस्थो वन्दयेत्संध्यां
मार्जनादिरनुक्रमात् ॥ १४ ॥
अघमर्षः प्रकर्तव्य
उपस्थानं दिवाकरे।
जपं कृत्वा निवेद्यैवं
प्रणम्य च वरानने ॥ १५ ॥
मन्त्राणां तर्पणं कृत्वा
देवानामृषिभिः सह।
सर्वेषां भूतसंघानां
ततस्तीर्थं तु संहरेत् ॥ १६ ॥
मूलमन्त्रमनुस्मृत्य
......................।

हृत्तालुद्वादशान्तविश्रान्तिपरतया मूलम-

ऽपरामर्शात् संध्यावन्दनमिदं परमेश्वरमन्त्रक्रमेण, पूर्वं तु वैदिकैर्मन्त्रैः, तच्चापि अनिवृत्तप्राग्जातिवासनैः कार्यम्, इतरैस्तु विधिस्नानानन्तरमेव शैवैर्मन्त्रैः, यथोक्तं

'ब्राह्मीं कुर्यान्न वा कुर्याच्छैवीमेव नियोगतः ।'

इति । एवं भस्मस्नानेऽपि द्विः संध्यावन्दनं योज्यं, वामकरविप्रुषां दक्षकरशाखाभिरस्त्रेणाधःक्षेपः, वक्त्राङ्गमन्त्रैस्तु उपरि, इति मार्जनम्, आदिशब्दान्मन्त्रसंहिताजप्तदक्षकरवारिणः शिरसि क्षेपः, तच्चैतदनुक्रमात्, अनुक्रमश्च अघमर्षणादनन्तरं मार्जनादि, तत उपस्थानमिति, ईदृशस्तत्राघमर्षो—दक्षिणपाणिस्थं जलं सितरूपं प्रणवतेजसोद्दीपितं दक्षनासापुटेनैव अन्तरनुप्रविष्टं वाङ्मनःकायमलक्षालनात्कृष्णरूपं वामनासापुटात् बहिर्निःसृतं ध्यात्वाधः क्षिपेत् इति, ईदृशमुपस्थानमिति—परमेश्वरशक्त्यात्मसूर्यसंमुखं मन्त्रसंहितया अञ्जलिक्षेपः, ततो यथाशक्ति जपं कृत्वा हृत्स्थाय श्रीभगवते पूरकेण निवेद्य शरीरादिप्रह्वीभा-

वोन्मग्नपरस्वरूपानुप्रवेशरूपं प्रणामं, स्वकल्पमन्त्राणां जलेन तर्पणं कृत्वा – 'देवेभ्यो नमः' इत्यादिक्रमेण देवर्षिभूतसंघानां तर्पणं कृत्वा, मूलमन्त्रमनुस्मृत्य, संहारमुद्रया शिवतीर्थं संहरेत् – स्वात्मनि अनुप्रविष्टं ध्यायेत् ॥ १६ ॥

एवं जलस्नानमुक्त्वा भस्मस्नानं नैष्ठिकस्यावश्यकं, गृहस्थस्य कामचाराद्वक्तुमाह

....

भस्मस्नानमतः परम् ।

उच्यते इति शेषः, तन्त्रान्तरोक्तविधिसाधितम् अस्त्राभिमन्त्रितं भस्म कृत्वा, आ कण्ठाद्धृदयावधि, आ पादाच्छिरोन्तं हृदन्तं वा संहारक्रमेण भस्म कृत्वा इति – समुद्धूल्य ॥

मलस्नानं प्रकर्तव्यं
भावितेनान्तरात्मना ॥ १७ ॥

प्रसन्नेन चित्तेन ॥ १७ ॥

परिवृत्त्य ततो वासः
संध्यां प्रागिव वन्दयेत् ।

जलेनैव ॥

विधिस्नानं ततः कुर्या-
द्भैरवेशमनुस्मरन् ॥ १८ ॥

भैरवव्याप्तिमात्मनो विभावयन् ॥ १८ ॥

शिरो वक्त्रं च हृद्गुह्यं
पादान्तं च विभागशः ।
भैरवेणाङ्गयुक्तेन
समुद्धूल्यं यथाक्रमम् ॥ १९ ॥

साङ्गेन मूलेन भस्म अभिमन्त्र्य शुद्धतत्त्वस्रष्ट्यर्थं मूर्धादिपादान्तमुद्धूलयेत् ॥ १९ ॥

ततोऽपि

अभिषेकं प्रकुर्वीत
परं तत्त्वमनुस्मरन् ।

निष्कलवीर्यमाविशन् ॥

संध्याया वन्दनं कुर्या-
द्यथापूर्वं वरानने ॥ २० ॥

यथापूर्वमिति – जलेनैव अघमर्षणादिकं

कार्यमित्यर्थः, अभिषेको – मूलमन्त्रेण कलशमुद्रया भस्ममुष्टेः शिरसि क्षेपः, एवं भस्मस्नानं गृहस्थेनापि कामतः कार्यं, तन्त्रान्तरनिर्दिष्टनीत्या त्रिपुण्ड्रकमात्रमेव वा गृहस्थेन कार्यम् ॥ २० ॥

एवं स्नानं विधाय अर्चाविधिं कर्तुमुपक्रमेत

ततो यागगृहं गत्वा
हस्तौ पादौ च क्षालयेत् ।

रथ्याधूलिलिप्तौ पादौ तत्स्पर्शाद्धस्तावपि क्षालयेत् ॥

शिखां बद्ध्वा शिखां स्मृत्वा
उपस्पृश्य विधानतः ॥ २१ ॥

उपस्पृश्य – आचम्य, विधानतः – एकाग्रचित्ततया, शिखां – शिखामन्त्रं स्मृत्वा, शिखां – मध्यशक्तिं, बद्ध्वा – अवष्टभ्य ॥ २१ ॥

बाह्यपूजाधिकृतत्वमात्मनि जनयितुं संक्षेपेण मन्त्रैकादशिकास्मरणेन

सकलीकृतदेहस्तु
पुष्पमादाय सुव्रते ।
दिङ्मातृभ्यो नमस्कृत्य
द्वारं संप्रोक्ष्य यत्नतः ॥ २२ ॥
शिवाम्भसास्त्रमन्त्रेण
विघ्नप्रोच्चाटनं भवेत् ।

शिवाम्भसा इति वदन्—सामान्यार्घपात्रमादौ बाह्यपूजार्थं कुर्वीतेति सूचयति ॥ २२ ॥

ततः

द्वारशाखोर्ध्वतो देवं
गणेशं च श्रियं तथा ॥ २३ ॥
संपूज्य गन्धपुष्पाद्यै-
र्धूपादिभिरनुक्रमात् ।
अर्घ्यपाद्योपहारैश्च
....

'ओं दिङ्मातृभ्यो नमः' इति कुसुमं क्षिप्त्वा, आयतने यागगृहे बाह्ये वा व्योम्नि

प्रभामण्डलवृषभत्रिशूलसूर्यान् बाह्यपरिवार-निष्ठोर्ध्वडम्भरे द्वारस्य दक्षिणाद्वामान्तं गणेशं तथाशब्दसमुच्चितां वागीशीं श्रियं च प्रणवादिनमः-शब्दान्तेन मन्त्रेण पूजयेदिति क्रमः ॥ २३ ॥

....

ततो द्वारस्य चोत्तरे ॥ २४ ॥
नन्दिगङ्गे समभ्यर्च्य
महाकालं च दक्षिणे ।
कालिन्दीं चैव संपूज्य
यथानुक्रमयोगतः ॥ २५ ॥

कालिन्दीं – यमुनां, दक्षिणस्रोतसः संहारप्राधान्यान्महाकाल-यमुने द्वारस्य दक्षिणे एव पूज्ये, वामे तु नन्दि-गङ्गे, शाक्तस्फारसारत्वाच्चास्य नयस्य गुप्ते स्वगृहादौ द्वारवामात्प्रभृति वामकरेण पूजयेदिति गुरवः, एष च द्वारदेवताक्रमः श्रीत्रिशिरोभैरवस्रोतसि दृश्यते, केषञ्चं तत्र द्वारवामदक्षिणयोर्दण्डि-महोदरा-

वधिकौ पूज्यावुक्तौ, वामस्रोतोभेदे पुनः सृष्टिप्रधाने द्वारस्य दक्षिणे नन्दि-गङ्गा-मेषास्याः, वामे तु महाकाल-यमुना-च्छागलास्या इति क्रमः, सिद्धान्तेषु तु द्वारस्य दक्षिणे नन्दि-गङ्गे वामे तु महाकाल-यमुने, प्रायश्च सिद्धान्तप्रियो लोकः सिद्धान्तक्रममाश्रितः, इतीह लोकोत्तरे भैरवस्रोतसि भगवदुक्त एव क्रमः आश्रयितव्यो न त्वन्यथा भ्रमितव्यम्, अतो ये सिद्धान्तदर्शनभ्रान्ता भगवदुक्तं पूर्वपश्चिमद्वारापेक्षया विपर्यासयन्ति ते विपर्यस्ता एव ॥ २५ ॥

ततः

भैरवास्त्रं समुच्चार्य
पुष्पं संगृह्य भावितः ।
सप्ताभिमन्त्रितं कृत्वा
ज्वलदग्निशिखाकुलम् ॥ २६ ॥
नाराचास्त्रप्रयोगेण
प्रविशेद्गृहमध्यतः ।

अत्रादौ देहल्यर्चां कुर्यात्, भैरवास्त्रमतिदीप्तं निष्कलास्त्रमेव, ज्वलदित्यादि ध्यानं, नाराचास्त्रप्रयोगस्तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठप्रेरणात्, गृहमध्यत इति—प्रक्षिपन्निति शेषः ॥ २६ ॥

निवारितं तेन सर्वं
विघ्नजालमनन्तकम् ॥ २७ ॥

भावयेदिति शेषः ॥ २७ ॥

ततो रक्षार्थमस्त्रं च
दशदिक्षु विनिक्षिपेत् ।

विघ्नानां प्रवेशावकाशनाशाय ॥

अथ

मध्ये संपूज्य ब्रह्माणं
गन्धैः पुष्पैरनुक्रमात् ॥ २८ ॥
दक्षिणायां ततो मूर्तौ
प्रणवासनसंस्थितः ।
उपविश्यासनं बद्ध्वा
स्वभ्यस्तं वै पुरःस्थितम् ॥२९॥

'ब्रह्माणं' वास्त्वधिष्ठातारं । 'दक्षिणायाम्' इति दक्षिणस्रोतोऽनुष्ठानप्रवृत्तौ, समस्तभेदप्लोषकाघोरवक्त्रसंमुखत्वस्यानुरूप्यात्; मन्त्रोद्धारप्रारम्भे त्वनुष्ठानस्याप्रवृत्तेः 'प्राङ्मुखोदङ्मुखो वा' इत्युक्तम् । 'प्रणवासने' वर्णितव्याप्तिके सम्यग्भैरवाभेदाभिमाने स्थितः ॥ २९ ॥

करन्यासमाह

गन्धदिग्धौ करौ कृत्वा
अस्त्रेण परिशोधयेत् ।
कवचेनावगुण्ठ्यैतौ
प्लावयेदमृतेन तु ॥ ३० ॥
परां शक्तिं तु संक्षोभ्य

गन्धेन [1]कुलकादिना, दिग्धौ लिप्तौ, 'परिशोधयेत्' क्रियाशक्तिरवं प्रापयेत् । परां द्वादशान्तस्थशिवचन्द्रचन्द्रिकारूपां शक्तिं संक्षोभ्यानङ्गधेनवीयुक्त्या प्रसरोन्मुखीं कृत्वा, 'अमृतेन' परानन्दरसेन 'प्लावयेत्' आच्छुरयेत् ।

---

१ क० पु० अलक्तकादिनेति पाठः ।

पश्चात् तथारूपतारक्षार्थं कवचमन्त्रेणावगुण्ठ्य ॥ ३० ॥

ततोऽनन्तं प्रकल्पयेत् ।

करशुद्धिविधाने तत्तन्मन्त्रैर्न्यास[1] उचित एव कार्यः । तेनोपबाहुदण्डाग्रगग्रन्थिप्रान्तवर्तिविद्यापदोर्ध्वावस्थितानाश्रितप्रेतान्तमनन्तासनं प्राङ्निर्णीततत्त्वं प्रणवेन कल्पयेत् ॥

मूर्तिं न्यस्यानुवक्त्राणि
स्वच्छन्दं परिकल्पयेत् ॥ ३१ ॥

मूर्तिब्रह्मकवाटकलावक्त्रन्यासादि प्रागेव निर्णीतम् । अतो यत्र यत्रायाति तत्र तत्र प्रथमपटलनिर्णीतव्याप्तिरनुसर्तव्या । 'स्वच्छन्दम्' इति सकलम् ॥ ३१ ॥

अनन्तरम्

अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं
विन्यसेदङ्गपञ्चकम् ।

---

१ क० ख० पु० शुद्धितत्तन्मन्त्रन्यास इति पाठः ।

उभयोरपि करयोः पद्ममुद्रामाविष्टयोः। 'अस्त्रं नखेषु' इति गुरवः॥

ततः

भैरवानपि संकल्प्य
परं तत्त्वमनुस्मरेत् ॥ ३२ ॥

'भैरवान्' कपालीशादीनष्टौ वामतर्जनीतो दक्षिणतर्जन्यन्तं 'परं तत्त्वं' निष्कलनाथं साङ्गं सदेवीकम्,अर्थात् स्फारिताङ्गुष्ठयोः 'अनुस्मरेत्' विश्वानुगामित्वेनानुसंदध्यात्। यद्यपि करयोः पिण्डावयवत्वात् भाविपिण्डन्यासेनैव न्यासः संपद्यते, तथापि सर्वकर्मप्रवृत्तिप्रथमाङ्कुरकल्पयोर्भगवत्क्रियाशक्तिमयत्वप्रत्यभिज्ञानाय तयोर्देहन्यासात्पूर्वं सर्वागमेषु न्यास उच्यमान उपपन्न एव। शिवहस्तस्त्वन्यादृगेव विशिष्टविधिविषयः॥ ३२॥

एवं करन्यासमुक्त्वा देहन्यासे इतिकर्तव्यतामाह

प्राणायामत्रयं कार्यं
देहसंशुद्धिकारणम्।

इह चैतन्यविश्लेषपूर्विकां देहदाहोत्प्लावनाप्यायनादिमयीं शुद्धिमाधाय भैरवात्मतापत्तिः कार्या। चैतन्यस्य च

'प्राक्संवित्प्राणे परिणता ।'

इति नीत्या प्राणेनैव[1] विशोधनं कार्यम्। न चाशुद्धेन तेन तत्कर्तुं शक्यम्,–इति प्रथमं तच्छुद्धिः । देहस्याशुद्धस्य पुर्यष्टकरूपस्य संशुद्धिकारणम् ॥

तत्प्रदर्शयंश्चैतन्यविश्लेषं वक्तुमाह

अशुद्धः स्वमरुद्रेच्यः
शुद्धेनापूरयेत्तनुम् ॥ ३३ ॥
कुम्भकं रेचकं कृत्वा
व्योम्न्यात्मानं निधापयेत् ।

'अशुद्ध' इति बहिःप्रसरे[2] हेवाकचाञ्चल्यप्राबल्योल्लासितविकल्पतया जीवस्य पाशत्वेन स्थितः। 'रेच्य' इति स्वरसवाहप्रशमनेन भोगद्वादशान्ते निवेश्यः। 'शुद्धेन' इति द्वादशान्तविश्रान्तिलब्धशाक्तबलेन, आ समन्तात् स्वर-

१ ख० पु० प्रणवेनेति पाठः ।

२ ग० पु० प्रसरहेवाकेति पाठः ।

सवाहनिरोधेन 'पूरयेत्' तच्छाक्तस्पर्शेनाच्छुरयेत्। आपूर्यैवं कंचित्कालं प्रवेशनिरोधेन बललाभाय हृदयान्मूलपीठान्तं पूर्णकुम्भवद्चलस्थित्या[1] स्थापयेत्। ततः कुम्भकप्रकर्षलब्धशाक्तबलेन तेन वक्ष्यमाणदिव्यकरणानुसरणयुक्त्योर्ध्वरेचकं कृत्वा प्राणाश्रयमात्मानं 'व्योम्नि' मुण्डान्ते विश्रामयेत्। एष च प्रणवोच्चारसगर्भः प्राणायामः कार्यः। अत्र च रेचनादौ व्योमविश्रान्त्यन्ते पञ्चके धारणापञ्चकं मनसा सूक्ष्मभुजयानुसंधायाविकल्पविश्रान्त्या मनोहङ्कारबुद्धीः परतत्त्वे विलाप्य विश्राम्येत्। एवं सूक्ष्मशरीरशुद्धिर्भवति,—इति गुरवः॥ ३३॥

किंरूपमात्मानमित्याह

खद्योतकनिभं सूक्ष्मं
करणैस्तु विवर्जितम्॥ ३४॥
कार्येणैव विहीनं च
मायाप्रध्वस्तगोचरम्।

'खद्योतकनिभं' प्रकाशमात्रतत्त्वं, 'सूक्ष्मम्'

१ क० ख० पु० अविचलिततयेति पाठः।

अवेद्यं, 'करणैः' त्रयोदशभिरिन्द्रियैः 'कार्येण' स्थूलसूक्ष्मात्मना दशविधेन, प्रध्वस्तो 'मायागोचरः' कालनियत्यादिर्यस्य, – इति व्यत्ययः पूर्वनिपातस्य ॥ ३४ ॥

एवं शुद्धतामा[1]पादितोऽपि
शिवीकार्यस्तथात्मैव
यथा भवति तच्छृणु ॥ ३५ ॥

'शिवो भूत्वा शिवं यजेत् ।'

इति न्यायात् । 'शृणु' अन्तः परामृश ॥ ३५ ॥

परं भावं तु संगृह्य

'अहमेव[2] परो हंसः शिवः परमकारणम् ।'

इत्यादौ वक्ष्यमाणं परं स्वभावं सम्यगिति अविकल्पावष्टम्भेन, गृहीत्वा स्वीकृत्य[3] ॥

अत एव सृष्टिसंहारकारिपरमेशस्वरूपसमावेशात्

ततः शोष्या तनुः प्रिये ।

सूक्ष्मायाः शुद्धत्वात् स्थूला ॥

---

१ ख० पु० शुद्धात्मतामिति पाठः ।

२ ख० पु० अयमेवेति पाठः ।

३ क० ख० पु० स्वीकार्येति पाठः ।

कथम्

संहारेण यभिन्नेन
रुद्रबीजयुतेन च ॥ ३६ ॥

संहारः क्ष् ईशानस्फाररूपो यभिन्नो य इत्यनेन युक्तः, रुद्रबीजम् ऊकारः, बिन्दुरत्राक्षिप्तः[1]। एवमन्यत्र । अत्र देहे पार्थिवीं धारणां कृत्वा तच्छोषणे वायवी धारणा स्मर्तव्या । तनोः शोषोऽहन्ताभिमानरसतनूभावः ॥ ३६ ॥

तेनैव दहनं कार्य-
मूर्ध्वाधोऽग्नियुतेन च ।

तेनैवेदानीं निर्णीततत्त्वेन संहारेण, ऊर्ध्वाधोऽग्निना रेफेण युक्तेन तेन र् क्ष् र् य् ऊँ इति पिण्डीकृतबीजाक्षरेणाग्नेय्या धारणया कालाग्निना आ पादान्मुण्डान्तं दहनम्,—इति अहन्ताभिमानपाशस्य प्लोषणं कार्यम् ॥

अधो विष्णुसमायुक्तो
वायुवर्णः सबिन्दुकः ॥ ३७ ॥

---

1 ख० पु० अर्थाक्षिप्त इति पाठः ।

उत्पूयनकरो ह्येष

विष्णुरुकारः, वायुवर्णो य्, उत्पूयनमुत्प्लवनं प्लुष्टस्यापि देहाभिमानस्य संस्कारशेषस्य वायव्या धारणयैव निर्धूननम् ॥ ३७ ॥

प्लावने वारुणः स्मृतः ।

बिन्दुमस्तकसंभिन्नः

वारुणो वकारः सबिन्दुको वारुणधारणया ऊर्ध्वद्वादशान्तादधोमुखं प्रवृत्तैः[1] पूर्णचन्द्राकारबिन्दुप्रसरत्सितप्रकाशवारिपूरैरशेषप्लावकः स्मृतः; स प्लावने[2] भाविशुद्धसर्गभित्तिविरचने प्रभवतीत्यर्थः । सर्वाणि चैतानि बीजानि परस्वभावप्रभावप्रभाभूतानि विचिन्त्यानि । अत्र च विषस्येव मारकत्वं मन्त्रयुक्त्या देहस्याहमभिमानात्मकपाशरूपत्वं दह्यते, प्रतिदिनं तदभ्यासप्रकर्षेण च शिवाहन्तोज्जृम्भते, न तु साक्षाद्देहो दह्यते प्रत्यक्षबाधात् । अत एवानादिदेहाहङ्कारस्यापसार्यत्वात् प्रत्यहं शु-

१ क० पु० प्रवृत्तेरिति पाठः ।

२ क० ख० संप्लावन इति पाठः ।

द्धात्मस्थितिग्रहणतदानयनामृतप्लावनभैरवतापादनादि क्रियमाणं युक्तमेव ॥

एवमशुद्धदेहसंहारयुक्तिमुक्त्वा शुद्धदेहसृष्टिं वक्तुमाह

शक्तिन्यासस्ततो भवेत् ॥३८॥

ततो देहदाहाद्यनन्तरं विश्ववैचित्र्यं बिभ्रत्याः पारमेश्वर्या[1] मनोन्मनिकायाः शक्तेर्भाविमन्त्रमयशुद्धदेहनिर्माणभित्तिभूताया न्यासो भवेत् ॥ ३८ ॥

तदनु

आनयेत्तं यथानीतं
प्लावयेदमृतेन तु ।

यथेति मध्यमार्गोर्ध्वरेचकेण नीतं 'तम्' आत्मानमूर्ध्वरेचकेणैव[2] 'आनयेत्' शक्तिदेहस्य मध्यं हृदयं कल्पनया प्रापयेत्, 'अमृतेन' परभावसमावेशावष्टम्भरसेन 'प्लावयेत्' भैरवाभेदपरामर्शमयं कुर्यादित्यर्थः । यथाभूत-

१ ख० पु० पारमेश्वर्या इच्छात्मन इति पाठः ।

२ ख० पु० ऊर्ध्वपूरकेणेति पाठः ।

श्चासौ पूर्वं हृत्पादावस्थितोऽभूत् तथाभूतमेव नीतं तमानयेत् ॥

कीदृशं च

मलप्रध्वस्तचैतन्यं
कलाविद्यासमाश्रितम् ॥ ३९ ॥
रागेण रञ्जितात्मानं
कालेन कलितं तथा ।
नियत्या यमितं भूयः
पुंभावेनोपबृंहितम् ॥ ४० ॥
प्रधानाशयसंपन्नं[1]
गुणत्रयसमन्वितम् ।
बुद्धितत्त्वसमासीन-
महङ्कारसमावृतम् ॥ ४१ ॥
मनसा बुद्धिकर्माक्षै-
स्तन्मात्रैः स्थूलभूतकैः ।

युक्तमिति शेषः । नयनानयनपात्रत्वादेव संकोचाभासरूपेण 'मलेन प्रध्वस्तं' गुणीभूतं

---

१ ग० पु० शयमापन्नमिति पाठः ।

'चैतन्यं' यस्य, अत एव किंचित्कर्तृत्वज्ञातृत्वरूपाभ्यां 'कलाविद्याभ्यां समाश्रितम्' । एवमन्यत् । अन्येषां च कलादीनां स्वरूपमुत्तरत्र स्वावसरे निर्णेष्यामः ॥ ४१ ॥

यदेतन्मायादिक्षित्यन्तं तत्त्वजातं
प्रणवेन तु सर्वं त-
च्छरीरोत्पत्तिकारणम् ॥ ४२ ॥
न्यसेत्क्रमेण देवेशि
त्रिंशदेकं च संख्यया ।

'शरीरोत्पत्तेः कारणं' मायादिक्षित्यन्तं तत्त्वानि एकत्रिंशतं 'प्रणवेन' श्रीमन्निष्कल[1]तुल्यव्याप्तिकेन शुद्धदेहोत्पत्त्यर्थं 'न्यसेत्' । प्रणवन्यासाच्चैतानि प्राग्दशातोऽन्यादृश्येव । तथाहि—अख्यातिरूपा माया भेदप्रागल्भ्याविमोहिनी अस्य, कला पूजाध्यानादिकिंचित्कर्तृत्वोन्मीलिका, विद्या तात्त्विकविवेकप्रदा, रागो भक्त्यभिष्वङ्गप्रदः, कालः उपदेशादिविषयकलनाप्रदः, नियतिः भगवदाराधनादौ

[1] ख० पु० निष्कलभट्टारक इति पाठः ।

नियामिका, पुंभावः 'अहं शिव एव' इति प्रथाप्ररोहकः । एवमन्यत् ॥ ४२ ॥

अस्यास्तत्त्वैकत्रिंशतो मध्यात्

षट्तत्त्वी त्वात्मसंबद्धा
ज्ञातव्यात्र वरानने ॥ ४३ ॥

मायादिनियत्यन्ता कञ्चुकरूपा 'षट्तत्त्वी' 'आत्मनः' पुंस्तत्त्वस्य तण्डुलकम्बुकवत् सम्यगालक्ष्य पृथक्तया बद्धा ज्ञातव्या न त्वस्यामात्माभेदो ग्राह्यः । एवमात्मनः परो देहः ॥ ४३ ॥

स्थूलसूक्ष्मौ युगपदाह

प्रधानावनिपर्यन्तं
शरीरं च विनिर्मितम् ।

ज्ञातव्यमिति लिङ्गविपरिणामात् । 'विनिर्मितं' कृत्रिमं न तु तात्त्विकमित्यर्थः ॥

अत्र च

चतुर्विंशतितत्त्वानि
चैतन्यरहितानि तु ॥ ४४ ॥

द्रष्टव्यानि वरारोहे

'द्रष्टव्यानि' वेद्यतयैव निश्चेयानि ॥ ४४ ॥

यद्येतान्यचेतनानि कथमेतानि दृश्यन्ते? इत्याह

पुरुषाधिष्ठितानि तु ।

सचेतनानि सर्वाणि

ज्ञातव्यानि सदैव हि ॥ ४५ ॥

अधिष्ठितता [1]कलोद्दलितस्वकर्तृताच्छुरणं, 'ज्ञातव्यानि' अहन्तापहस्तनेन वेद्यरूपाणि बोद्धव्यानि, बुद्धेरपि वृत्तिद्वारेण वेद्यत्वात्। वेद्यत्वादेवैतानि तण्डुलतुषवद्बहिरङ्गानि । षट्तत्त्वी तु आत्मनोऽन्तरङ्गप्रधानस्य संवेद्य[2]परत्वमिति(?) ॥ ४५ ॥

तेन सह

पञ्चविंशकमेतच्च

प्राकृतं समुदाहृतम् ।

प्रकृतिरेव प्राकृतं, प्रकृतेरायातं च 'प्रा-

---

१ क० पु० कालोद्दलितेति पाठः।

२ ख० घ० पु० पर्वत्वमिति पाठः।

कृतं' गुणादिक्षित्यन्तमेव। 'ओं शुद्धदेहाय नमः' इति मन्त्रेण युगपत्षट्तत्त्वीरूपं परं, तन्मात्रान्तःकरणरूपं सूक्ष्मं, पृथिव्यादिरूपं च स्थूलं परामृतप्लावितस्यात्मनो देहं न्यसेत्॥

तामेव शुद्धरूपतां स्फुटयितुमाह

ततो मूर्तिं न्यसेद्देवि
　मूलमन्त्रसुलक्षितम्॥ ४६॥

सकलं भैरवं न्यस्य
　द्वात्रिंशार्णं सुलोचने।
मुखानि कल्पयेत्पश्चा-
　न्मूर्धादिचरणावधि॥ ४७॥

वक्त्राणि कल्पयेत्पश्चा-
　दूर्ध्वं पूर्वं च दक्षिणम्।
उत्तरं पश्चिमं चैव
　यथावत्प्रविभागशः॥ ४८॥

कलाभेदं यथापूर्वं
　शोध्याध्वानं प्रकल्पयेत्।

नवतत्त्वं त्रितत्त्वं च
विद्याङ्गा लोचनत्रयम् ॥ ४९ ॥
वर्गातीतेन क्षुरिका-
मूर्ध्वाधोऽग्निप्रदीपिताम् ।
षोडशान्तर्हता सा तु
रक्षिका विघ्ननाशिका ॥ ५० ॥
नवकं कल्पयेत्पूर्वं[1]
मूर्ध्नि वक्त्रे च कण्ठके ।
हृदये नाभिदेशे च
गुह्य ऊर्वोश्च जानुतः ॥ ५१ ॥
पादान्तं चैव विन्यस्य
स्वध्यानगुणसंयुतम् ।
क्रियाज्ञाने तथेच्छा च
दक्षे वामे च मध्यतः ॥ ५२ ॥
विद्याराजः स्मृतो ह्येष
भैरवो मन्त्रनायकः ।

१ ख० पु० पश्चादिति पाठः ।

सर्वमेतत्प्रथमपटल एव यथा निर्णीतसतत्त्वं तथेहोत्तरत्रापि चानुसंधेयं, विषममतिरिक्तं च व्याक्रियते। मुखानीति क्षादीनि, मूर्धादीति दण्डभङ्ग्या सहायमेव क्रमो युक्तो भैरवन्यासान्तं सृष्टिक्रमस्य स्थितत्वादित्युक्तत्वात्; अतो न नैष्ठिकाभिप्रायेणान्यथा व्याख्येयम् । 'यथावत्प्रविभागशः' इति कवाटवक्रभङ्गिभ्याम् । 'शोध्याध्वानम्' इति सकलन्यासान्ते कलाद्येकतममध्वानं भावियुक्त्या गर्भीकृतेतराध्वपञ्चकन्यासादिवशेन शोधनीयं दीक्षायामेव कल्पयेत् । यद्वक्ष्यति

'दीक्षाकाले तु देवेशि शोध्याध्वानं प्रकल्पयेत् ।'

इति । 'विद्याङ्गा' इति शसोऽत्र आ-आदेशः, विद्याङ्गानीत्यर्थः । क्षुरिकामन्त्रः कट्यां न्यस्यः, स पूर्वमनुक्तत्वादिहोक्तः । 'वर्गातीतः' क्ष्, 'अग्निः' र्, 'षोडशान्तः' षोडशस्वराणामन्तः अः, 'नवकम्' इति श्रीस्वच्छन्देशकपालीशाद्यष्टकोपेतम् । अस्य 'मूर्ध्नि' इत्यादिना निर्देशः। स्वस्था[ध्या]नादि समनन्तरं भविष्यति । क्रियेत्यादि पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्

'ज्येष्ठाज्ञाने तथा दक्षे क्रिया वामा तथोत्तरे ।'

इति भाविग्रन्थेनैकार्थत्वात् प्राधान्याच्च दक्षिणे ज्ञानशक्तेर्वामे क्रियाशक्तेर्न्यासः ॥ ५२ ॥

परन्यासमाह

निष्कलं तु तथावाह्य
अङ्गान्येवं यथाक्रमम् ॥ ५३ ॥

न्यसेदित्येव । आ समन्तात् द्वादशान्ताद्वाहयित्वा अवतार्येत्यर्थः । एवमित्यावाह्य, अङ्गानि च सर्वज्ञत्वादिगुणषट्करूपाणीति पूर्वमेवोक्तम् । तेनात्राङ्ग[1]त्राणरूपाण्यङ्गानीति तन्त्रान्तरयोजनमसत् । अङ्गन्यासावसरे मुद्राषट्कबन्धः कार्यः,—इति गुरवः । तत्र हृदि निलीनाङ्गुष्ठा मुष्टिः, सैवोच्छ्रिताङ्गुष्ठा शिरसि, उच्छ्रिततर्जनीका शिखायां, परस्परान्तरिताङ्गुलि पाणिद्वयं कवचे, मध्यमातर्जन्यनामिकाभिर्नेत्रत्रयस्पर्शो नेत्रे, तर्जन्यङ्गुष्ठच्छोटिकादर्शनमस्त्रे ॥ ५३ ॥

---

१ ख० पु० अङ्गेति पदं नास्ति ।

आवाहनानन्तरम्

गन्धैर्धूपैस्तथा पुष्पै-
विविधैर्भक्ष्यभोजनैः।
पूजयेद्देवदेवेशं
मनसैव प्रकल्पितैः॥ ५४॥

एवं च

आत्मानं भैरवं ध्यात्वा
ततो हृद्यागमाचरेत्।

पुर्यष्टकशरीरमपि भैरवीकर्तुमयं प्रक्रम आरब्धः॥ ५४॥

तत्र याज्यस्य भैरवरूपस्यात्मन आसनन्यासं तावद्वितत्य निरूपयति

नाभौ कन्दं समारोप्य
नालं तु द्वादशाङ्गुलम्॥ ५५॥
हृदन्तं कल्पयेद्याव-
त्तत्र पद्मं विचिन्तयेत्।

अष्टपत्रं महादीप्तं
केसरा[1]लं सकर्णिकम् ॥ ५६ ॥

'कन्दं' पद्मोत्पत्तिमूलं 'समारोप्य' परिकल्प्य, मत्तगन्धपीडनयुक्त्या च कन्दं 'नाभौ' नाभिविषये समारोप्य उल्लास्य 'नालं' प्राणशक्तिरूपं नाभिहृदयान्तरालस्य द्वादशाङ्गुलत्वात् द्वादशाङ्गुलमित्युक्तम् ॥ ५५ ॥

अत्र व्याप्तिमाह

कन्दं शक्तिमयं तत्र
नाले वै कण्टकास्तु ये ।
भुवनानि च तान्येव
रुद्राणां वरवर्णिनि ॥ ५७ ॥
मायात्मको भवेद्ग्रन्थि-
रशुद्धाध्वव्यवस्थितः ।
विद्यापद्मं महादीप्तं
कर्णिकाबीजराजितम् ॥ ५८ ॥

---

१ ख० पु० सकेसरमिति पाठः ।

पुष्कराणि च देवेशि
तत्र विद्येश्वराः स्मृताः ।
एवं ध्यात्वा महापद्मं
सर्वदेवमयं शुभम् ॥ ५९ ॥

कल्पयेदित्यनुवर्तते । शक्तिरिच्छात्मा पारमेश्वरी आधारभूता यस्यां विश्वमिदमाध्रियते सा 'व्योमाकाराम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् गर्भीकृतधरादितत्त्वचतुष्टया । यथोक्तं श्रीपूर्वशास्त्रे

'आदावाधारशक्तिं तु नाभ्यधश्चतुरङ्गुलाम् ।
धरां सुरोदं पोतं च कन्दश्चेति चतुष्टयम् ॥'

इति । तत्र अप्तत्त्वव्याप्त्या सुरार्णवं, तेजोव्याप्त्या ख्यातं [पोतं], प्राणप्रसूतिहेतुं व्यूहात्मकं वायुव्याप्त्या कन्दमित्येवंव्यक्तिका शक्तिः प्रकृतं रूपं यस्य तत्सारमित्यर्थः । अत एव अङ्कुरनालरूपाशेषाध्वव्यक्तेः 'तत्र' गन्धतन्मात्रादिकलातत्त्वान्तनालव्याप्तिः । रुद्राणा'ति तत्तत्तत्त्वाधिष्ठातॄणाम् । महादीप्तमिति

ख० ग० पु० आधार्याधारेति पाठः ।

शुद्धाध्ववर्त्यशेषमन्त्रतेजोमयत्वात्। 'पुष्कराणि' बीजानि। 'विद्येश्वराः' अनन्तभट्टारकाद्याः शिखण्ड्यन्ताः। एवं कन्दनालग्रन्थिदलकर्णिकाबीजरूपं षडुत्थमासनं प्रसिद्धम् ॥ ५९ ॥

आसनन्यासे[1] क्रममाह

शक्तिन्यासो भवेत्पूर्वं
कन्दं तु तदनन्तरम्।
अङ्कुरं नालविन्यास-
मनन्तं परिकल्पयेत् ॥ ६० ॥

तेजोमयं महाशुभ्रं
स्फुरत्किरणभास्वरम्।

विश्वोल्लेखभित्तिभूतामिच्छाशक्तिमाविश्य तदवष्टम्भरूपं कन्दमाक्रम्य तदुन्मेषतत्प्रसररूपाङ्कुरनालात्मकमशेषं मायान्तमध्वानमासूत्र्य तदुपरि 'अनन्तं' विद्येशं तेजोमयं स्मरणमात्रेण कल्पयेदित्यर्थः ॥ ६० ॥

नालं विन्यस्य यदुक्तं 'अनन्तं परिकल्प-

---

१ ख० पु० नादिन्यासे इति पाठः।

येत्' इति तन्मध्ये ग्रन्थिस्थाने सिंहासनं तदुपरि च पद्मं क्रमेण कल्पयितुमाह

धर्मं ज्ञानं च वैराग्य-
मैश्वर्यं च क्रमान्न्यसेत् ॥ ६१ ॥

एते[1] च

सितरक्तपीतकृष्णा
आग्नेय्यादीशदिग्गताः ।
पादकाः सिंहरूपास्ते
त्रिनेत्रा भीमविक्रमाः ॥ ६२ ॥

पादका इति एतद्वासनानुविद्धा हि संसरन्ति संसारे,—इत्यशेषसंसारिणः अज्ञाताः पादाः पादकाः, एते 'सिंहरूपा' इति पराक्रममहिम्ना, अशेषविश्वाक्रमणात् । ईश्वरशक्त्यधिष्ठाने एवैतदेषां घटते, न तु सांख्यनये जडबुद्धिधर्मरूपतायाम्,—इतीश्वरशक्त्यधिष्ठानादेते त्रिनेत्राः, घोरसंसारघातहेतुत्वाच्च भीमविक्रमाः ॥ ६२ ॥

१ क० पु० एतदिति पाठः ।

एते च मुमुक्षुणा

शिवशक्तिमया मन्त्रा
न्यस्तव्या वीरवन्दिते ।

वस्तुतः परमेश्वरशक्तिमया एव, तथा त्वपरिज्ञाता अधरपदसंचारिणः । यदा तु तथा प्रत्यभिज्ञायन्ते तदा मननत्राणधर्मकाः प्रत्यभिज्ञातुः शिवस्य इच्छया मन्त्ररूपतां प्रकटयन्तः शुद्धप्रसरणिसंसारिणो भवन्ति भक्तिभाज इति परमार्थः, न त्वन्यथैषां मन्त्ररूपता काचित् अशुद्धाध्वव्यवस्थितेः ॥

सिंहासनेऽवयवान्तराण्याह

अधर्माज्ञानावैराग्य-
मनैश्वर्यं च प्राग्दिशः ॥ ६३ ॥
उत्तरान्तं निवेश्यं तु

एते हि

गात्रकाः सितवर्णकाः ।

सिंहासनपट्टिकारूपाः । प्रायश्च सर्वेऽख्यातिमयमायाच्छादितत्वादधर्मादिमयाः, अत

एव धर्मादीन्प्रति स्पृहयालवः,—इत्यधर्मादय एषां मायापदे अज्ञातानि गात्रकाणि ॥ ६३ ॥

अत्रैव

संधानकीलकाश्चैव
अतसीपुष्पसंनिभाः ॥ ६४ ॥
वेदा युगाश्च ते चैव
ज्ञातव्याः क्रमशः प्रिये ।

आग्नेय्यादिक्रमेण प्रतिकोणं पादकेन सह गात्रकद्वयस्य बन्धनार्थं कीलकद्वयमिति। ऋगादयो वेदाः, कृतादयश्च युगास्तत्तद्भोगवासनाः पुष्णन्तः संसारबन्धनहेतवो विचित्रशङ्काशङ्कुरूपाः संधानकीलका इत्युक्ताः। बन्धकत्वादेव च कृष्णवर्णा ज्ञातव्याः पूर्वोक्तपारमेश्वरशक्तिरूपतया यथाज्ञाता बन्धका भवन्ति। ननु एते बुद्धिधर्माः कथमियतीं भूमिं प्राप्ताः? उच्यते—सर्वेषां बुद्ध्यादिधर्माणां मायोत्पत्तिभूः, बुद्ध्यादयस्तु विभवस्थानम्, उच्छेद्यास्तु मूलभूमित उच्छिन्ना न पुनः प्ररोहन्तीत्युत्पत्तिपदादुच्छेत्तुमेतानीदृक्क्रमो दर्शितः॥ ६४ ॥

अत एव सत्त्वरजस्तमांसि मूलत एवोच्छेत्तुं सिंहासनोपरि गुणमयमेव मायामसूरकं न्यसितुमाह[1]

अधश्छादनमूर्ध्वं च
रक्तं शुक्लं विचिन्तयेत् ॥ ६५ ॥
मध्ये तमो विजानीया-
द्गुणास्त्वेते व्यवस्थिताः ।

ऊर्ध्वं शुद्धविद्यानिकटवर्तित्वात् सितं सत्त्वरूपम् । अधस्तु संसरणानुगुणत्वाद्रक्तं रजोमयम् । मध्ये तु ख्यात्याच्छादनप्रकर्षात् तमोमयं कृष्णम् । प्राधानिकः प्रपञ्चो मायायामसन्नित्यादि त्वसत्, अशेषमायाकार्यस्य मायायां सूक्ष्मरूपतया भुवनाध्ववर्णयिष्यमाणास्थित्यावस्थितत्वात् । शक्तिपातपवित्रैस्तु सर्वमेतच्छिवशक्तिरूपं मन्त्रतयैव भावनीयम् । यद्वक्ष्यति

'यत्र यत्र.................................... ।

इत्युपक्रम्य

१ ख० पु० दर्शयितुमाहेति पाठः ।

'....................सर्वं शिवमयं यतः ॥' (४।३१०)

इति ॥

अथ सिंहासनमसूरकोपरि विद्यापद्मं न्यसितुमाह

सितं पद्मं विजानीया-
त्केसराणि विचिन्तयेत् ॥६६॥
सितरक्तप्रपीतानि
मूलमध्याग्रदेशतः।
कर्णिका हेमसंकाशा
बीजानि हरितानि तु ॥ ६७ ॥

ईदृग्वर्णमेव सितपद्मं भवति। सितत्वं चास्य शुद्धविद्यामयत्वात् ॥ ६७ ॥

अस्य दलेषु देवतान्यासमाह

वामां पूर्वदले न्यस्य
ज्येष्ठां वह्निदलाश्रिताम्।
रौद्रीं दक्षिणपत्रे तु
कालीं नैर्ऋतगोचरे ॥ ६८ ॥

कलविकरणीं देवीं
विन्यस्येद्वारुणे दले ।
बलविकरणीं देवीं
वायव्यदलमाश्रिताम् ॥६९॥
बलप्रमथनीं देवी-
मुत्तरे विनियोजयेत् ।
सर्वभूतदमनीं च
ऐशान्यां विनियोजयेत् ॥७०॥
मध्ये मनोन्मनीं देवीं
कर्णिकायां निवेशयेत् ।

स्पष्टमेतत् ॥ ७० ॥

एतच्च

शक्रचापनिभं देवि
ध्यातव्यं शक्तिमण्डलम् ॥७१॥

ततोऽपि

मध्ये सूर्यसहस्राभां
चिन्तयेत्तु मनोन्मनीम् ।

एता देव्यो भुवनाध्वनीत्या परेण रूपेण शक्तितत्त्वे स्थिताः, मध्ये तु पदे परापरेण, इह तु विद्यायामपरेण रूपेणेति विभागः । तत्रैव चासां नामानुसारि स्वरूपं दर्शयिष्यामः—सर्वं प्रागुक्तशक्तित्रयमयमिति ॥ ७१॥

विद्यातत्त्वे मानमेयमातृरूपं ज्ञानक्रियेच्छाख्यातिसतत्त्वं मण्डलत्रयं न्यसितुमाह

सूर्याध्वमण्डलं पत्रे
सोमं संयोज्य केसरे ॥ ७२ ॥
वह्निमण्डलकं देवि
कर्णिकायां निवेशयेत् ।

अत्र हि मेयरूपस्य सोमस्य वह्निसूर्यात्मकमातृमानमध्यवर्तित्वं, न हि मातृप्रकाशभित्तिं विना मानप्रकाशाच्छुरणं विना वा मेयप्रकाशः कश्चित् । प्रमात्रैव हि चिद्रसाश्यानीभावात्म मेयमाभास्यते, आभास्यमानं च प्रमाणप्रकाशाच्छुरितमेव भवतीत्यलमधिकेन; भविष्यत्येतत् सृष्टिसंहारपटले ॥ ७२ ॥

एतद्धाममत्रयाधिष्ठातृदेवतात्रयं निरूपयति तदधिष्ठातृविश्रान्तभावमत्र प्रकटयितुं

ब्रह्मा विष्णुर्हरश्चैव
मण्डलेष्वधिपाः स्मृताः ॥७३॥

परापरया व्याप्त्या एषां ध्यानमाह

ब्रह्मा चतुर्मुखो रक्त-
श्चतुर्बाहुविभूषितः ।
कृष्णाजिनोत्तरीयश्च
राजीवासनसंस्थितः ॥ ७४ ॥

कमण्डलुधरो देवि
दण्डहस्तस्तथैव च ।
अक्षमालाधरो देवः
पद्महस्तः सुलोचनः ॥ ७५ ॥

ध्यात्वा पत्रेषु तं न्यस्येत्
सर्वकिल्बिषनाशनम् ।
अतसीपुष्पसंकाशं
शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ७६ ॥

पीताम्बरधरं देवं
वनमालाविभूषितम् ।
स्फुरन्मुकुटमाणिक्यं
किङ्किणीजालमण्डितम् ॥७७॥

दिव्यकुण्डलधर्तारं
गरुडासनसंस्थितम् ।
ध्यात्वा विष्णुं महात्मानं
केसरेषु निवेशयेत् ॥ ७८ ॥

शङ्खेन पद्ममुपलक्ष्यते। मानमेययोर्लोलीभावान्मेयात्मनि सोममण्डले सृष्टिप्रधानेऽपि स्थितिकारी विष्णुः, स्थित्यात्मनि च प्रमाणरूपे सूर्यमण्डले सृष्टिकर्ता ब्रह्माधिष्ठाता,–इति युज्यते एवैतत् ॥ ७७ ॥

शङ्खकुन्देन्दुधवलं
शूलहस्तं त्रिलोचनम् ।
दशबाहुं विशालाक्षं
नागयज्ञोपवीतिनम् ॥ ७९ ॥

सिंहचर्मपरीधानं
शशाङ्ककृतभूषणम् ।
नीलकण्ठं वृषारूढं
रुद्रं ध्यात्वा वरानने ॥ ८० ॥

निवेशयेत्कर्णिकायां
महापातकनाशनम् ।
तदुपरि
महाप्रेतं न्यसेत्पश्चा-
त्प्रहसन्तं सचेतनम् ॥ ८१ ॥

रक्तवर्णं सुतेजस्कं
नेत्रत्रयविभूषितम् ।

प्रकर्षेण इतः स्फुटेदन्तानिमज्जनेन अह-न्ताप्रधानां स्थितिमनुप्रविष्टः; प्रकर्षेण च इतं गतं संबद्धं विश्वं यस्य इति व्युत्पत्त्या प्रेत इह सदाशिवः, स च महदिति पदेन अनाश्रितशिवरूपः। परमशिव एव च भगवा-नेकश्चिद्रूपस्तदधररूपवर्ती,—इत्यनाश्रितादिस्त-

देकजीवितः, स्वयं तु प्रेत इव प्रेतः, अधराध्वनोऽत्र स्तिमितत्वेनावस्थानाच्च प्रेतः, स च अपरया व्याप्त्या स्थूलः सदाशिवः, मध्यमया स एव नादरूपः, परया तु अनाश्रितः,–इति तदनुसारेण सिंहासनं पद्मं च योज्यम् । स च प्रेतः परमशिवोऽहन्तानुप्रवेशादेव प्रहसन् नादामर्शरूपो महाविकासमयश्च, तेनैव परमशिवेन नादात्मना सचेतनः । एवमपि तावन्मात्रेदन्तोन्मेषात्मकोपाधिरूपत्वात् विश्वानुरञ्जकत्वाच्च रक्तवर्णः, बोधप्राधान्यात् सुतेजस्कः । वक्ष्यति च

'..................सूर्यकोटिसमप्रभम् ।'

इति भौवने पटले । इच्छाज्ञानक्रियाशक्त्यात्मना च एषणीयज्ञेयकार्यात्म विश्वं नयता नेत्रत्रितयेन ऊर्ध्वदृशा विशेषेण भूषितं राजमानम् । यथोक्तं

'तिस्रो देव्यो यदा चैनं नित्यमेवाभ्युपासते ।
त्र्यम्बकस्तु तदा ज्ञेयः.......................... ॥'

इति ॥ ८१ ॥

एवमियत्पर्यन्तम्

प्रणवेन न्यसेत्सर्व-
मासनं भैरवस्य तु ॥ ८२ ॥

'ओं आसनाय नमः' इति मन्त्रेण। एतत्सर्वमासनं चिद्भैरवाभेदेन व्याप्तं 'सर्वं शिवमयम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् शक्तिरूपं, न तु व्यतिरिक्तापररूपं प्रणवान्तर्गर्भीकारेण न्यसेत्।

अत्र च

'आसनं विभजेन्मन्त्री क्रमशः पद्ममुद्रया।'

इति श्रीरौरव उक्तत्वात् करद्वयं मुकुलीकृत्य पद्ममुद्रास्फालनीया स्थापनीया ॥ ८२ ॥

गन्धैः पुष्पैः समभ्यर्च्य

प्रणवेनैव।

ततो मूर्तिं प्रकल्पयेत्।
कदम्बकुसुमाकारां
तुषारकिरणत्विषम् ॥ ८३ ॥

प्रकाशाह्लादमयीमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अथ

मूर्त्यूर्ध्वे भैरवं देवं
सकलं परिकल्पयेत् ।
द्वात्रिंशद्वर्णकचितं
स्फुरत्तडिदिवोज्ज्वलम् ॥ ८४ ॥

हृत्तो द्वादशान्तं मन्त्रोच्चारं कृत्वा, तत्र क्षणं विश्रम्य हृद्येव मन्त्रराजं पुर्यष्टकं भैरवीकर्तुं न्यसेदिति गुरवः । अत्र च वक्ष्यमाणब्रह्मकवाटकलावक्रभङ्ग्यादि सर्वमासूत्रितमात्रं प्रभापुञ्जन्यायेन चिन्तयेत्,– इत्याशयेन 'स्फुरत्तडिदिवोज्ज्वलम्' इत्युक्तम् ॥ ८४ ॥

अथ

वक्त्राणि कल्पयेद्देवि
स्वध्यानेन महेश्वरि ।
मूर्धादिचरणं याव-
त्प्रणवादिनमोन्ततः ॥ ८५ ॥
अष्टात्रिंशत्कलाभेदं
शोध्याध्वानं प्रकल्पयेत् ।

नवतत्त्वं त्रितत्त्वं च
नवकं भैरवाभिधम् ॥ ८६ ॥
विद्याङ्गा लोचनं चैव
क्षुरिकां च प्रकल्पयेत् ।
शक्तित्रयं ततो न्यस्ये-
द्दक्षदिग्वामगोचरे ॥ ८७ ॥
मध्यप्रदेशे देवेशि

एतदविस्मरणार्थं पुनरपि पठितं; तत्त्वन्यासेन परमेश्वरसृष्टानि तच्छक्तिमयानि, भगवति तु प्रकाशानन्दघनानि; अत एव आसनासीनात्मं[1] (?) विश्वं शिवमयमित्युक्तम् ॥८७॥

ध्यानमाह

ततो रूपमनुस्मरेत् ।
त्रिपञ्चनयनं देवं
जटामुकुटमण्डितम् ॥ ८८ ॥
चन्द्रकोटिप्रतीकाशं
चन्द्रार्धकृतशेखरम् ।

---

१ 'आसनासीनम्' इति समुचितः पाठः ।

पञ्चवक्त्रं विशालाक्षं
सर्पगोनासमण्डितम् ॥ ८९ ॥

वृश्चिकैरग्निवर्णाभै-
र्हारेण तु विराजितम् ।

कपालमालाभरणं
खड्गखेटकधारिणम् ॥ ९० ॥

पाशाङ्कुशधरं देवं
शरहस्तं पिनाकिनम् ।

वरदाभयहस्तं च
मुण्डखट्वाङ्गधारिणम् ॥ ९१ ॥

वीणाडमरुहस्तं च
घण्टाहस्तं त्रिशूलिनम् ।

वज्रदण्डकृताटोपं
परश्वायुधहस्तकम् ॥ ९२ ॥

मुद्गरेण विचित्रेण
वर्तुलेन विराजितम् ।

सिंहचर्मपरीधानं
गजचर्मोत्तरीयकम् ॥ ९३ ॥
अष्टादशभुजं देवं
नीलकण्ठं सुतेजसम् ।

आरुरुक्षून् निष्कलधाम्नि प्रवेशयितुं भगवता स्वस्वातन्त्र्यात् ईदृगाकार उन्मनाशक्तिभूमौ दर्शितः । नहि भौवने क्वापि ईदृग्देवोऽस्ति । शाक्तस्फारमयत्वादेव चायमष्टादशभुजो दुर्गादेव्यास्तथात्वात् । अस्मिंश्च प्रतिमुद्रास्थानीयाकृतिग्रन्थे चिह्नैरवव्याप्तिरखण्डितैवास्ति । तथाहि—तिसृभिः परादिशक्तिभिः स्थूलसूक्ष्मपरभेदान्मायान्तं व्याप्य स्थितानां पञ्चानां नयनं येन तं त्रिपञ्चनयनं; जटाभिरूर्ध्वपदावस्थिताभिर्वामेश्वर्यादिशक्तिभिः, मुकुटेन च स्वातन्त्र्यास्फारेण मण्डितम् ; 'चन्द्रकोटिप्रतीकाशम्' इति प्रकाशानन्दघनम् । तदुक्तं श्रीलक्ष्मीकौलार्णवे

'अद्वैतत्वात्सुरेशानि भैरवो गीयते भुवि ।
न तु दंष्ट्राकरालत्वात्तसात्सौम्यं विचिन्तयेत् ॥'

इति । 'चन्द्रार्धकृतशेखरम्' इति विश्वाप्यायकृदमाख्यामृतकलासंबद्धम्; पञ्चवक्त्रम्' इति चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियाख्यानि पञ्च परस्वरूपाभिव्यञ्जकानि संसारत्राणरूपाणि वक्त्राणि यस्य स तं; 'विशालाक्षम्' इति

'अन्तर्लक्ष्यो बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जितः ।'

इत्याम्नातपरभैरवस्फारावस्थितम्; 'सर्पैत्यादिना हारेण तु विराजितम्' इत्यन्तेन बहिष्कृतमायीयकार्माणवाख्यपाशत्रयसंयोजनवियोजनक्रीडापरत्वमुक्तम्; 'कपालमालाभरणम्' इति अशेषविश्वशरीरं, विश्वं कपालमालात्मनावयवप्रपञ्चरूपमाभरणं नतु आवरणं यस्य; चिदानन्दघनस्य भगवतस्तिस्र इच्छाज्ञानक्रियाः करणरूपाः, एकैकस्याश्च शक्तेस्त्रैरूप्यान्नवत्वं, तत्रापि परापरभेदेन द्वैविध्यादष्टादशभुजत्वम् । तत्र 'खड्गेन' ज्ञानशक्त्यात्मना पाशच्छेदनं, 'खेटकेन' क्रियाशक्तिरूपेण भक्तानां संसारत्रासपरिहरणं, 'पाशेन' विश्वबन्धनेन स्वातन्त्र्यम्, 'अङ्कुशेन' तदाकर्षणं, 'शरपिनाकाभ्यां' कारणग्रन्थिमालाभेदनम्,

वरदाभयहस्तत्वेन भोगमोक्षप्रदत्वम्, मुण्डधारणेन अख्यात्यात्मकमायामुण्डापहर्तृत्वम्, अनाश्रितान्तस्य विश्वस्य अस्थिकरङ्कस्थानीयस्य स्वचिद्भित्तिलग्नत्वं खट्वाङ्गधारणेन, वीणाडमरुघण्टाभिर्मन्द्रतारमध्यध्वनिवैचित्र्याश्रयनादावमर्शनिभालनावहितशक्तित्वम्, इच्छाज्ञानक्रियायोगिस्वातन्त्र्यशक्तिदण्डेन त्रिशूलेन पाशत्रयशातनं, वज्रेण ऊर्ध्वस्थितेच्छादिशक्तित्रयेण अधःस्थितैषणीयादित्रयेण च अशेषविश्वात्मकनिजशक्तित्वम्, 'दण्डेन' नियतिशक्त्यात्मना विश्वनियमनम्, 'परशुना' हलाकृतिना नादशक्त्यात्मना, 'मुद्गरेण' बिन्दुशक्तिरूपेण अशेषभेदविदारणचूर्णीकरणम्, इति ध्वन्यते। 'सिंहो' विद्येश्वरसदाशिवशक्तिशिवात्मकपञ्चाननश्चित्स्फारः, तस्य 'चर्म' चरितं, 'गजस्य' च विततविततस्य मायात्मन उक्तस्वरूपसिंहनिर्भेद्यस्य 'चर्म' चरितं विलसितं स्वस्वरूपसंलग्नत्वात्परीधानं बोधाभेदात्मकस्वस्वरूपोपरि परिवर्तमानं यस्य, 'देवं' क्रीडादिशीलं, 'नीलकण्ठम्' अख्यात्यात्मकमहाविषहरं,

'सुतेजसं' चिदानन्दघनम्। एवमादि च भैरवानुकरणस्तोत्रे अस्माभिर्वितत्य दर्शितम् ॥ ९३ ॥

अस्य भगवतो वक्त्रध्यानमाह

ऊर्ध्ववक्त्रं महेशानि
स्फटिकाभं विचिन्तयेत् ॥९४॥
आपीतं पूर्ववक्त्रं तु
नीलोत्पलदलप्रभम् ।
दक्षिणं तु विजानीया-
द्वामं चैव विचिन्तयेत् ॥ ९५ ॥
दाडिमीकुसुमप्रख्यं
कुङ्कुमोदकसंनिभम् ।
चन्द्रार्बुदप्रतीकाशं
पश्चिमं तु विचिन्तयेत् ॥ ९६ ॥

वक्त्राणां दिग्रूपवैचित्र्यं तत्तदनुग्रहादिकृत्यवैचित्र्यात् ॥ ९६ ॥

एवमीदृशम्

स्वच्छन्दभैरवं देवं
सर्वकामफलप्रदम् ।

ध्यायते यस्तु युक्तात्मा
क्षिप्रं सिध्यति मानवः ॥ ९७ ॥

'युक्तात्मा' एकचित्तः 'सिद्ध्यति' भुक्तिमुक्ती लभते। यथा पूर्वं वाचकस्य सकृदुच्चारात्सर्वकिल्विषनाशित्वमुक्तं तथा वाच्यस्यापि ध्यानमात्रात्सर्वसिद्धिप्रदर्शित्वमुक्तम्,—इति महाप्रभावतास्योच्यते ॥ ९७ ॥

परं न्यासमाह

ततः परमबीजेन
परं परमकारणम्।
सुशान्तं निष्कलं देवं
सर्वव्यापिनिरञ्जनम् ॥ ९८ ॥
आवाहयेत्सुहृष्टात्मा
तव देवि वदाम्यहम्।

'परं' निरतिशयं, सुहृष्टात्मा' इति 'शाम्भवपदसमावेशं प्रति उत्कण्ठातिशयात्, 'आवाहयेत्' द्वादशान्तादवतारयेत् परशक्त्यवष्टम्भेन

तत्स्वरूपमुन्मज्ज्य हृत्पर्यन्तं तच्चमत्कारसारं कुर्वीतेत्यर्थः ॥ ९९ ॥

कीदृशं

हृत्कण्ठतालुभ्रूमध्य-
नादान्तान्तसमाश्रितम् ॥९९॥
निष्कम्पं कारणातीतम्

'नादान्तः' शक्त्यन्तः, तस्यान्तः पर्यन्तो द्वादशान्तः, तेन हृदादिद्वादशान्तं युगपद्व्याप्नुवन्तं निष्कम्पं स्वरूपादचलितम् ॥

एवम्

आवाह्य परमेश्वरम् ।
संस्थाप्य विधिवद्देव-
मङ्गषट्कं ततो न्यसेत् ॥ १०० ॥

'उत्तानौ तु करौ कृत्वा अङ्गुष्ठौ तलमध्यगौ ।
आवाहनी त्वियम्....................... ॥'

इति आवाहनमुद्रया आवाहनम् ।

'बद्धाङ्गुष्ठौ स्थितौ मुष्टी उन्मुखौ स्थापनी भवेत् ।'

इति मुद्रया स्थापनम् ॥

अथ

पाद्यमाचमनं चार्घं
स्वागतं तदनन्तरम् ।
संनिधानं च देवेशि

कल्पयेदिति शेषः । पादार्थमुदकं पाद्यम् । सु शोभनम् अस्मदनुग्रहपरमागमनमस्त्विति स्वागतं, योनिमुद्रया संनिधानम् ।

एवं कृत्वा

निष्ठुरया निरोधयेत् ॥ १०१ ॥

निष्ठुरा मुद्रा तया निरोधयेत् अविचलं स्थापयेत् । सा तु

'अङ्गुष्ठगर्भगौ मुष्टी............... ।'

इति ।

'...............निष्ठुरा तन्निरोधने ।'

इत्युक्ता ॥ १०१ ॥

ततः

गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपै-
र्धूपयित्वा तमर्चयेत् ।

सर्वमेतन्मानसं कुर्यात् ॥

अथ सन्निधानार्थं

मुद्रां प्रदर्शयेत्पश्चा-
त्रिधा त्रैकाल्यकर्मणि ॥ १०२॥

मुदं हर्षं राति ददाति; परभैरवचैतन्यद्रविणं मुद्रयति; परावेशेन मोदयति भक्तान्; द्रावयति पाशान् इति वा निरुक्तां परस्वरूपप्रतिबिम्बरूपां मुद्रां वक्ष्यमाणाम् अष्टादशविधाम्

'एता मुद्रा महादेवि भैरवस्य प्रदर्शयेत् ।
आवाहने निरोधे च तथैव च विसर्जने ॥'(१४।१९)

इति वक्ष्यमाणत्रैकाल्यकर्मणि । त्रिधेति

'मनोजा गुरुवक्त्रस्था वाग्भवा मन्त्रसंभवा ।
देहोद्भवाङ्गविक्षेपैर्मुद्रेयं त्रिविधा स्मृता ॥'

इत्याम्नायनिर्दिष्टा ॥ १०२ ॥

विस्तरेणान्तर्यागं वक्तुमाह

ततः स्नानादिकं कर्म
कृत्वा चैव वरानने ।
परिधाप्य सुवस्त्राणि
नेत्रपट्टोद्भवानि च ॥ १०३ ॥

विलिप्यागुरुकर्पूरै-
र्मुकुटाद्यैर्विभूषयेत् ।

विलिप्य परिधाप्य भूषयेदिति क्रमः ॥

पुष्पैर्नानाविधैः शुभ्रै-
रर्चयेद्धूषयेत्पुनः ॥ १०४ ॥

अर्घं दत्त्वा महेशानि
पुनर्मुद्रां प्रदर्शयेत् ।
प्रणम्य भैरवं देवं
स्वच्छन्दं विश्वनायकम्॥१०५॥

'अर्घं' विशेषार्घम्। 'प्रणम्य' इति समावेशेन तन्मयीभावमाश्रित्य ॥ १०५ ॥

ततो ह्यावरणं बाह्ये
विनिवेश्यं वरानने ।

परमेश्वरशक्तिरूपं तदभेदेन न्यस्तमपि वक्त्राङ्गादि पुनस्तादिच्छयैव तदाभासितत्वात् प्रभापुञ्जवत् पृथगिव आवरणतया स्थितं विनिवेश्यम्। एवं चाभिदधदेवं शिक्षयति—

यद्विश्वं ग्राह्यग्राहकाभिमतं शिवरूपमपि शिवेन तथाभासितत्वात् पृथगिव लक्ष्यते नतु वास्तवमस्य पृथक्त्वं कदाचित् ॥

आवरणन्यासे विभागमाह

ऐशान्यां पूर्वतो याम्यां
उत्तराप्यावसानकम् ॥ १०६ ॥
विन्यसेत्पञ्च वक्त्राणि
पञ्चवक्त्रयुतानि च ।
बाहुभिर्दशभिश्चैव
शशाङ्कमुकुटैः सह ॥ १०७ ॥
ध्यातव्यानि स्वरूपाणि
वराभयकराणि तु ।

एकैकस्याः शक्तेः पञ्चशक्तिरूपत्वात् पञ्चवक्त्ररूपत्वमेकैकस्य च शाक्तस्फारात्मकस्वरूपतो भेदेनाभासितत्वात्, तथापि च मन्त्रनाडीसंधानाभ्यां तदभेदसारत्वात् पृथगपि एषां पूजनमुक्तम् । स्वं स्फटिकाभत्वादि पूर्वोक्तं रूपं येषां तानि स्वरूपाणि । वराभयकरत्वं खड्गखे-

टकपाशाङ्कुशशरपिनाकमुण्डखट्वाङ्गोपलक्षण-परम्। मन्त्राणां परपरापरापररूपत्वात् परा-दीनां च प्रत्येकं त्रैविध्यान्महासामान्यरू-पव्याप्तत्वाच्च दशरूपता,—इति तद्व्याप्तत्वाच्च दशबाहुत्वम् ॥ १०७ ॥

वक्त्रावरणानुषक्तान्यङ्गान्याह

अग्नीशरक्षोवायव्य-
चतुर्दिक्षु च तं न्यसेत्॥१०८॥
हृच्छिरश्च शिखा वर्म
अस्त्रं च प्रविभागशः।

अग्नीशरक्षोवायव्यदिक्षु यथासंख्यं हृच्छि-रःशिखावर्माणि अस्त्रं च चतुर्दिक्कम्, इति वि-भागः। सकलाङ्गान्येव पृथगावरणतया पूज्यानि नतु निष्कलाङ्गानि, तेषां सर्वज्ञताद्येकरूपाणां निष्कलैकरूपत्वात् ॥ १०८ ॥

एषां रूपमाह

हृदयं रक्तवर्णाभं
शिरो गोरोचनप्रभम्॥१०९॥

तडिद्वलयसंकाशां
शिखां देवीं विचिन्तयेत् ।
आधूम्रं कवचं विद्या-
त्कपिशं चास्त्रमेव च ॥ ११० ॥

नेत्ररूपस्थाननिर्देशं वक्तुमाह

ज्योतीरूपप्रतीकाशं
नेत्रं मध्ये च संस्थितम् ।

विन्यसेदित्येव । 'मध्ये' इति कर्णिकायाम् । वक्ष्यति हि

'नेत्रं तु कर्णिकायां वै··················।' (२।१७१)

इति ॥

एते च

पञ्चवक्त्राः स्मृताः सर्वे
दशबाह्विन्दुभूषिताः ॥ १११ ॥
नानाभरणसंयुक्ता
नानास्रग्गन्धलेपनाः ।
नानावस्त्रपरीधाना
मुकुटैरुज्ज्वलैः शुभैः ॥ ११२ ॥

रत्नमालावनद्धाश्च
हारकेयूरभूषिताः ।

एते च

द्विरष्टवर्षकाकाराः
सुरूपाः स्थिरयौवनाः ॥११३॥

भैरवाद्याः स्मृता मन्त्राः
पीठेशाः पीठमर्दकाः ।

भैरवाद्या अङ्गान्ता मन्त्राः 'पीठस्य' विद्यामन्त्रमण्डलमुद्रारूपस्य चतुर्विधस्य 'ईशाः' स्वामिनः स्वात्मसात्करणेन[1] मर्दकाश्च । ये तु पीठक्षेत्रसंदोहादिपल्लीपरमेतद्व्याचक्षते तेऽस्मिन्[2]न्नन्तर्यागे देवतान्यासस्य मध्येऽप्येवं कल्पयन्त उपहास्या एव ॥ ११३ ॥

अथ

या सा पूर्वं मया ख्याता
अघोरी शक्तिरुत्तमा ॥ ११४ ॥

---

१ क० ख० पु० साक्षात्करणेनेति पाठः ।

२ क० पु० तस्मिन् इति पाठः ।

भैरवं पूजयित्वा तु
तस्योत्सङ्गे तु तां न्यसेत् ।

तस्या ध्यानमाह

यादृशं भैरवं रूपं
भैरव्यास्तादृगेव हि ॥ ११५ ॥

तथा च

ईषत्करालवदनां
गम्भीरविपुलस्वनाम् ।
प्रसन्नास्यां सदा ध्याये-
द्भैरवीं विस्मितेक्षणाम् ॥११६॥

करालत्वं भैरवानुकारतः पाशभक्षणात्, गम्भीरविपुलस्वनत्वं विमर्शप्राधान्यात्, प्रसन्नास्यत्वं परभैरवानुरूप्येण अनुग्रहप्रवणत्वात्, अत एव भैरवमुद्रानुप्रवेशादेव विस्मितेक्षणत्वम् ॥ ११६ ॥

ततः

द्वितीयावरणे देवि
विन्यसेद्भैरवाष्टकम् ।

द्वितीयशब्देन अङ्गवक्त्राणि एकमेवावरणं समव्याप्तिकत्वात् भगवद्देहारम्भकत्वाच्च,—इति दर्शयति ॥

कथं न्यसेदित्याह

कपालीशं तु पूर्वाया-
माग्नेय्यां शिखिवाहनम्॥११७॥
दक्षिणे क्रोधराजं तु
विकरालं तु नैर्ऋते ।
मन्मथं पश्चिमे भागे
मेघनादेश्वरं तथा ॥ ११८ ॥
वायव्ये देवि विन्यस्य
सोमराजं तथोत्तरे ।
विद्याराजं तथैशान्यां
विन्यसेत्तु सुभावितः॥ ११९ ॥

अष्टावपि

पञ्चवक्त्रास्त्रिनेत्राश्च
दशबाह्विन्दुशेखराः ।

कपालमालाभरणाः
स्फुरन्माणिक्यमण्डिताः १२०॥

एषां दिक्क्रमेण ध्यानमाह

पूर्वे पीतं स्मृतं देवि
रक्तमाग्नेयगोचरे ।
दक्षिणे नीलमेघाभं
नैर्ऋत्यां ज्वलनप्रभम् ॥१२१॥
श्यामं चापरदिग्भागे
धूम्रं वायव्यगोचरे ।
चन्द्रबिम्बप्रभं सौम्ये
ईशाने स्फटिकप्रभम् ॥१२२॥

अथ

तृतीये चैव लोकेशान्
साम्रान्संपरिकल्पयेत् ।
नामानि तेषां वक्ष्यामि
यथावदनुपूर्वशः ॥ १२३ ॥
इन्द्राग्नियमनिर्ऋति-
वरुणाश्च समीरणः ।

सोमराजः कुबेरश्च
ईशानः परमेश्वरः ॥ १२४ ॥

'सास्त्रान्' इति वदन्नस्त्रावरणं न पृथङ्न्यास्यम्,–इति निरूपयति 'तृतीये' इत्यभिधानाच्च ॥ १२४ ॥

ते च

भैरवाष्टकरूपेण
ध्यातव्यास्तु वरानने ।

परभैरवशक्तिपुञ्जात्मकभैरवाष्टकप्रसररूपत्वात् 'पूर्वं पीतम्' इत्याद्युक्तभैरवाष्टकरूपेणैव चिन्त्याः ॥

एवमेतदस्त्राण्यपि भैरवास्त्रव्याप्तिसाराणि यागरक्षापराणि नामत उद्दिशति

वज्रं शक्तिस्तथा दण्डः
खड्गः पाशस्तथैव च ॥ १२५ ॥

ध्वजो गदा त्रिशूलं च
लोकपालायुधानि वै ।

ध्यानमाह

वज्रं चानेकवर्णाढ्यं
शक्तिं हेमसमप्रभाम् ॥ १२६॥
दण्डं भिन्नाञ्जनाभं च
खड्गं नीलोत्पलप्रभम् ।
किंशुकाभं तथा पाशं
ध्वजं शुक्लं विचिन्तयेत्॥१२७॥
गदां तु विद्रुमाभां वै
शूलं विद्युत्समप्रभम् ।

एतानि चैषां करस्थानि ध्येयानि ॥ १२७॥

अथ

संपूज्यावरणं सर्वं
संधानं मन्त्रनायके ॥ १२८ ॥

कर्तव्यमित्यनुषज्यते ॥ १२८ ॥

कथमित्याकाङ्क्षायाम्

अस्त्राणि लोकपालाश्च
भैरवाष्टकमेव च ।

पञ्च ब्रह्माण्यथाङ्गानि
एतान्यावरणानि तु ॥ १२९ ॥
क्रमेणोच्चारयेत्सर्वं
यावत्तद्गर्भमैश्वरम् ।

अस्त्राणीत्यादिस्तृतीयपटलोक्तः प्रकारोऽनुसंधेयः । इदं चात्र पूजासतत्त्वम्

'उल्लङ्घ्याखिलमध्वजालममलां चिन्मूर्तिमाश्रित्य ता-
मुन्मज्जद्बहुरूपमूर्तिमभितः श्रित्वा धिया वाथ ताम् ।
उद्योगादिचतुष्कलद्युतिमहातत्त्वात्मिकां तन्मयी-
भाव्याशेषमिहार्पयेत मनसा विश्वं परार्चापरः ॥'

इति ॥ १२९ ॥

अनन्तरं
मूलमन्त्रेण कर्तव्यं
नाडीसंधानमेव च ॥ १३० ॥

अत्रापि

'आत्मनो निष्कलोच्चारं कृत्वा कुम्भे निवेशयेत् ।
कलशस्थस्य वामेन रेचयेत्पूरयेत्ततः ॥
मण्डलस्थस्य सव्येन पुनर्वामेन रेचयेत् ।' (४।९७)

इति चतुर्थपटलनिरूपयिष्यमाणस्थित्या निष्कलनाथमुच्चारयेत्, स्ववामेन निर्गत्य भैरवद-

क्षिणेन विशेत्, ततः क्रमेण वक्राङ्गभैरवलोकपालान्तमेवमेव च कुर्वीत,–इति मूलमन्त्रेण नाडीसंधानम्। एवं ह्युपसंहारप्रसरक्रमाभ्यां सर्वं देवताचक्रं भगवत्परभैरवमयमेव जायते। ये तु तृतीयचतुर्थपटलग्रन्थमतं[1] परामृश्य मन्त्रसंधाननाडीसंधाने अन्यथा चान्यथा च व्याचक्षते ते भ्रान्ता एव; 'अनागतावेक्षणं तन्त्रयुक्तिः' इति हि वाक्यविदां निश्चयः ॥ १३० ॥

अथ

परान्तं यावदाभाव्य
नैवेद्यानि निवेदयेत्।

'परान्तं यावदाभाव्य' इति अनेन परमीकरणं कृत्वा नैवेद्यानि निवेदयेत्,–इत्यादिशति। वक्ष्यति हि तृतीये पटले

'मन्त्रसंधानमेतद्धि.................।'

इत्युक्त्वा

'.................परमीकरणं शृणु ।
उच्चारयेत्ततो देवं ह्रस्वदीर्घप्लुतान्वितम् ॥
तावदुच्चारयेन्मन्त्रं यावन्निर्वाणगोचरम् ।' (३।१९)

---

1 क० ख० पु० ग्रन्थमेतमिति पाठः ।

इत्यादि यावत्

'सर्वेष्वावरणेष्वेव देवि तद्व्यापकं न्यसेत् ।
तेन[1] चाधिष्ठिताः सर्वे सर्वकामफलप्रदाः ॥' (३।२४)

इत्येवमीदृशेषु स्थानेषु पूर्वापरं विमृश्य अनुसंधेयम् । अथ च 'परान्तं यावदाभाव्य' षट्त्रिंशत्तत्त्वमयत्वेन ध्यात्वा 'नैवेद्यानि निवेदयेत्' ब्रह्मार्पणदृष्ट्या भगवति अर्पयेत्, निवेदयेत् शिवमयानि जानीयात्,–इत्यर्थः ॥

मानसानि नैवेद्यानि उद्दिशति

घारिका वटकांश्चैव
शष्कुलीर्मोदकांस्तथा ॥१३१॥
खण्डलड्डुशरावाणि
भक्ष्याणि विविधानि च ।
शाल्योदनं मुद्गसूप-
माज्याक्तं संप्रकल्पयेत् ॥१३२॥
कौशल्यां मण्डकापूपां-
स्तथा क्षौद्रशिरांसि च ।

१ क० ख० पु० तेऽधिष्ठिता इति पाठः ।

घृताक्तांश्चिल्लकांश्चैव
लवणान्परिकल्पयेत् ॥ १३३ ॥
अवदंशान्यनेकानि
कटूनि मधुराणि च ।
रसालां च दधि क्षीर-
मासवं विविधं तथा ॥ १३४ ॥
मत्स्यमांसान्यनेकानि
लेह्यपेयानि यानि च ।
अग्रमापूरयेच्छंभो-
र्वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ १३५ ॥

'यद्यत्किंचिन्मानसाह्लादि सर्वं
तत्तद्युक्त्यैवानुसन्धाय पूर्वम् ।
विश्वाभेदाद्भैरवैकात्म तस्मिन्
स्वस्मिन्सर्वं धाम्नि लीनं विदध्यात् ॥'

इति नैवेद्यरहस्यम्। 'वित्तशाठ्यविवर्जित' इति बाह्ययागे योज्यं; नहि मानसे यागे कृपणत्वं भवति कस्यचित् ॥ १३५ ॥

एवं कृत्वा भगवद्रूपस्य स्वात्मनः परमानन्दनिर्भरत्वमनुसन्धातुम्

पश्चादर्घः प्रदातव्यः
सुरया सुसुगन्धया ।

सुराया आनन्दहेतुत्वादेवमुक्तम् । ये तु जात्युद्धारपरभैरवरूपत्वोन्मीलकेऽप्यस्मिन् भैरवनये सुराशब्दं जलवाचिनमपि व्याचक्षते ते जातिग्रहग्रस्ताः

'मद्यं मांसं तथा मत्स्यानन्यानि च वरानने ।
साचारांश्च निराचारांल्लिङ्गिनो न जुगुप्सयेत् ॥' (५।४५)

इति भाविसमयोल्लङ्घिनः पशव एव ॥

एवं च कृत्वा

मुद्रां प्रदर्शयेत्पश्चा-
त्त्रिधा त्रैकाल्यकर्मणि ॥ १३६ ॥

'त्रैकाल्यकर्मणि' इत्यनुवादः । व्याकृतं चैतत्प्राक् ॥ १३६ ॥

प्रणिपातं ततः कृत्वा
जपं पश्चात्समाचरेत् ।

वासनामात्रशेषस्यापि देहादेश्चिदात्मनि परभैरवे समावेशनं 'प्रणिपातः,' अन्यथा अन्तर्बहिश्च भैरवीभावे कृते कः कुत्र प्रणिपतेत् । जपोऽत्र भूयोभूयः परभैरवस्वरूपे विमर्शः ॥

कथमित्याह

अक्षमालां तु संगृह्य
गन्धैः पुष्पैः समर्चिताम् १३७
वाङ्निरुद्धः सुचित्तात्मा
राजीवासनसंस्थितः ।
मूलमन्त्रं समुच्चार्य
नादे लीनं विचिन्तयेत् १३८
उन्मील्याक्षाणि संचिन्त्य
ततस्तु जपमारभेत् ।

'समर्चिताम्' इति 'ओं अक्षमालायै नमः' इति प्रयोगेण । 'राजीवासनसंस्थित' इत्यनेन वक्ष्यमाणदिव्यकरणाधिरूढत्वं लक्ष्यते । अत एव पश्यन्त्यादिरूपा 'वाक् निरुद्धा' मन्त्रामर्शमयीकृता येन, अत एव शोभनमविचालि

चित्तं यस्य तादृगात्मा यस्य, 'मूलमन्त्रम्' इति सकलं निष्कलं वा, सम्यगिति 'अक्षराक्षरसन्तानम्' इति क्रमेण 'उच्चार्य' ऊर्ध्वं चारयित्वा 'नाद' इति

'नास्योच्चारयिता कश्चित्............... ।'

इति वक्ष्यमाणनित्योदितस्फुरत्तात्मनि 'लीनं' तन्मयीभूतं विशेषेण तदनुप्रवेशात्मना चिन्तयेत् । कथम्? 'अक्षाणि' इन्द्रियाणि 'उन्मील्य' ऊर्ध्वं मीलितानि कृत्वा 'संचिन्त्य' मन्त्रदेवतां सम्यगात्मैक्येन चिन्तयित्वा, चिन्तयन्नेव 'जपमारभेत' भूयोभूयो मन्त्रं विमृशेत् । उक्तं च

'भूयोभूयः परे भावे भावना भाव्यते हि या ।
जपः सोऽत्र स्वयं नादो मन्त्रात्मा जप्य ईदृशः ॥'

इति श्रीविज्ञानभैरवे (१४५ श्लो०) ॥ १३८ ॥

अत्र च

अक्षराक्षरसन्तानं
न द्रुतं न विलम्बितम् ॥१३९॥
जपः प्राणसमः कार्यः

अक्षरादक्षरं 'सन्तानः' प्रसरणं यत्र । तेन बीजाक्षराणां ह्रस्वदीर्घादिमात्राः, मालामन्त्राणामक्षराणि चिच्छक्त्यात्ममन्त्रदेवतास्त्रगुम्भितानि विमृशेत् । यथोक्तम्

'मन्त्रं मणिवदालम्ब्य प्रभावन्मन्त्रदेवताम् ।
जपध्यानादिकं कुर्यान्न ताटस्थ्येन कुत्रचित् ॥'

इति । न 'द्रुतम्' इति ग्रस्तक्रमविधिं परिहृत्येत्यर्थः । 'न विलम्बितम्' इति मध्ये मध्येऽप्यनुसन्धिशून्यमिति यावत् । 'प्राणसम' इति मध्यवाहिना प्राणेनोल्लास[1]प्रवेशात्मना समो मध्यवाही प्राणो यथान्तर्मान्त्रं परामर्शं सहत इत्यर्थः । तेन मालामन्त्रान् प्राणशक्तावंशांशिकात्वात्मक्रमेण क्रमात्क्रममधिकं नियोजयंस्तावदभ्यसेत् यावत् समस्तमालामन्त्रपरामर्शं प्राणशक्तिरन्तः क्षमते । तथा सति हि कलाग्रासात्मकसंवित्सतत्त्वासादनं भवति । चतुष्कलप्रणवादीनि तु पिण्डाक्षराणि पञ्चप्रणवाधिकारवक्ष्यमाणव्याप्त्यनुसन्धानेनैव मध्यमप्राणसाम्येन उच्चारयन् जपेत् । उक्तं च

१ क० ख० पु० उल्लालितांशप्रवेशेति पाठः ।

'न पुंसि न परे तत्त्वे शक्तौ मन्त्रं नियोजयेत् ।'

इति ॥ १३९ ॥

एवमितिकर्तव्यतामुक्त्वा फलभेदं[1] निरूपयति

दिनस्थो मुक्तिकाङ्क्षिभिः ।

हृदयाद्द्वादशान्तं प्राणवाहः दिनं, तत्र तिष्ठति,–इति निर्गर्भमपानवृत्त्या प्रविश्य मन्त्रगर्भमूर्ध्वप्राणान्ते विश्रान्तिपरो जपेदिति यावत् ॥

संहारः स तु विज्ञेयः

समस्ताशेषसंहारात् ॥

अत एव

शिवधामफलप्रदः ॥ १४० ॥

साधकाभिप्रायेण तु

व्योम्नि प्राप्तो यदा नादः
पुनरेव निवर्तते ।
शर्वरी सा तु विज्ञेया
हृदब्जं यावदागतः ॥ १४१ ॥

---

१ क० पु० फलदानमिति पाठः ।

सृष्टिरेषा समाख्याता
सर्वसिद्धिफलोदया ।

'व्योम्नि' द्वादशान्ते 'नाद' इति तच्छेषीभूतो मन्त्रो 'निवर्तते' इति द्वादशान्तावस्थितिलब्धोन्मेषवशादपानक्रमेणान्तर्विशेत्। 'सृष्टिः' इति आप्यायकरत्वात्, सर्वेषामुत्तमादिसिद्धिफलानामुदयो यस्याम्। तेनैवं साधकैर्निर्गर्भमेव प्राणवृत्त्या मुक्तिप्रत्यूहपरिहाराय मुण्डान्तमाश्रित्य, तत उन्मिषदपानशक्त्याश्रयेण हृत्प्राप्तिपर्यन्तं जपः कार्यः, उभयार्थिना तु उभयथापि,–इत्यर्थान्मन्तव्यम्। इत्थं चास्य मन्त्रस्य अशुद्धतत्त्वसंहारशुद्धतत्त्वस्रष्टिकारितया मुक्तिभुक्तिप्रदमेकमेव पूर्णं वीर्यम्, आराधकाशयभेदात्तु पृथग्विभज्य उपदिष्टम्॥ १४१ ॥

एवं च कुर्वता

आत्मनो भैरवं रूपं
सदा भाव्यं वरानने ॥ १४२ ॥

तस्य विघ्ना वि¹नश्यन्ति
जपश्च सफलो भवेत् ।

सर्वदशासु परभैरवचैतन्यरूपमात्मानं 'भावयतो' विमृशतो विशेषेण घ्नन्ति मुक्तिसिद्धिप्राप्तीः,—इति 'विघ्नाः' पाशाः प्रतिबन्धकाश्च नश्यन्ति; अत एव जपो भुक्तिमुक्तिभ्यां सफलो भवेदेषां यथाभिप्रायम् ॥ १४२ ॥

जप्त्वा निवेदयेद्देवि
भैरवाय वरानने ॥ १४३ ॥
पूरकेण प्रयोगेण

हृदि स्थिताय भैरवाय द्वादशान्तात् प्रवेशरूपेण पूरकप्रयोगेण मुमुक्षुस्तु फलानभिसंधिसंबन्धिना 'भगवन् जपमेवंसंख्याकं गृहाण' इति निवेदयेत् ॥ १४३ ॥

कीदृशं

त्रिस्थं च त्रितयान्वितम् ।
त्रिसिद्धिसिद्धिदं देवि

१ क० पु० विघ्नाः प्रणश्यन्तीति पाठः ।

'त्रिषु' उल्लासप्रवेशोभयात्मकेषु पदेषु तिष्ठति,–इति यः, तथा वाङ्मनःप्राणात्मकेन 'त्रितयेनान्वितं' युक्तम्, उत्तममध्यमाधमभेदात्रिरूपा या सिद्धिः साधकेभ्यः, तथा सिद्धिरेतद्विलक्षणा मुमुक्षोर्मुक्तिरूपा, तामुक्तवक्ष्यमाणयुक्त्या ददाति यः । त्रिसिद्धिरिति सिद्धिश्चेति योजयित्वा व्याख्येयम् ॥

किं च

सरहस्यमुदाहृतम् ॥ १४४ ॥

योजनिकायां पञ्चप्रणवाधिकारे च वक्ष्यमाणनीत्या मुमुक्षुबुभुक्षूणामूर्ध्वं द्वादशान्तमाहृतं प्रापितम्, ऊर्ध्वाच्चाहृतं हृदयान्तं प्रापितं सरहस्यं कैश्चिदेव विकसितमध्यमार्गैर्लभ्यमित्यर्थः ॥ १४४ ॥

सिद्धिवैशिष्ट्येनास्य साधकं प्रति विशेषं वक्तुमाह

शान्तिके मानसो जप्य
उपांशुः पौष्टिके स्मृतः ।

सशब्दश्चाभिचारेऽसौ
प्रागुदग्दक्षिणामुखः ॥ १४५ ॥

एतद्व्याचष्टे

आत्मा न शृणुते यं तु
मानसोऽसौ प्रकीर्तितः ।
आत्मना [1]श्रूयते यस्तु
तमुपांशुं विजानते ॥ १४६ ॥
परे शृण्वन्ति यं देवि
सशब्दः स उदाहृतः ।

मानसो मध्यमायां वाचि। उपांशुसशब्दौ तु सूक्ष्मस्थूलप्रयत्नायां वैखर्याम्। त्रयस्यास्य भोगहेतुत्वमन्यत्राप्युक्तम्

'मध्यमो भोगमोक्षाख्य उपांशुः सिद्धिदायकः ।
वाचिको भूतविषजित्सशब्दश्चाभिचारिकः ॥'

इति। एवं वदन् पश्यन्तीपरावाग्भ्यां मुक्तौ जीवन्मुक्तौ च जपः कार्यः,—इति सूचयति। उक्तं च

'जीवन्मुक्तौ परो ज्ञेयो मुक्तौ मुद्रितभेदकः ।'

इति ॥ १४६ ॥

---

१ क० ख० पु० आत्मना शृणुते इति पाठः ।

जपोपयोगिनीमक्षमालां निदर्शयति

अष्टोत्तरशतेनैव
अक्षमाला समेरुका ॥ १४७ ॥
रुद्राक्षशङ्खपद्माक्ष-
पुत्रजीवकमौक्तिकैः ।
स्फाटिकी मणिरत्नोत्था
सौवर्णी वैद्रुमी तथा ॥ १४८ ॥

एताश्च

दशाक्षमाला देवेशि
गृहस्थानां प्रकीर्तिताः ।

अष्टाभिरुत्कृष्टेन अधिकेन शतेन । एवकारेण अधिकसंख्याया व्युदासः, सप्तविंशतिचतुष्पञ्चाशत्संख्याया अपि भावात् ॥

यथाक्रमम्

सूत्रं ध्यात्वा परां शक्ति-
मध्वभागांस्ततो मणीन्॥१४९॥
व्यक्तिस्थानं शिवस्याध्वा
ततस्तद्धर्मिणीं स्मरेत् ।

सप्तविंशतिभिः कुर्या-
द्द्विगुणैर्वा चतुर्गुणैः ॥ १५० ॥
समैस्तु संहतैरेकं
शिवतत्त्वात्मकं मुखे ।
न तं विलङ्घयेद्विद्वान्
सृष्टिसंहारकारणम् ॥ १५१ ॥

अत्र च नवानाम् अष्टादशानां वा षट्त्रिंशतो वा तत्त्वानां तत्त्वदीक्षायामिह मृत्युञ्जयादौ गणितानां परशक्तिशिवात्मकस्थूलसूक्ष्मपरभेदत्रैविध्यादेवंसंख्याकत्वमेव भवति,—इति तत्र व्याप्तिरस्ति ॥ १५१ ॥

नैष्ठिकानामाह

वीरस्थानरतानां हि
वीराणां वरवर्णिनि ।
महाशङ्खाक्षसूत्रं तु
सर्वकामफलप्रदम् ॥ १५२ ॥

'वीरस्थानं' श्मशानादि, 'महाशङ्खं' नरास्थि, 'वीरा' निष्कम्पाः ॥ १५२ ॥

एतत्तु

गृहस्थेन न कर्तव्य-
मुद्वेगजननं परम् ।

यत एवं

तस्मात्तु स्फाटिकी माला
जप्तव्या साधकोत्तमैः ॥१५३॥

साधकोत्तमैर्गृहस्थैः ॥ १५३ ॥

सा हि

साधयेद्विविधान्कामा-
नधमान्मध्यमोत्तमान् ।

विविधसिद्धिखगतिविद्यातत्त्वाद्याप्तिरूपान् । मुमुक्षोस्तु दशविधाक्षमाला उक्तैव ॥

उपसंहरति

एवं हृदम्बुजावस्थो
यष्टव्यो भैरवो विभुः ॥१५४॥

सबाह्याभ्यन्तरं कृत्वा
पश्चाद्यजनमारभेत् ।

सह 'बाह्याभ्यन्तराभ्यां' देहपुर्यष्टकभैरव-

त्वापादनाभ्यां वर्तते यो, याग एक एव न तु करयोर्देहे अन्तश्च अन्यान्यरूपो भैरवैक्यस्यैव प्राप्यत्वेन उपदेक्ष्यमाणत्वादिति। 'सबाह्याभ्यन्तरम्' इत्यैक्येन य उपसंहृतो यागश्चिद्भैरवेऽशेषविश्वार्पणात्मा, तं कृत्वा हृद्यागप्रतिबिम्बकरूपं च बाह्ययागम् अभिसंधाय,—इत्यपि च 'सबाह्याभ्यन्तरं कृत्वा' इत्यस्यार्थः। पश्चादिति जपानन्तरं

'महाशून्यालये वह्नौ भूताक्षविषयादिकम्।
हूयते मनसा सार्धं स होमः स्रुक्क चेतना॥'(१४५श्लो०)

इति श्रीविज्ञानभैरवोक्तनीत्या द्वादशान्ते मन्त्रस्मरणपूर्वकं विश्वभावार्पणरूपं होमं विधाय अन्तर्यागप्रतिबिम्बरूपं यजनमारभेत बाह्यमित्यर्थः॥ १५४॥

आत्ममन्त्रार्घपात्रमण्डलभैरवकुसुमादिद्रव्याणां कर्तृकरणापादानाधिकरणसंप्रदानकर्मकारकरूपाणां ब्रह्मार्पणदृष्ट्या परमाद्वैतापादनरूपबाह्यपूजनाभ्यासपरिनिष्ठया सर्वव्यवहारेषु सर्वकारकाणां चिद्भैरवैक्यं प्रत्यभिज्ञाप्यते,—इति यद्बहिर्यागसतत्त्वं तत्प्रस्तावनाय

कर्तृकरणसंस्कारात्मकान्तर्यागानन्तरं कर्मादिसंस्काराधायकापादनादिसंस्कारार्थमर्घपात्रविधिं तावदाह

तत्रार्घपात्रमादौ वै
सौवर्णं राजतं तथा ॥ १५५ ॥
शाङ्खं शाम्बूकं शौक्तं वा
ताम्रं मृण्मयमेव वा ।
पद्मपत्रपलाशोत्थं
गृहीत्वा क्षाल्य वारिणा॥१५६॥
अस्त्रजप्तेन देवेशि
प्रलिप्यागुरुचन्दनैः ।
मृष्टधूपेन संधूप्य
वारिणापूरयेत्ततः ॥ १५७ ॥
वस्त्रपूतेन शुद्धेन

'अर्घपात्रं' रक्षाधाम । 'तत्र' इत्यन्तर्यागाद्भैरवीभावे जाते सति, आदाविति कुसुमादिसंस्कारार्थम् । सौवर्णादि मुमुक्षोर्यथासंभवम् । 'शम्बूकः' सामुद्रः प्राणिविशेषः ।

'पलाशो' यज्ञियस्तरुः । 'आक्षालनं' भेद-शल्यापनयनम् । 'आपूरणम्' अशेषविश्वमयी-भावनम् ॥ १५७ ॥

ततः

ताडयेदस्त्रमुच्चरन् ।
वर्मावगुण्ठितं कृत्वा

अत्रानुक्तमपि अनेन मन्त्रेणाप्यायनममृत-मुद्रया कार्यम् ॥

अनन्तरं

यागं तत्रैव विन्यसेत् ॥ १५८ ॥

इज्यते इति 'यागः' मन्त्रगणः । अनेनैव चात्र पूजनमपि सूचितम् ॥ १५८ ॥

कथं

पूर्वोक्तेन विधानेन

अन्तर्यागोक्तासनादिपूर्वं स्फुरत्तेजोरूपस-कलमन्त्रैकादशिकानिष्कलतदङ्गन्यासयुक्त्ये-त्यर्थः ॥

ततोऽपि

प्रोक्ष्यस्तेन समासतः ।

यागार्थो द्रव्यसंघातः

परावृत्त्यवष्टम्भेन अवलोक्येति शेषः । 'प्रोक्षणम्' अत्र तेजोमयत्वापादनम् ॥

ततः पुष्पादिभिः शिरसि चिह्नैरवं पूजयित्वा

ततो यजनमारभेत् ॥ १५९ ॥

अत्र भूमिकां रचयति

शक्तिं न्यस्य ततश्चादौ

व्योमाकारां सुजाज्वलाम् ।

सकलव्यापिकां सूक्ष्मां

शिवाधारां तु सर्वगाम्॥१६०॥

ओंकारदीपितां देवीं

नमस्कारावसानिकाम् ।

शिव 'आधारः' आश्रयो यस्यास्तां प्रथमोन्मेषरूपां विन्यसनीयाशेषासनादिभित्तिभूतां, चिन्मात्रमूर्तित्वेन 'व्योमाकाराम्' अनुपाधि-

ज्ञत्वरूपस्फुरत्तया 'सुजाज्वलां' गर्भीकृताशेषविश्वतया 'सकलव्यापिकां' सर्वैरलक्ष्यत्वात् 'सूक्ष्माम्,' आधारमासनपक्षम् आधेयं च शिवं प्राप्यावस्थितत्वात् 'सर्वगां, देवीं' विश्वक्रीडादिप्रदर्शिनीं पारमेश्वरीं शक्तिमाधाररूपां परिकल्पनीयस्य अशेषस्य तदुत्थत्वेन शिवमयत्वमनुसंधातुम् उक्तवक्ष्यमाणव्याप्तिकेन 'ओंकारेण' परभैरवरूपेणोत्तेजितां 'ओं आधारशक्त्यै नमः' इति प्रयोगेण न्यस्य उत्तरं विधिमारभेतेत्यर्थः। एष च शक्तिन्यासः पूर्वत्र अन्तर्यागादावपि स्मर्तव्यः॥ १६०॥

अनन्तं चैव विन्यस्य
धर्मं ज्ञानं तथैव च ॥ १६१ ॥
वैराग्यं च तथैश्वर्य-
माग्नेय्यादिक्रमेण तु ।
अधर्मं च तथाज्ञान-
मवैराग्यमनैश्वरम् ॥ १६२ ॥
संधानकीलकांश्चैव
अधश्छादनमूर्ध्वगम् ।

पद्मं सकेसरं देवि
कर्णिकां पुष्कराणि च ॥१६३॥
मण्डलत्रितयं देवा-
ऽशक्तीश्चापि शिवान्तकम् ।
मूर्तिं ब्रह्मकलाजालं
नवतत्त्वं त्रितत्त्वकम् ॥ १६४ ॥
भैरवाष्टकविद्याङ्ग-
लोचनं क्षुरिकां तथा ।
शक्तित्रयं परं देव-
मङ्गषट्कसमन्वितम् ॥ १६५ ॥
विन्यस्य भावयेद्देवि
सततं विधिपूर्वकम् ।

विधिपूर्वकमिति, पूर्वोक्तध्यानादियुक्त्येत्यर्थः । यदिहानुक्तं तत्पूर्वतोऽनुसंधेयं, यच्च पूर्वत्र नोक्तं तदितोऽनुसंधेयमधिकारभेदेनान्तर्बहिर्यागयोः पर्यायेण प्रकृतिविकृतिरूपत्वात्; सर्वं चैतत्पूर्वं निर्णीतम् ॥ १६५ ॥

१ क० पु० अधिकभेदेनेति पाठः ।

निर्वर्त्य तु यथान्यायं
प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १६६ ॥
स्वागतं चार्घ्यपाद्यं च
सन्निधानं तथैव च ।
रोधं निष्ठुरया कुर्या-
न्मूलमन्त्रमनुस्मरन् ॥ १६७ ॥
पूजा सुविपुला[1] कार्या
गन्धधूपस्रगादिभिः ।
मुद्रां प्रदर्शयेत्पश्चा-
त्रिधा त्रैकाल्यकर्मणि ॥ १६८ ॥
तत आवरणं बाह्ये
विनिवेश्यं वरानने ।
ईशपूर्वयाम्यसौम्य-
वरुणान्तं प्रकल्पयेत् ॥ १६९ ॥
वक्त्राणां पञ्चकं देवि
स्वध्यानगुणसंयुतम् ।

१ ख० पु० सुविमलेति पाठः ।

आग्नेयैशानरक्षःसु
सामीरैन्द्रदिशोरपि ॥ १७० ॥
उत्तरान्तं निवेश्यं तु
अङ्गानां पञ्चकं तथा ।
नेत्रं तु कर्णिकायां वै
पूर्वस्यां दिशि संस्थितम् १७१

एतदपि पूर्वमेव व्याख्यातम् । 'प्रहृष्टेनान्तरात्मना' इति भैरवाशेष(वेश)मयेनेत्यर्थः । अत्र पूर्वं श्रीमदघोरेश्वरीन्यासः स्मर्तव्यः । 'सामीरैन्द्रदिशोरपि उत्तरान्तम्' इत्यत्रेन्द्रदिशि[1] उत्तरान्तं चतुर्दिक्कमस्त्रं कल्पयेदिति योज्यम् । यथोक्तं पूर्वम्

'अग्नीशरक्षोवायव्यचतुर्दिक्षु च तं न्यसेत् ।' (२।१०८)

इत्यादि ॥ १७१ ॥

सर्वत्र व्यापकं विधिमाह

स्वमन्त्रेण तु सर्वेषा-
मर्घ्यं पाद्यं समाहितः ।

दद्यादिति शेषः ॥

---

१ क० ख० ग० पु० दिशीति पाठः ।

समाहितत्वं स्फुटयति

मन्त्रसंकरपुष्पाणि
न कुर्यात्साधकः सदा ॥१७२॥
न बाहुं पृष्ठतो वापि
मन्त्राणां परिकल्पयेत् ।
परिपाट्या तु दातव्यं
न मन्त्रांल्लङ्घयेत्क्वचित् ॥ १७३

मन्त्राणां संकरो यत्र तादृंशि पुष्पाणि न कुर्यात्, नान्यमन्त्रेणान्यमर्चयेदित्यर्थः । तदित्येवं कृते सति साधकः परसिद्धिपात्रं भवतीत्यर्थः ॥ १७३ ॥

एवं च

स्वमुद्रामन्त्रसंयुक्ता-
न्युगपत्परिकल्पयेत् ।

ध्यानपूजादौ स्वमुद्राभिश्च मन्त्रैश्च संयुक्तान्देवान् परिकल्पयेत् । येषां विशिष्टमुद्रा नोक्तास्तेषां

'कपालं चैव खट्वाङ्गमनुक्तेषु प्रदर्शयेत् ।' (स्व० १४।२०)

इति भाविनं विधिं स्मरेत् ॥

'पूजा सुविपुला कार्या' इत्युक्तमसंभवद्वित्तस्तु किं कुर्यादित्याह

अर्घ्यं पाद्यं च धूपं च
नित्यं तावत्समाचरेत् ॥१७४॥
सर्वेषामेव मन्त्राणां
विधिरेष प्रकीर्तितः ।

वित्तशाठ्यवर्जं नित्यं पूजयेत्, सर्वथा वित्ताभावे तूक्तशाम्बूकादिनापि वा मनसैवापि पूजयेदित्यर्थः ॥ १७४ ॥

एवमसंभवद्वित्तविषयामर्घ्यपाद्यपूजादिसंपाद्यां पूजां प्रसङ्गादुक्त्वा प्रकृतमनुबध्नाति

भैरवाष्टकलोकेशा-
न्सास्त्रान्संपरिकल्पयेत् ॥१७५॥

अथ

बाह्ये श्मशानविन्यासं
प्रणवादिनमोन्तगम् ।

---

१ ख० पु० सुविमलेति पाठः ।

पूर्वादीशानपर्यन्तं
कल्पयेत विधानतः ॥ १७६ ॥
आमर्दकं च पूर्वे वै
श्मशानाधिपतिं विभुम् ।
श्मशानैः सकबन्धैश्च
सशूलोद्बन्धभीषणैः ॥ १७७ ॥
चितिभिः प्रज्वलन्तीभिः
शिवारावैः सुभीषणैः ।
अग्निकं दक्षिणे भागे
कालाख्यं पश्चिमे तथा १७८
एकपादं तथा सौम्ये
आग्नेय्यां त्रिपुरान्तकम् ।
नैर्ऋत्यामग्निजिह्वं तु
वायव्यां तु करालिनम्॥१७९॥
ऐशान्यां भीमवक्त्रं तु
श्मशानेशाः प्रकीर्तिताः ।

---

१ ख० पु० उद्बद्धेति पाठः ।

एते च श्रीकामरूपोज्जयिनीकाश्मीरकाञ्चीकरवीरदेवीकोट्टोड्डियानहिरण्यपुरवासिनः, – इत्याम्नायादेतदाधारपीठादिपूजापि अर्थसिद्धैव । अत्र 'श्मशानैः सकबन्धैः' इत्यादि सर्वश्मशानसाधारणम् । इत्थंभूतलक्षणे चैतास्तृतीयाः ॥ १७९ ॥

एतांश्च

तर्पयेन्मत्स्यमांसाद्यै-
रासवैर्विविधैस्तथा ॥ १८० ॥
गन्धं पुष्पं तथा धूपं
सर्वेषां तु प्रदापयेत् ।

श्मशानानि हृद्यागे नोक्तानि मा भूद्देहशोष,–इति, एवमुग्रत्वादादौ मत्स्यादिभिस्तर्पणं ततः पूजा, एतानि यतिविषयाण्येव । अत्र च पक्षे लोकपालास्त्रावरणे पृथक्कार्ये, तथा च पञ्चावरणा पूजा भवति ॥ १८० ॥

अत्र च

प्रणिपातं ततः कृत्वा
जप्त्वा मन्त्रं सुभावितः ॥१८१॥

रेचकेन प्रयोगेन
निवेद्य विधिपूर्वकम् ।
हुड्डुङ्कारनमस्कारा-
न्कृत्वा चैव ततो व्रजेत् १८२
अग्निकुण्डसमीपं तु
अर्घहस्तः सुभावितः ।

मन्त्रमिति मूलमङ्गसहितं, रेचकेन 'विधिपूर्वकम्' इति द्वादशान्तारोहतद्विश्रान्तितदवरोहपूर्वं नासाग्रेण जप्तं मन्त्रं सपुष्पं 'भगवञ्जपं गृहाण' इति प्रयोगेणार्पयेत् । भक्तिवैवश्योन्मिषन्नादामर्शमयो ध्वनिर्मुखवाद्यापरपर्यायो हुड्डुंकारः ॥ १८२ ॥

कुण्डसंस्कारानाह

कुण्डं तु लक्षणोपेतं
प्रोक्षयेदस्त्रवारिणा ॥ १८३ ॥
कवचेनावगुण्ठ्यैत-
दस्त्रदर्भेण चोल्लिखेत् ।

उद्धृत्य प्रोक्षयेत्पश्चा-
दस्त्रमन्त्रेण भामिनि ॥ १८४ ॥
पूरणं तेन कर्तव्यं
समीकरणमेव च ।
सेचनं कुट्टनं चैव
लेपनं तेन कारयेत् ॥ १८५ ॥
प्रोक्षणं शोषणं चैव
तथास्त्रेणैव कारयेत् ।

'लक्षणोपेतं' प्रतिष्ठाशास्त्रादिनिरूपितमानस्वरूपम्। परदृगवलोकनानन्तरं प्रोक्षणं शुद्ध्यर्थमवगुण्ठनं रक्षार्थम्,—इति सर्वत्रानुमन्तव्यं, प्रोक्षणविशेषात्संताडनं तेनैव संगृहीतम् । एते च प्रोक्षणादयः शोषणान्तास्त्रयोदश कुण्डनिष्पत्त्यवसरे निष्पन्नेऽपि वा तत्र क्रियाशक्त्यात्मपरमेश्वररूपसंपत्तये भावनया कर्तव्याः । 'उल्लिखेत्' खनेत् । 'उद्धरणम्' अशुद्धमृदपासनं 'संमार्जनं' रजोनिवारणम् ॥ १८५ ॥

अनन्तरं

पूजनं गन्धपुष्पाद्यैः

'ओं क्रियाशक्त्यात्मने कुण्डाय नमः' इति प्रयोगेण ॥

अथात्र वागीश्वर्यवतारयोग्यतां कर्तुमस्त्रेणाभिमन्त्रणवज्रीकरणगृहीकरणानि वक्तुमाह

असिना चाभिमन्त्रणम् १८६

वज्रीकरणमस्त्रेण

तदेव व्याचष्टे

रेखाः पूर्वापरास्त्रयः ।
याम्यसौम्यमुखी चैका
वज्रमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ १८७ ॥

त्रय[1] इति लिङ्गव्यत्ययात्, उल्लेखनव्यापारेणैतत्कार्यम् । यद्वा पूर्वापरायतदर्भत्रयमध्ये दक्षिणोत्तरायतं दर्भकाण्डमेकं क्षिप्त्वा[2] वज्रसंस्थानेन कुण्डस्य दार्ढ्यं जनयेत् ॥ १८७ ॥

---

१ ख० पु० तिस्र इति वक्तव्ये त्रय इति पाठः ।
२ क० ख० पु० दण्डकाण्डमेकं गृहीत्वेति पाठः ।

किं च

असिनैवाग्निकुण्डं त-
द्दर्भैः पूर्वाग्रसंस्तरैः ।
सबाह्याभ्यन्तरं छाद्यं
गृहहेत्वर्थमीश्वरि ॥ १८८ ॥

निर्विघ्नं गृहं संपादयितुम् ॥ १८८ ॥

अथ वागीश्या महत्तरकस्यासनं निरूपयति

कुण्डस्य दक्षिणे भागे
शुष्कगोमयमासनम् ।
दर्भेण विष्टरं पुष्पं
प्रणवेन प्रकल्पयेत् ॥ १८९ ॥

कुण्डान्तर्दक्षिणे गोमयासनोपरि दार्भं विष्टरं तदुपरि पुष्पं 'ओं ब्रह्मासनाय नमः' इति दद्यात् ॥ १८९ ॥

एतदुपरि महत्तरमाह

स्वनामपदसंयुक्तं
स्वध्यानेन नमोन्तगम् ।

'१महत्तरः स्वामी तस्यासनमिति ।

आमन्त्रणपदेनैव
ब्रह्माणं स्थाप्य पूजयेत्॥१९०॥
पुष्पादिभिः सुधूपाद्यै-
र्ध्रुवेण तु यथाक्रमम् ।

अत्र च 'ओं ब्रह्मन्संनिहितो भव नमस्ते' इति प्रयोगः ॥ १९० ॥

अत्र गृहमध्यलाभार्थमाह

चतुष्पथं कुण्डमध्ये
दर्भाभ्यां प्रणवेन तु ॥ १९१ ॥
पूर्वसौम्याग्रभागाभ्यां
विष्टरं तस्य चोपरि ।
पुष्पं तस्योपरिष्टात्तु
हृदयेनैव पूजयेत् ॥ १९२ ॥
वागीशीं च समाहूय
प्रणवादिनमोन्तगाम् ।

'हृदयेन' नैष्कलेन वागीशस्येयं 'वागीशी' पराशक्तिः । आह्वानामन्त्रणविभक्त्या पश्चात् 'नमस्ते' इति सर्वत्र प्रयोगः ॥ १९२ ॥

अस्या ध्यानपूर्वां पूजामाह

नीलोत्पलदलश्यामा-
मृतुमच्चारुलोचनाम् ॥ १९३ ॥
सर्वलक्षणसंपूर्णां
सर्वावयवभूषिताम्।
ध्यात्वा चैवंविधां देवीं
स्थापयेत्कुण्डमध्यतः ॥१९४॥
ऋतुकाल इवोत्तानां
शिरसैशानसंस्थिताम्।
पूजयेद्गंधपुष्पाद्यै-
र्भवमन्त्रमनुस्मरन् ॥ १९५ ॥

'देवीं' द्योतमानां वाक्शक्तिं 'कुण्डस्य' क्रियाशक्त्यात्मनो मध्ये 'स्थापयेत्' अवस्थितिं बन्धयेत्। 'उत्तानाम्' ऊर्ध्वधाम्नि प्रसरात्मकतननरूपाम्, अत एव चारु 'लोचनं' प्रकाशो यस्याः। नीलोत्पलश्यामलत्वं तु मायीयरूपापेक्षमस्याः। 'ऋतुकालः' शुद्धविद्यात्मवह्न्यादिजननौन्मुख्यं 'शिरसा' परा-

रूपेण 'ऐशाने' स्वातन्त्र्यभट्टारके 'संस्थितां' नित्यसंबद्धामीशानदिशि निष्ठशिरसं च । किं कुर्वन् भवति तेन तेन सकलब्रह्मभट्टाद्यादिरूपेण 'भवो' निष्कलभट्टारकस्तस्य 'मन्त्रमनुस्मरन्' तत्सत्तासमाविष्टः ॥ १९५ ॥

किं च

ततो मुद्रां दर्शयेत
संनिधानाय मन्त्रवित् ।

'मुद्रां' योन्याख्याम् ॥

ततोऽग्निपात्रमादाय
शिवाम्भोऽस्त्रेण प्रोक्षयेत् १९६
कवचेनावगुण्ठ्यापि
प्रणवेनैव पूजयेत् ।
अरण्यादिसमुद्भूतं
लोकाभ्यन्तं विधानतः ॥१९७॥

अग्निमित्युत्तरस्थं काकाक्षिवदिहापि संबन्ध्यम् ॥ १९७ ॥

अथ

अग्निं तु शुक्रवद्ध्यात्वा
चैतन्यं प्रणवेन तु।

कल्पयेदस्येति शेषः। नासापथेनाग्निं प्रवेश्य स्वचैतन्यैकीकारं नीत्वा रेचयेदिति गुरवः।

ततोऽपि

षडङ्गेनैव संपूज्य
अमृतत्वं ध्रुवेण तु॥ १९८॥

'ध्रुवेण' इति परचैतन्यमन्त्रेण श्रीनिष्कलेन षडङ्गेनैव परामृतापादनरूपं पूजनमस्य कुर्यादित्यर्थः॥ १९८॥

अथ

आत्मानं भैरवं ध्यात्वा
अग्निं ध्यात्वा तु बीजवत्।
ध्रुवेण कुण्डबाह्ये तु
त्रिधाभ्राम्यावतारयेत्॥ १९९॥

योनौ तु बीजवत्क्षिप्त्वा
भैरवेण शिवाम्भसा ।
अस्त्रमुच्चार्य संप्रोक्ष्य
योनिं प्रच्छादयेद्बुधः ॥ २०० ॥
दर्भेण ध्रुवमन्त्रेण

'त्रिधाभ्राम्य' इति योन्याकारसंपुटगृहीतं पात्रं सव्यापसव्यक्रमेण त्रिधा योनिक्षोभार्थमाभ्राम्य 'अवतारयेत्' योनिं प्रापयेत् । 'भैरवेण' तु श्रीनिष्कलेन । 'ध्रुवमन्त्रेण' इति प्रणवेन तदुच्चमेखलासंस्थैः प्रागग्रैरुदगग्रैर्हुतभुग्वेश्मनो दर्भैरक्षवाटं प्रकल्पयेत् । श्रीमंत्रराजे[1] 'इत्थमूर्ध्वमुखैः' इति चोपकल्पितमुपेक्ष्यम् । 'बुधः' शिवसमावेशैकशाली । आत्मनो हेतुकर्तृत्वं शिवस्य तु मुख्यकर्तृत्वम्,–इत्यादिव्याख्यानमसत्, शिवीभूतस्यैव शिवयागेऽधिकृतत्वात् कैवात्र पशुभावशङ्का पशुत्वे वा कथं मोचकता,

---

१ ख० पु० तन्त्रराज इति पाठः ।

'मन्त्राः करणभूतास्तु पशुकार्यस्य साधने ।
आचार्यः करणं प्रोक्तः शिवरूपो यतः स्मृतः ॥'
(स्व० ३।१६०)

इत्यादिना च वक्ष्यमाणेन का संगतिरित्यास्तामेतत् । अयं त्वत्र रहस्यार्थोऽद्याप्यनुन्मुद्रितोऽस्मद्गुरुवक्त्रपारम्पर्यायातः प्रकाश्यते

'परावाङ्माहेशी जगदजनयत्स्वाप्रथनतो
विशुद्धान्तर्धामा विकृतिकलनाग्रस्तविभवम् ।
श्रितज्येष्ठास्फारात्तनिततनुरेषा तदुचितं
शिशुं दृष्ट्वा रौद्या प्रथयति शिवाभेदसरसम् ॥'
अतः पूर्णाहन्तामृतरससमास्वादसुहितः
शिवावेशाद्वाचं शिवरसपरौन्मुख्यसुभगाम् ।
स्ववीर्येणाक्रम्य प्रवरगुरुरम्यादि निखिलं
शिवैकात्मस्वात्मद्युतिमयमयं संजनयति ॥'

इति ॥ २०० ॥

किं च

अक्षवाटं ततो न्यसेत् ।
अस्त्रेणैव चतुर्दिक्षु
दर्भैरेव प्रकल्पयेत् ॥ २०१ ॥

---

१ क० ग० पु० रूपे व्यवस्थित इति पाठः ।
२ ख० पु० स्पृष्ट्वेति पाठः ।

देव्या गुप्त्यर्थमक्षवाटं जवनिकास्थानीयं रक्षार्थमूर्ध्वमुखैर्दर्भैर्न्यसेत् ॥ २०१ ॥

अथान्तर्वल्या देव्याः

सप्तवारास्त्रमन्त्रेण
दर्भेणैव तु कङ्कणम् ।
दक्षहस्ते तु बध्नीया-
दस्त्रमन्त्रमनुस्मरन् ॥ २०२ ॥

रक्षार्थमग्निगर्भस्य

'ओं कङ्कणं बध्नामि नमः' इत्यूहमन्त्रोऽत्र । एवं सर्वत्र कर्मौचित्येनोहमन्त्राः कर्तव्याः । दक्षहस्ते पुंगर्भार्थं कङ्कणबन्धः ॥ २०२ ॥

एवं प्रोक्षणावगुण्ठनोल्लेखनोद्धरणप्रोक्षणादिशोषणान्तैस्त्रयोदशभिः संस्कारैः कुण्डं संस्कृत्य संपूज्य, अस्त्राभिमन्त्रणवज्रीकरणकुण्डाच्छादनात्मसंस्कारत्रयं गृहहेत्वर्थं कृत्वा, ब्रह्मण आसनावाहनपूजनानि विधाय, गृहमध्यलाभाय चतुष्पथं कृत्वा वागीश्यावाहनासनपूजनशुक्रध्यानचैतन्यापादन (अमृती) करण-

विशेषध्यानत्रिराभ्रमणयोनिप्रक्षेपान् नव संस्कारान् प्रकल्प्य, पुनर्वागीश्याः प्रोक्षणयोनिप्रच्छादनाक्षवाटकल्पनकङ्कणबन्धांश्चतुःसंस्कारान्विधाय, अग्नेर्दीक्षादिकर्मसंपत्तिसमर्थं मात्रं देहं संपादयितुं वक्त्राङ्गक्रमाद्गर्भाधानादिसंस्कारानाह

गर्भाधानमतो भवेत् ।
अपरास्यत्रिराहुत्या
पूजनं हृदयेन तु ॥ २०३ ॥
हृदा त्रिराहुतिं दत्त्वा
गर्भाधानं कृतं भवेत् ।

प्रणवपूर्वं पश्चिमवक्त्रबीजं लकारमुच्चार्य 'गर्भाधानं करोमि स्वाहा' इति त्रिः कृत्वा 'हृदयेन' नैष्कलेन 'गर्भाधानं संपद्यतां स्वाहा' इति त्रिर्जुहुयात् । एवमुत्तरत्रानुसंधेयम् । अत्र 'पूजनं हृदयेन तु' इति मध्यग्रन्थः पूर्वं योज्यः; तेनादावङ्गमन्त्रेण 'अग्निगर्भाय नमः' इत्यर्चनं ततो वक्त्रमन्त्रेणाहुतित्रयं ततस्तेनैवा-

ङ्गमन्त्रेणाहुतित्रयम्, उत्तरत्र ईदृश एव क्रमस्य भावात् ॥ २०३ ॥

पुंसवनमाह

हृदा वै जलबिन्दुं तु
दर्भाग्रेणात्र पातयेत् ॥ २०४ ॥
गन्धपुष्पादिभिः पूजां
शिखया कारयेत्ततः ।
त्रिराहुतिं चोत्तरेण
शिखया च त्रिराहुतिम् ॥ २०५ ॥
पुंसः कल्पनमेवं हि
न स्त्री गर्भे तु जन्यते ।

'जलबिन्दुं' पुर्यष्टकरूपं जीवमभिसंधातुं 'पुमान्भव नमः' इत्यन्तेन प्रयोगेण अत्रेत्याहिते गर्भे क्षिपेत् । शिखया नैष्कल्या, उत्तरेणेति वकारेण । पुंस्त्वमुपचयः कार्ये शक्तत्वम्, अपचयः स्त्रीत्वम् ॥ २०५ ॥

अथ

सीमन्तं दक्षिणास्येन
दर्भाग्रेण प्रकल्पयेत् ॥२०६॥
ग्रीवामंसौ कटिं चैव
बाहू जङ्घे प्रकल्पयेत् ।
प्रत्यङ्गानि च संकल्प्य
सीमन्तोन्नयनं भवेत् ॥ २०७॥

पुर्यष्टकोपरि स्थूलदेहप्रविभागमात्रमिह सीमन्तः। 'दक्षिणास्यम्' अघोरवक्त्रमन्त्रः 'प्रत्यङ्गानि' करोदरचरणाङ्गुल्यादीनि॥ २०७ ॥

अत्र च

गन्धपुष्पादिभिः पूजा
शिरसा चाहुतित्रयात् ।
पूर्वमध्यापरान्वह्नौ
त्रीन्भागान्परिकल्पयेत् ॥ २०८
मुखहृत्पाददेशांस्तु
होमात्तच्च त्रितत्त्वकम् ।

पूजेति कार्या, शिरसेति काकाक्षिवत्। आहुतित्रयाद्धोमादित्येकवाक्यता । तच्चैतद्भागत्रयं शिवविद्यानराख्यतत्त्वत्रयरूपम्। मुखेन मूर्धा पादाभ्यां गुह्यमाक्षिप्तमित्येषैवात्र दण्डभङ्गिः ॥ २०८ ॥

'प्रत्यङ्गानि' इति यदुक्तं तद्विभक्तुं कवाटवक्त्रादि न्यसितुं कवाटन्यासं तावदाह

शिरांसि पञ्चाहुत्यैव
ऊर्ध्वास्येन त्रिभिस्त्रिभिः ॥२०९

कल्पयेदिति शेषः । 'शिरांसि' कवाटानि 'ऊर्ध्वास्येन' क्षकारेण। अत्र च सुतारिण्याद्याः प्राग्वत्कला अनुसंधेयाः ॥ २०९ ॥

अथैतदनूद्य वक्त्रकलाभिर्वक्त्रकल्पनामाह

पञ्चवक्त्रं तु संकल्प्य
मध्यप्राग्याम्यसौम्यकम् ।
अपरं चाप्याहुतिभिः
पूर्वास्येन त्रिसंख्यया ॥२१०॥

वक्त्राणां निष्कृतिं तद्व-
दाहुतीनां त्रिसंख्यया ।

'पञ्चमं यद्भवेद्वक्त्रं क्षकार ।' (स्व० १।४९)

इति पूर्वमुक्तत्वात् आदौ मध्यममूर्ध्ववक्त्रं क्षकारेण शान्त्यतीतानुसंधानेन प्रकल्प्य, पश्चात् 'पूर्वास्येन' यकारेण वक्त्रचतुष्टयं शान्त्यादिकलानुसंधिना प्रत्येकं तिसृभिराहुतिभिः कल्प्यं, मध्येत्यादावुक्तत्वात् आदौ मध्यमवक्त्रन्यासः । एतच्च पू(स)र्वत्रानुसंधेयम् ॥ २१० ॥

किं च

नेत्रं नेत्रेण संकल्प्य
मुखेष्वेवं त्रयं त्रयम् ॥ २११ ॥

आहुतित्रितयेनैव

'नेत्रेण' सकलनेत्रमन्त्रेण ॥ २११ ॥

एतच्च

तिलैः सर्वं तु कारयेत् ।

सर्वमित्यग्निसंस्कारजातम्, आज्यं तु निष्पन्नस्य शिवाग्नेस्तर्पणाय, निष्पत्तिश्चास्य भैरवरूपस्यैवेति ॥

ततः कलासमूहं च
पञ्च चाथ चतुष्टयम् ॥ २१२ ॥

सीमन्तोन्नयनमध्य एव तदङ्गकलादिन्यासस्तन्त्रान्तरवैलक्षण्येनेहोक्तः ॥ २१२ ॥

एवमीशानपुरुषकलाभिः प्रत्यङ्गन्यासमुक्त्वा अघोरकलाभिराह

अष्टाङ्गानि तथा त्रीणि
दश चाष्टावनुक्रमात् ।
शेषास्तैः संप्रकल्प्यैवं
कलामूर्तिस्ततो भवेत् ॥२१३॥

अङ्गानि 'हृदि ग्रीवा' (१।५०) इत्यादिप्रागुक्तानि । एवमिति प्रत्यङ्गं तत्तत्कलानुसंधिनाहुतित्रयेण । कला मूर्तिर्यस्येति बहुव्रीहिः ॥ २१३ ॥

अथात्रैव

अङ्गानि विन्यसेत्पश्चात्
हृदाद्यानि यथाक्रमम् ।

नेत्रस्योक्तत्वात् तद्वर्जितानि सकलाङ्गानि

तन्मन्त्रैर्न्यसेत् । एवं 'प्रत्यङ्गानि संकल्प्य' इति यदुक्तं तदेव पूर्वमध्येत्यादिना श्लोकषट्केन विभक्तम् ॥

एवमेतत्सर्वं कृत्वा

त्रिराहुतिं दक्षिणेन

दक्षिणवक्रमन्त्रेण 'सीमन्तोन्नयनं करोमि' इत्यन्तेन दद्यात् ॥

अथ

शिरसा चाहुतित्रयम् ॥२१४॥

चकारोऽनेनैवादौ पूजां कुर्यात्,–इति प्रस्ताव[1]पूरणं ध्वनति । यत्तु

'गन्धपुष्पादिभिः पूजा शिरसा चाहुतित्रयात् ।'(२।२०८)

इति पूर्वोक्तं तद्भागत्रयकल्पनया त्रितत्त्वकल्पनार्थम् ॥ २१४ ॥

उपसंहरति

सीमन्तोन्नयनं ह्येवं

एवं विभक्तावयवस्याग्नेः

जातकर्म त्वथोच्यते ।

---

१ ख० पु० प्रस्तावापूरणं, ग० पु० प्रस्तारेति पाठः ।

अस्त्रेण वीजयेदग्नि-
मस्त्रेणैव तु पूजयेत् ॥ २१५ ॥
त्रिराहुतिं तु पूर्वेण
अस्त्रेणैवाहुतित्रयम् ।
एवं मन्त्रद्वयेनैव
जातकर्म कृतं भवेत् ॥ २१६ ॥

वीजनं प्रसवाभिमुखीकरणं पूर्वेण यकारेण ॥ २१६ ॥

एवं गर्भाधानसीमन्तोन्नयनजातकर्माणि कृत्वा

अस्त्रेण प्रोक्षयेत्कुण्डं
सद्यः सूतकशुद्धये ।

आपादितशिवभावोऽपि दीक्षादिसंपत्त्यर्थं यतोऽग्निः शरीरं ग्राहितस्ततश्चिदात्मनो देहग्रहः सूतकरूपः सर्वाशुद्धिप्रथमाङ्कुरः शोध्य एव ॥

जातस्याग्नेः

वक्त्राण्युद्घाटयेत्पश्चा-
द्वक्त्रेणैवाहुतित्रयात् ।

'उद्घाटनं' विकासः ।

यथा

वक्त्राणि शोध्यान्यसिना
आहुतित्रययोगतः ॥ २१७ ॥

प्रतिवक्त्रं स्वमन्त्रेण परामृश्य 'शोधयामि' इत्यूहान्तेऽस्त्रमुच्चार्य त्रिर्जुहुयात् ॥ २१७ ॥

तथा

वक्त्राभिघारो वक्त्रैस्तु
वक्त्रे वक्त्रे त्रयं त्रयम् ।

वक्त्रेष्वभिघारो दीप्तिः । त्रयं त्रयमिति आहुतीनां दद्यादिति शेषः ॥

वह्नेः संरक्षणार्थं दिक्षु देवतान्यासं प्रस्तोतुमाह

प्रोक्षयेत्कुण्डपार्श्वानि
सास्त्रेणैव शिवाम्भसा ॥२१८॥

दर्भानास्तीर्य पूर्वाग्रा-
न्दक्षिणोत्तरसंस्थितान् ।
सौम्याग्रान्पूर्ववारुण्योः
परिधीन्विष्टरांस्तथा ॥ २१९ ॥

हस्तमात्राः शाखाः परिधयः । समध्यग्रन्थि दार्भमासनं विष्टरः ॥ २१९ ॥

एवं क्रमात्क्रममन्तर्दर्भपरिधिविष्टराः

अस्त्रमन्त्रेण ते सर्वे

न्यसनीयाः ।

तत्र

ब्रह्माणं पूर्वविष्टरे ।
रुद्रं च दक्षिणे स्थाप्य
विष्णुं पश्चिमविष्टरे ॥ २२० ॥
सदाशिवं चोत्तरेऽथ
स्वनामपदचिह्नितम् ।
आदौ ध्रुवं स्मरेद्देवि
नमश्चान्ते प्रकल्पयेत् ॥२२१॥

गन्धपुष्पादिभिः पूज्याः
स्वरूपं तेष्वनुस्मरेत् ।

स्पष्टम् ॥ २२१ ॥

ततोऽप्यन्तः

मेखलोपरि लोकेशा-
न्पूजयेत्प्रणवेन तु ॥ २२२ ॥

एवं च

रक्षार्थं जातबालस्य
ब्रह्माद्याः पूजितास्तु ये ।
ततः कङ्कणकं मुक्त्वा
दक्षहस्तव्यवस्थितम् ॥ २२३ ॥
पुष्पं संगृह्य देवेन
शिवाग्नेर्नाम कल्पयेत् ।

गर्भस्य जातत्वाद्रक्षान्तरस्य च विहितत्वात् गर्भरक्षाया अधिकारो निवृत्तः,–इति कङ्कणमोक्षः । 'देवेन' मूलमन्त्रेण सप्रणवेन[1] 'शिवाग्निर्भव नमः' इति नामकल्पनम् ॥ २२३ ॥

---

१ क० ख० पु० सप्रणामेनेति पाठः ।

अथ

कवचेनोपचारं तु
गन्धपुष्पादिधूपकैः ॥ २२४ ॥

कवचेन नैष्कलेन शिवाग्नये नम इत्यन्तेन 'उपचारं' पूजां कुर्यात् ॥ २२४ ॥

अथ

ऊर्ध्वास्येनाहुतीस्तिस्रः
कवचेन त्रयं पुनः ।

प्राग्वदूहमन्त्रेण दद्यात् । एवं सूतकशुद्धिवक्त्रोद्घाटनवक्त्रशुद्धिवक्त्राभिघारविष्टरादिन्यासदेवतास्थापनतदर्चनकङ्कणमोक्षणान्यष्टौ अवान्तरसंस्कारान् कृत्वा नामकरणाख्यः पश्चिमः संस्कारः कृतः ॥

अथ

शिवनामाङ्कितं वह्निं
जनयित्वा सुरांस्ततः ॥२२५॥
विसर्जयेत्तु स्वस्थानं
सावित्रीं प्रणवेन तु ।

पुष्पादिभिः समभ्यर्च्य
होमैरेव त्रिभिस्त्रिभिः ॥२२६॥

तुश्चार्थे भिन्नक्रमः । तेन सुरान् ब्रह्मादीन् सरस्वतीं च प्रणवादिस्वनामभिरभ्यर्च्य प्रत्येकमाहुतित्रयेण संतर्प्य 'क्षम्यताम्' इत्युक्त्वा विसर्जयेत् ॥ २२६ ॥

अथ

धाम्नैवेध्मास्तु होतव्या
हस्तमात्रप्रमाणतः ।
चतुर्विंशतिसंख्याताः
शिवाग्नेस्तर्पणाय तु ॥ २२७ ॥

'धाम्ना' निष्कलेन । 'इध्माः' अस्फुटिता ऋज्व्यः सत्वचः शाखाः ॥ २२७ ॥

एवं तिलैः संस्कारानुक्त्वा आज्यकार्यान्संस्कारान् प्रस्तोतुमाज्यप्रक्षेपकरणस्रुक्स्रुवसंस्कारार्थमाह

स्रुक्स्रुवौ संप्रताप्याग्नौ
शिवाम्भोऽस्त्रेण प्रोक्षयेत् ।

कवचेनावगुण्ठ्यैतौ
शिवाग्नौ भ्रामयेत्त्रिधा ॥२२८॥
अस्त्रेण मार्जयेदद्भि-
र्दर्भाग्रेणाथ संस्पृशेत् ।
पुनरग्नौ परिभ्राम्य
प्रोक्षयेत्तौ शिवाम्भसा ॥२२९॥
दर्भमध्येन संस्पृश्य
भूयोऽग्नौ भ्राम्य तापयेत् ।
शिवाम्भसा मार्जयित्वा
दर्भमूलेन संस्पृशेत् ॥ २३० ॥
स्रुक्स्रुवाभ्यां ततो मूलं
स्थापयेत्तावधोमुखौ ।
दर्भाणां पृष्ठतः पूज्यौ
दक्षिणेऽग्नेः सदा बुधैः ॥२३१॥

मार्जनं प्रोक्षणमेव, तापनं काष्ठादिभाव-निवारणाय । यथोक्तम्

'.................... तापयेत्तेजसि त्रिधा ।
संजातौ तेन संतप्तौ काष्ठभावपराङ्मुखौ ॥'

इति । सृष्टिक्रमेणात्र दर्भस्याग्रमध्यमूलै-स्तदग्रमध्यमूलस्पर्शेन त्रिर्भ्रमणेन च इच्छादिशक्तित्रयमयत्वमनयोर्जायते। स्रुक्स्रुवाभ्यामिति स्रुक्स्रुवयोरित्यर्थः । संस्कारद्वादशकानन्तरं पूज्यावधोमुखाविति सृष्ट्युन्मुखत्वाभिप्रायेण । अग्नेर्दक्षिणे होतुर्वामे,–इति दीप्त्याप्यायनाभ्यामनयोर्युगपत्संबन्धेनाग्नीषोममयत्वापत्तिः ॥ २३१ ॥

अथ

आज्यसंस्करणं कुर्या-
दाज्याधिश्रयणादिकम् ।

'अधिश्रयणं' संप्रोक्षिते पात्रे प्रस्तुतस्य स्थापनम् । क्वचिदधिस्रवणमिति पाठः । तत्राधिकरणभाण्डे तापनमित्ययमर्थः ॥

आदिशब्दसूचितान् संस्कारानाह

आज्यं संप्रोक्ष्य चास्त्रेण
कवचेनावगुण्ठयेत् ॥ २३२ ॥

---

१ क० पु० स्थापनमिति पाठः ।

शिवाग्नौ ताप्यमस्त्रेण
उद्वास्यं कवचेन तु ।
कुण्डस्य परितो देवि
त्रिधा भ्राम्य तु स्थापयेत् ॥२३३॥
योनिसंस्थं चाज्यपात्रं

तापनं दीप्त्यर्थमाग्नेय्यां दिशि । उद्वासनमग्नेरूर्ध्वधारणं दीप्तेः स्फुटतार्थम् ॥ २३३ ॥

किं च

उत्प्लवं संप्लवं ततः ।

तस्याज्यस्योत्प्लवं च कुर्यादिति शेषः ॥

केनेत्याह

दर्भाग्रद्वयमादाय
प्रादेशं मध्यग्रन्थितम् ॥२३४॥
पवित्रमेतद्विहित-
मुत्प्लवं तेन संप्लवम् ।

प्रसारिताङ्गुष्ठतर्जनीमानं प्रादेशः ॥ २३४ ॥

---

१ क० ग० पु० तापयेदिति पाठः ।

कथमित्याह

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु
गृहीत्वैतत्पवित्रकम् ॥ २३५ ॥
पराङ्मुखं तु त्रीन्वारा-
न्संमुखं त्रींस्तथैव च।
अस्त्रेणैव तु मन्त्रेण

असारभागापनयनायोत्प्लवं, साराहरणाय संप्लवम् ॥

किं च

अवद्योतः शिवाग्निना॥२३६॥

अस्त्रेणेत्येव कार्य इति शेषः ॥ २३६ ॥

तं व्याचष्टे

दर्भोल्मुकं तु संगृह्य
आज्यपात्रं निरीक्षयेत्।

तेन प्रकाशयेत्। अत्र चावसरे स्वनेत्रतेजोनिरीक्षणेन परतेजोमयं चाज्यं कुर्यादित्यर्थः ॥

नीराजनं ततः कुर्यात्

निःशेषेण राजनं च ज्वलितेन दर्भेण सर्वतो भ्रामितेन दीपनमस्त्रेणैव ।

पर्यग्निकरणं ततः ॥ २३७ ॥

कथं

धाम्नास्त्रमन्त्रमुच्चार्य
तमग्नावुल्मुकं क्षिपेत् ।

'धाम्ना' मूलेन सह परितः समन्तादग्निकरणं तेजोमयत्वापत्तिः ॥

ततः

धाम्नैव विधिना मन्त्री
प्रोक्षयेदस्त्रवारिणा ॥ २३८ ॥

'विधिः' शिवाभेदाभिसंधिः ॥ २३८ ॥

किं च

अभिमन्त्र्य षडङ्गेन
अमृतत्वं शिवेन तु ।

निष्कलेन साङ्गेनाभिमन्त्रणमेवममृतत्वममृतमुद्रया ॥

एवमाज्यप्रोक्षणावगुण्ठनतापनोद्वासनभ्रा-

मणोत्प्लवसंप्लवावद्योतननीराजनपर्यग्निकरण-
प्रोक्षणामृताख्यसंस्कारान् द्वादश कृत्वा

सकृदुच्चारयोगेन
पूजयेद्भैरवेण तु ॥ २३९ ॥

निष्कलेन ॥ २३९ ॥

एवं कर्त्रपादानकरणाधिकरणकर्मणां यष्ट्रर्घपात्रस्रुगादिस्थण्डिलाग्न्याज्यादीनां संस्कारैः संप्रदानात्मकभैरवदेवतैक्यापादनं कृत्वा तदेव द्रढयितुमग्निवक्त्राणां भैरववक्त्रमन्त्रैरभिसंधिमाह

वक्त्रसंधानकं वक्त्रै-
राहुतित्रितयेन तु ।

एतद्व्याचष्टे

अपरास्येन तद्वक्त्र-
संधानं तु समाचरेत् ॥२४०॥

एवं सौम्यस्य वक्त्रस्य
संधानं तु कृतं भवेत् ।

त्रिराहुतिप्रयोगेण
दक्षिणस्याप्ययं विधिः ॥ २४१ ॥

पूर्ववक्रेऽप्यथैवं स्या-
दूर्ध्ववक्रं शिवान्वितम् ।
त्रिराहुतिप्रयोगेण
वक्रसंधिः प्रकीर्तितः ॥२४२॥

अपरास्येनेति तन्मन्त्रेण, तद्वक्रसंधानमिति तेनैवापरवक्रेण संधानमित्यर्थादुत्तरवक्रबीजनामभ्यां विस्पष्टस्य उत्तरस्य । यदाह 'एवं सौम्यस्य वक्रस्य संधानं तु कृतं भवेत् ।' इत्यतश्च 'ओं लं सद्योजातवक्रेण ओं वं वामदेववक्रमनुसंदधे स्वाहा' इति प्रयोगः । एवम् 'ओं वं वामदेववक्रेण ओं रं अघोरवक्रमनुसंदधे स्वाहा' इति प्रयोगः। एवमन्यत्। शिवान्वितमिति ईशानविश्रान्तिसारम्। अत्र प्रतिवक्रानुसंधिं त्रिस्तिलैर्जुहुयात् न तु आज्येन तत्संस्काराणामसमाप्तत्वात्। पश्चिमप्रमुखमूर्ध्वे विश्रान्तिः कार्या, ॥ २४२ ॥

मुमुक्षून्प्रति अस्यैव प्राधान्यादित्याह

मुख्यमूर्ध्वं स्मृतं वक्त्रं
गुणत्वमितरेषु तु ।

अथ कर्मौचित्यानुगुण्येन यन्मुख्यं वक्त्रं तदूर्ध्वं स्मर्तव्यम्,—इत्यत्राप्यर्थेऽनुसंधिमुक्त्वा प्रसङ्गाद्वक्त्रभेदेन होममाह

मुक्तिकामस्य दीक्षाया-
मूर्ध्ववक्त्रस्य मुख्यता ॥२४३॥

एतन्नैमित्तिकविषये ॥ २४३ ॥

काम्ये तु विभागेनाह

पादलेपाञ्जनाद्या वै
सिद्धीस्तु विविधाश्च याः ।
सदाशिवान्तगाः सर्वाः
पूर्ववक्त्रे तु होमयेत् ॥ २४४ ॥

'विविधा' इति उत्तममध्यमाधमाः । होमयेदिति होमेन साधयेत् ॥ २४४ ॥

मारणोच्चाटनादौ तु
विद्वेषे स्तम्भने तथा ।

दक्षिणे चैव वक्त्रे तु
होमात्सिद्धिः परा भवेत्॥२४५॥
शान्तिकं पौष्टिकं चैव
सौभाग्याकर्षणानि च ।
सौभाग्यारोहसिद्धिं तु
उत्तरे होमयेत्सदा ॥ २४६ ॥

आकर्षणं परचित्तादेः ॥ २४६ ॥

नित्यविषयमप्याह

पश्चिमे नित्यकर्माणि

सर्वैः कार्याणि तस्य विधिपूर्वकत्वात् ॥

स एष

विनियोगः प्रकीर्तितः ।

एवं च यो यत्र वक्त्रे कर्म कर्तुं वाञ्छति स तदूर्ध्वे न्यसेत् ऊर्ध्वं तु तत्स्थाने । यद्वक्ष्यति

'.....................येन यत्कर्म वाञ्छितम् ।
तन्मुख्यवक्त्रं संकल्प्य........ ॥' (स्व० २।२६४)

इति ॥

एवं प्रस्तुते नित्यकर्मणि

आज्यभागो हि होतव्य

ऊर्ध्ववक्त्रे तु पश्चिमे ॥ २४७ ॥

पश्चिमे सद्योजाते 'ऊर्ध्ववक्त्रे' ऊर्ध्ववक्त्रस्थाने प्रापित इत्यर्थः ॥ २४७ ॥

एवमस्य भैरवापत्तिपर्यन्तान् संस्कारान् कृत्वा वह्नेर्भैरववक्त्रानुसंधिना भैरवेणैकतां संपूर्य, इदानीमाज्यवह्न्योः क्रमेण त्रिधामत्वापादनार्थमाह

आज्यपात्रस्य मध्ये तु

दर्भौ वै भैरवेण तु ।

न्यसितव्यो वरारोहे

ततो वै वर्त्मकल्पना ॥२४८॥

'तत' इति मध्यस्थदर्भद्वयदानाद्वर्त्मनां त्रयाणां मार्गाणां कल्पना कार्या । दर्भ इति जातावेकवचनम् ॥ २४८ ॥

कथमित्याह

उच्चार्य भैरवं पात्रे

संपातं पात्य वर्त्मना ।

नाडीत्रयेण युगप-
त्पात्रे भागत्रयं न्यसेत् ॥२४९॥

नाडीत्रयरूपेण वर्त्मना मार्गत्रयेण भैरवं निष्कलमुच्चार्य आज्यगतभागत्रये त्रिष्ठया प्राणशक्त्या इच्छाज्ञानक्रियात्मना समं पातं विश्रान्तिं कृत्वा वह्निसोमसूर्यात्मकधामत्रयमयं भागत्रयं 'न्यसेत्' अनुसंदधीत ॥ २४९ ॥

अत्र विभागः

सुषुम्नां मध्यमार्गस्थां
दक्षे पिङ्गां प्रकल्पयेत् ।
इडाभागे तु यत्तेजो
वामे सौम्यं प्रकल्पयेत्॥२५०॥

एवमाज्यं त्रिधाममयीकृत्य तद्धोमाद्वह्निमपि तन्मयीकर्तुमाह

एवं त्रिभागं संकल्प्य
स्रुवमापूर्य होमयेत् ।
भैरवेणैव मन्त्रेणा-
ग्नये स्वाहान्तमेव च ॥ २५१ ॥

अग्निभागात्तु संगृह्य

मध्यनाडिस्थं प्रकाशानन्दसारमग्नीषोमात्मकं धाम पृथक्त्वमाभासयत् वामे सोमतां श्रयति दक्षिणे तु वह्नितां, तत्र सोमात्मनो हविषोऽन्तर्वर्तिनः प्रज्वालकस्याभावात् न मध्यवक्ष्वेददाहकात्मत्वम्,– इति तत्प्रकाशकत्वमात्रात् सूर्यरूपताप्युच्यते, उपादानौचित्यात्तु अग्नितापीत्यग्निभागोऽत्र दक्षिणः, अत एवेह पिङ्गलेत्यग्निनाम्ना दक्षनाडी व्यवहिता[1] । तृतीयपटले तु

'पिङ्गलामध्यमार्गेण वर्णोच्चारक्रमेण[2] तु ।' (स्व० ३।२२)

इति,

'पिङ्गला मध्यमा नाडी' (स्व० ३।१४९)

इति च मध्यनाड्युक्तेति युज्यते एव,– इति न कश्चित्पूर्वापरव्याघातोऽस्ति । ततो विभागोऽत्र दक्षिणकृतनाडीसंपातानुसारं स्वदक्षिणस्ततो होमोऽग्नेर्दक्षिणे भागे । एवं वामेऽपि ज्ञेयम् ॥ २५१ ॥

---

१ ग० पु० व्यवस्थितेति पाठः ।

२ क० पु० वक्रोच्चारेति पाठः ख० पु० वर्गोच्चारेति पाठः ।

अथ

स्रुवेणाज्याहुतिं क्षिपेत् ।

सोमभागस्तु सोमाय

स्वाहेत्यन्ते समुच्चरन् ॥ २५२ ॥

सप्रणवं निष्कलपूर्वोऽत्र मन्त्रः,—इत्यादिकमादिशन् पूर्वोक्तमनुवदति

धामादिप्रणवाद्यं च

स्रुवेणाज्याहुतिं क्षिपेत् ।

क्रियाविशेषणमेतत् ॥

ततोऽपि

अग्नीषोमेति संज्ञे द्वे

स्वाहान्ते धाम चादितः २५३

प्रणवाद्याज्यमध्यात्तु

स्रुवमापूर्य होमयेत् ।

शुक्लपक्षे विधिर्ह्येष

अग्नीषोमेत्यत्र अग्नीषोमाभ्यामिति प्रयोगः । अयं शुक्लपक्षे विधिः ।

अन्यत्र तु

कृष्णपक्षेऽन्यथा भवेत् ॥ २५४ ॥

तमाह

सोमभागे भवेत्सूर्यो
ह्यग्निसंज्ञा तु पूर्ववत् ।
अग्नेः सूर्यस्य मध्याद्वै
आहुतिं प्रतिपादयेत् ॥ २५५॥
यतः सूर्यस्य मध्ये वै
अमावस्यां विशेच्छशी ।

शुक्लपक्षे सोमस्य पूर्णत्वात् सोमायेत्याहुतिः । कृष्णपक्षे तु क्षीणस्येन्दोः सूर्यमण्डलाक्रमणात् सूर्यायेत्याहुतिः । मध्ये तु अग्निसूर्याभ्यामिति । अन्यत्तु पूर्ववत् ॥ २५५ ॥

एवमग्नेरपि त्रिधाममयत्वं संपाद्य

प्राशनार्थमतो होमो
वक्राणां भैरवेण तु ॥ २५६ ॥

कार्य इति शेषः । अत एव त्रिधाममयीकारादनन्तरं तेन प्रणवं निष्कलं वक्रमन्त्रं चोच्चार्य 'अग्नेः प्राशनं करोमि स्वाहा' इत्यन्तोऽत्र प्रयोगः । प्राशनं च भाविपाशभक्षणाद्यौचित्याधानम् ॥

अन्यानपि संस्कारानेकप्रघट्टकेन शिवाग्नेः पुष्कलतासंपत्तिसतत्त्वानाह

चूडाद्या ये तु संस्कारा
अग्नेर्बालान्तसंस्थिताः ।
प्रापणार्थाय सर्वेषां
पूर्णामेकां प्रदापयेत् ॥ २५७ ॥
भैरवं तु समुच्चार्य

आदिशब्दादुपनयनादयो बालस्य ब्रह्मचारिणोऽन्ते ये संस्थिता उद्वाहादयः । अत्र च 'अग्नेः चूडाद्याः सर्वे संस्काराः सन्तु स्वाहा' इत्यन्तः प्रयोगः । पूर्णायामितिकर्तव्यता भविष्यति ॥ २५७ ॥

एवं कृते सति प्रवृद्धः

शिवाग्निः सर्वसिद्धिदः ।

सर्वेषां समय्यादीनां सर्वाः सिद्धीर्ददातीति तन्त्रेणेत्यर्थः । एवं संस्कृताच्छिवाग्नेश्चर्वर्थं पुनःसंस्कारं विना नित्यकर्मार्थं च

'आप्याश्चरुपुरोडाशाः पञ्चसंस्कारसंस्कृते ।
अनाहूते शिवे वह्नौ........................ ॥'

इत्यन्यत्र उक्तत्वादनाहूतपरमेश्वर एव ॥

अग्निं तु प्रोद्धरेत्पश्चा-
त्पात्रे संस्थाप्य रक्षयेत् ॥ २५८

कवचावगुण्ठितं रक्षितं कुर्यात् ॥ २५८ ॥

अथ

कुण्डस्य चोत्तरे भागे
विष्टरस्य च बाह्यतः ।
प्रणीतं कल्पयेत्तत्र

विष्टरस्येति रुद्राश्रयस्य ॥

प्रणीतं व्याचष्टे

चमसं वारिपूरितम् ॥ २५९ ॥

'चमसं' दारुपात्रम् ॥ २५९ ॥

तत्र च यज्ञध्वंसनाशिनो विष्णोरासनार्थम्

पुष्पाक्षततिलैर्युक्तं
पवित्रं तत्र विन्यसेत् ।

तस्मिंश्च

प्रणवादि समावाह्य
विष्णुनाम ततो नमः ॥२६०॥
आमन्त्रणपदेनैव
विष्णुं संस्थाप्य पूजयेत् ।

स्वागतासनपाद्यार्घैः

अत्र प्राग्वत्प्रयोगतः

ततो विज्ञापयेत्तु तम् ॥२६१॥

पश्वर्थे यज्ञ आरब्ध

आत्मार्थे वाथ साधकैः ।

भगवंस्त्वत्प्रसादेन

यागे निश्छिद्रतास्तु नः ॥२६२॥

पश्वर्थे नैमित्तिके, दीक्षाविधानार्थं नित्ये, भगवन् काम्ये इति योज्यम् ॥

एवमितिकर्तव्यतां कृत्वा

ततोऽग्नौ यजनं कृत्वा

भैरवं तु प्रपूजयेत् ।

कथमित्याह

स्थण्डिलोक्तविधानेन

अनन्तादीन्प्रकल्पयेत् ॥२६३॥

अत्र विभागं तावदुक्त्वा कर्मौचित्येनाग्निवक्त्रजिह्वाकल्पनं कर्तुमाह

ध्यात्वा वक्त्राणि पञ्चादौ

येन यत्कर्म वाञ्छितम् ।

तन्मुख्यवक्त्रं संकल्प्य
मुखं कुण्डप्रमाणतः ॥ २६४॥
भावयेन्नव जिह्वास्तु
वक्त्रेवक्त्रे प्रतिष्ठिताः ।

वक्त्राणां गुणमुख्यताकल्पनं पूर्वमेव सुविभक्तम् । मुखमित्यास्यम् ॥ २६४ ॥

जिह्वानां दिग्विभागमाह

प्रागाद्यष्टौ मध्य एका

प्रागादि कृत्वा च ऐशान्तमष्टौ ॥

तासां च

काम्यार्थे दिग्गतास्तु याः२६५

याः प्रागादिदिगष्टस्थास्ताः काम्ये कर्मणि इत्यर्थः ॥ २६५ ॥

ताः कर्मचोदितैर्नामभिरुद्दिशति

राज्यार्था दाहजननी
मृत्युदा शत्रुकारिका ।
वशीकर्त्र्युच्चाटनी स्या-
दर्थदा मुक्तिदायिका ॥ २६६॥

नवम्याः कर्मोचितं नामाह

सर्वसिद्धिप्रदा मध्ये

यत एवं

तस्मान्मध्ये तु होमयेत् ।

एवमुद्दिष्टानां

पूर्णां तु भैरवेणैव
जिह्वानां कल्पनाय च ॥ २६७
पुनः पूर्णाहुतिं चैव
भैरवेण प्रदापयेत् ।

एकत्र मूलमन्त्रपूर्वम् 'अग्निजिह्वाः कल्पयामि' इति प्रयोगः । अन्यत्र 'जिह्वासंनिधिरस्तु स्वाहा' इति ॥ २६७ ॥

अथ वह्नेः परमसंस्कारकरणपूर्वमनन्तादीन्प्रकल्पयेदिति यदुपक्षिप्तं तन्निर्वाहयति

ज्वालाग्रं तु हृदागृह्य
वह्निचैतन्यकल्पितम् ॥२६८॥
आत्महृत्स्थं तु संकल्प्य
योगपीठं तु कल्पयेत् ।

मध्यजिह्वानुसारेण
अग्निनाभौ तु कन्दकम् ॥२६९
नालं हृदवधि ध्यात्वा
पद्मं तत्र विचिन्तयेत् ।

वह्निचैतन्यरूपतया 'कल्पितं' भावितं ज्वालाग्रं 'हृदा' हृन्मन्त्रेण 'आगृह्य' नासापथेन[1] स्वीकृत्य हृद्गतचैतन्यानलैकीभावेन भैरवीकृत्य बाह्यवह्नेः सूक्ष्मदेहस्यापि भैरवतां कर्तुं
'योगोऽस्य शक्तयः स्वाख्या विस्फूर्जन्ति समन्ततः' । (१।५।५)
इति मतङ्गोक्तनीत्या 'योगपीठम्' अनन्तादिसदाशिवान्तं शक्तिरूपमासनमस्य कल्पयेत् ॥ २६९ ॥

पत्राष्टकसमोपेतं
सितवर्णं सुतेजसम् ॥ २७० ॥
अनन्तं कल्पयेत्तत्र
धर्मादिचरणान्तिकम् ।
ओंकारेण शिवान्तं च

गतार्थमेतत् ॥ २७० ॥

---

1 ख० पु० नासापार्श्वेनेति पाठः ।

ततः

अग्निमूर्तिं प्रकल्पयेत् ॥२७१॥

प्राग्वत् हंसाक्षरेणैव ॥ २७१ ॥

ततोऽपि

शिखा हृदि स्थिता या तु
ध्रुवेणोत्कीलयेत्पुनः ।
रेचकेण क्षिपेद्वह्नौ
सा मूर्तिभैरवात्मिका ॥२७२॥

'ध्रुवेण' निष्कलेन 'उत्कीलयेत्' स्वचैतन्यभैरवेणैकीकृतामुद्धरेत्, ततो दक्षनासापथेन बाह्यवह्निमूर्तौ क्षिपेत्; एवमेषा मूर्तिभैरवात्मिका भवति ॥ २७२ ॥

अथ

मूर्तिभूतं प्रकल्प्यैव-
मष्टात्रिंशत्कलायुतम् ।
शोध्याध्वानं तु विन्यस्ये-
द्दीक्षाकाले वरानने ॥ २७३ ॥

अष्टात्रिंशत्कलाः पूर्वोक्ता वक्रभङ्ग्याद्युप-

---

१ क० पु० मूर्तिभेदेनेति, ख० पु० मूर्तिभूतेन कल्प्येति पाठः ।

लक्षणपराः । शोध्याध्वानमिति येनाध्वना गुरुर्दीक्षां चिकीर्षति ॥ २७३ ॥

एवं कृत्वा

भैरवं पूजयित्वा तु
शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
वक्त्रसंधिश्च वक्त्राभ्यां
शिववक्त्राग्निवक्त्रयोः ॥ २७४ ॥

शास्त्रदृष्टेनेति यथोक्तावरणान्तं मानसेनार्घादिक्रमेण । वक्त्राभ्यामिति बह्वर्थं द्विवचनं, तेन वक्त्रमन्त्रैरित्यर्थः । शिववक्त्रे भैरववक्त्रम्; अत्र च 'ओं लं सद्योजाताख्यभैरववक्त्रं शिवाग्निवक्त्रेऽनुसंदधे स्वाहा' इत्यादिक्रमेण[1] वक्त्रसंधिश्च पूर्वोक्तवक्त्रसंधिविलक्षणः कर्तव्यः ॥ २७४ ॥

किं च

संधाय चैवं जिह्वाभ्यां

अन्तर्बहिर्वह्निवक्त्राणां परमेशवक्त्रैर्मन्त्रपूर्वं जिह्वानुसंधानं[2] कृत्वा

१ ख० पु० प्रयोगेणेति पाठः ।

२ ख० ग० पु० संघट्टनमिति पाठः ।

नाडीसंधिरतो भवेत् ।

तदाह

मूलमन्त्रं समुच्चार्य
अग्निनासाविनिर्गतम् ॥२७५॥
स्थण्डिलस्थशिवालीन-
मेकार्थं चैव संधयेत् ।

अग्निहृदयाद्भावनया मूलमन्त्रमुच्चार्य तद्दक्षिणेन निर्गत्य स्थण्डिलेशस्य वामेन प्रविश्य दक्षिणेन निर्यायात्,—इति क्रमेण सर्वावरणमन्त्रेष्वनुसंधाय अग्नेर्वामेन विशेत् । एकार्थमित्यभिन्नं स्वच्छन्दभैरवात्मकं वाच्यदेवतारूपमित्यर्थः ॥ २७५ ॥

एवमनुसंधाय

शुद्धाज्येनाहुतिशत-
मष्टोत्कृष्टं वरानने ॥ २७६ ॥
भैरवस्य तु होतव्यं
वक्राङ्गानां दशांशकम् ।

भैरवाष्टकलोकेशा-
न्दशमांशेन होमयेत् ॥२७७॥

षट्त्रिंशत्तत्त्वानि स्थूलसूक्ष्मपरभेदादष्टोत्तरशतमिति(व्याख्या) वनयव(अधिश्रयणादि)-संस्कारैरापादिताशेषविश्वमयत्वेन आज्येन अष्टोत्तरशतस्रुवहोमाद्भैरवमन्त्रदेवतां तर्पयेत् अनुग्रहाभिमुखीकुर्यादित्यर्थः। वक्रादीनां दशांशत्वेऽभिप्रायो जपप्रकरणे निर्णीतोऽङ्गवद्देव्या देववदित्यन्ये ॥ २७७ ॥

अथ

मूलमन्त्रं समुच्चार्य
पूर्णामेकां प्रपातयेत्[1] ।

सर्वमन्त्रचक्रतर्पणाय ॥

ततोऽपि प्रधानभूतमूलमन्त्रतृप्त्यर्थं द्वितीयां पूर्णां दद्यादित्याह

भैरवाप्यायनार्थाय
तथा पूर्णां प्रपातयेत् ॥२७८॥

---

१ ख० पु० प्रदापयेदिति पाठः ।

ततोऽपि

पुनर्न्यूनातिरिक्तार्थं
निश्छिद्रकरणाय च ।

मूलेन पूर्णां पातयेदिति शेषः । न्यूनातिरिक्तनिवृत्त्यर्थमेव निश्छिद्रकरणम् ॥

एवं नित्यहोमविधिं निर्वर्त्य

पश्चाद्धोमः प्रकर्तव्यो
यथेच्छं तु वरानने ॥ २७९ ॥

यथेच्छमिति नैमित्तिकः काम्यो वा ॥२७९

अथैवं होमद्रव्यविभागं तत्तत्साधनाभिप्रायतो निर्दिशति

सर्वकामप्रदो होम-
स्तिलैः शस्तो घृतान्वितैः ।

पृथक्तु

धान्यैर्धनार्थसिद्ध्यर्थं

आज्याक्तैरिति सर्वत्रानुषङ्गः । धनमजाविकम्, अर्थो हिरण्यादिकम् ॥

घृतगुग्गुलहोमतः ॥ २८० ॥

जायते विपुला सिद्धि-
रधमा मध्यमोत्तमा ।

तथा

श्वेतारविन्दैराज्याक्तैः

होमः कार्यः ।

बिल्वैश्च श्रियमाप्नुयात् ॥२८१

क्षीराक्ततिलहोमेन
शान्तिकर्म वरानने ।

प्रायश्च द्रव्याणि जातभेदेन चतुर्धा स्थितानीति तैर्होमार्हैः ।

सितरक्तपीतकृष्णैः
शमनाकृष्टिपौष्टिकम् ॥२८२॥

मारणं च वरारोहे
क्रमेण परिकल्पयेत् ।

किं च

कुन्दपुष्पैः सुतार्थाय

होमो भवति ॥

अशोकैः प्रियसंगमः ॥२८३॥

जातिकुट्मलकैः कन्या
गान्धर्वी बकुलोद्भवैः ।
नागैस्तु नागकन्या वै
सिद्धार्थैः सिद्धकन्यका ॥२८४॥
चण्यकैश्चाप्यप्सरसो
नरेन्द्रः फल्गुषेण तु ।
घृताक्तेन वरारोहे
समन्त्री सपुरोहितः ॥ २८५ ॥
राज्ञी पुत्रसमोपेता
वशं याति वरानने ।
यक्षिणी वशमायाति
पुष्पैश्चैव कदम्बजैः[1] ॥ २८६ ॥

सर्वेष्वेभिमतेषु[2] तैरित्यनुषङ्गः कार्यः । नागैरिति पुंनागैः, सिद्धार्थैः पुष्पविशेषैः । यत्र यैः पुष्पैर्होमस्तत्र तैरेवार्चनं कार्यम्, फल्गुषमिति नृमांसम् ॥ २८६ ॥

---

१ ग० पु० कदम्बकैरिति पाठः ।
२ ख० पु० सर्वेष्वत्रेति पाठः ।

तथा

विद्याधरी कुय्यकैश्च
साधयेन्नात्र संशयः ।

कुय्यकानि कुटकाख्यानि । 'नात्र संशय' इत्यनेन निश्चितप्रतिपत्तेः कर्म फलदं भवति,- इत्याह; अत एव शिष्यलक्षणे 'दृढव्रत' इत्ये- तत्साधकविषये योजितम् ॥

होमे हस्तसंस्थानमाह

मृगीं बद्ध्वा तिलैर्होमः

प्रसृततर्जनीकनिष्ठाङ्गुलिरङ्गुष्ठमध्यमानामा- संदंशात्मा मृगीबन्धः ॥

पद्मबिल्वैरधिष्ठितम् ॥ २८७ ॥

अखण्डितैः कृत्वा जुहुयादिति शेषः ॥२८७

भक्ष्यैर्ग्रासप्रमाणैस्तु
धान्यैः प्रसृतिसंमितैः ।

अत्र च हस्तसंनिवेशो यथोचितमनुम- न्तव्यः ॥

उपसंहरति

एवं होमानुसारेण
साधको विधिसंस्थितः ॥२८८॥
पूजाहोमरतो नित्यं
यान्यान्कामान्समीहते ।
तांस्तान्स साधयत्येव
भैरवस्य वचो यथा ॥ २८९ ॥

'विधौ' शास्त्रनियन्त्रिते कर्मणि सम्यक् स्थितः 'कामान्' काम्यमानानि फलानि, यथा भैरवस्याज्ञा स ह्यागमात्माज्ञामात्रेणैव सर्वं संपादयति । अथ च यथा येन सत्याभिसंधिरूपेण भैरवस्य सर्वशक्तेः न तु परिमितस्य कस्यचिदिदं वचः, तथा तेन प्रकारेण आश्वस्तानामेष विधिरनुष्ठीयमानः साधयत्येवाभीष्टमिति शिवम् ॥ २८९ ॥

गुरुचरणसरोजामोदमत्तं मनो मे
यदिह किमपि तत्त्वं व्याकरोच्छैवशास्त्रे ।

---

१ प० पु० अभ्युपगमेति ।

विविधविधिरहस्यं स्यात्तदासेव्यमानं
भवहरहरधामावेशि सद्भक्तिभाजाम् ॥ १ ॥

इति श्रीस्वच्छन्दतन्त्रे

श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्यश्रीक्षेमराजविरचितोद्द्योताख्य-
व्याख्योपेतेऽर्चाधिकारो नाम
द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

श्रीमत्प्रतापभूभर्तुराज्ञया प्रीतये सताम् ।
मधुसूदनकौलेन संपाद्यायं प्रकाशितः ॥

श्रीमत्साम्बशिवार्पणं भूयात् ॥

अथ

श्रीस्वच्छन्दतन्त्रम्

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यश्रीक्षेमराजकृतोद्द्योताख्य-
विवरणोपेतम् ।

(तृतीयः पटलः)

यत्र गलत्युन्मिषिते-
ऽशेषा संसारवासनाविस्रा ।
अधिवासोऽसौ सर्वो
जयति परानन्दनिःष्यन्दी ॥

एवं प्रासङ्गिकानन्तरप्रमेयगर्भमवश्यानुष्ठेयं नित्यकर्मोक्त्वा प्राप्तनिरूपणावसरं नैमित्तिक-प्रथमभूतमधिवासं निर्णेतुं भैरव उवाच

अधिवासं प्रवक्ष्यामि
यथावदनुपूर्वशः ।

देवगुरुशिष्यद्रव्याणां भाविदीक्षोचितयोग्यतात्मकसंस्कारपरिग्रहो यागगृहाधिकरणवसनं चाधिवासः स च गुरुणा कार्यः, इति तत्संस्कारोपक्रममेव तमाह

२०

वारिणा सुविशुद्धात्मा
कृतकृत्यः प्रसन्नधीः ॥ १ ॥
भस्मोद्धूलितदेहस्तु
मुद्रालङ्कारभूषितः ।
जिह्मजेनोपवीतेन
सवासा वा दिगम्बरः ॥ २ ॥
सुगन्धिगन्धलिप्ताङ्गः
पुष्पस्रग्दामभूषितः[1] ।
दिव्याभरणसंपन्नः
सुप्रसन्नः सुभावितः ॥ ३ ॥
सुधूपितः सुताम्बूल-
श्चन्दनागुरुचर्चितः ।

'आत्मा' शरीरं मनश्च । 'कृत्यं' संध्यावन्दनादि; अथ च कृतकृत्यः परभैरवैक्यपरिपूर्णः, तत एव 'प्रसन्ना' त्यक्तबाह्याभिलाषा 'धीः' यस्य । 'मुद्रालङ्कारभूषितः' शिखाकर्णप्रकोष्ठप्रतिष्ठापितपञ्चमुद्रः । 'जिह्मः' शवः

१ ख० ग० पु० धामशोभित इति पाठः ।

'तज्जेन' तत्क्लेशजेन । एतच्च यथायोगं गृहस्थ-नैष्ठिकाचार्यविषयं व्याख्येयम् । 'सुगन्धि' इत्यादिना इदमाह—यस्य स्वभावेन शिवभावनापरत्वं नास्ति स बाह्योपचारेणापि चेतः प्रसाद्य 'सुभावितः' शिवावेशोन्मेषमयः स्यात् । यतः

> 'न चावज्ञा क्रियाकाले संसारोद्धरणं प्रति ।
> मन्त्रदानव्रतादेशे[1]शिष्यशुश्रूषकी भवेत् ॥'

इत्याम्नातम् ॥

किं कुर्यादित्याह

मखद्वारप्रदेशे तु
　स्थित्वा प्रागिव भावितः ॥ ४ ॥
द्वाराध्यक्षान्पूजयित्वा
　पुष्पप्रक्षेपणं ततः ।
हुंफट्कारप्रयोगेण
　तालाशब्दं विधाय च ॥ ५ ॥
पाष्णर्यधोहस्तसंयोगा-
　द्विघ्नप्रोच्चाटनाय वै ।

१ ख० ग० पु० व्रतादेशि इति पाठः ।

पाष्र्ण्या भूमिगतान्हन्या-
त्तालया चान्तरिक्षगान् ॥ ६ ॥
मन्त्रैर्दिव्यान्विशोध्यैवं
यागहर्म्यं विशेत्ततः ।

पुष्पप्रक्षेपणं तालाशब्दं विघ्नप्रोच्चाटनाय पाष्र्ण्या अधोभूमिसंयोगात् हस्तसंयोगाच्च विधायेति विदधद्विशेदिति योजना । 'अन्तरिक्षं' भुवोलोकः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

अथ

रक्षां पूर्ववदस्त्रेण
परितः परिकल्पयेत् ॥ ७ ॥
वर्मणा मायारूपेणा-
च्छाद्यैव तु मखालयम् ।
ततो दक्षिणदिग्भागे
उपविश्य वरानने ॥ ८ ॥
करन्यासं यथापूर्वं
दहनोत्पूयने तथा ।

प्लावनाप्यायने चैव
सकलीकरणं तथा ॥ ९ ॥
पूर्ववन्मानसं याग-
मन्तर्देहे समा[1]चरेत् ।

'परित' इति अस्त्रप्राकाररूपाम् 'मायारूपेण' इति माया हि कलातत्त्वान्ताशेषाच्छादिका दुर्भेदा चेति तद्रूपेण । शिष्टं निर्णीतपूर्वम् ॥ ९ ॥

अन्तर्यागे प्रागुक्तं विधिं स्मारयति

शक्त्याधारमनन्तं च
धर्मादिचरणावधि ॥ १० ॥
गात्रकाणि त्वधर्माद्या-
स्तथा संधानकीलकान् ।
अधश्छादनमूर्ध्वं च
पद्मकेसरकर्णिकाः ॥ ११ ॥
पुष्कराणि च शक्तीश्च
मण्डलान्मण्डलाधिपान् ।

१ ख० पु० समारभेदिति पाठः ।

शिवान्तमासनं दद्या-
त्पूर्वरूपं ध्रुवेण तु ॥ १२ ॥
मूर्तिब्रह्मकलाव्यूहं
नवतत्त्वं त्रितत्त्वकम् ।
द्वात्रिंशदक्षरं देवं
भैरवाष्टकमेव च ॥ १३ ॥
विद्याङ्गानि तथा देवीं
क्षुरिकां लोचनत्रयम् ।
शक्तित्रयं परं देव-
मङ्गषट्कसमन्वितम् ॥ १४ ॥

निर्णीतं चैतत् । नैमित्तिकेऽपि सर्वमेतत् कार्यमिति पुनः पाठेऽभिप्रायः ॥ १४ ॥

अपि च

मुद्रामन्त्रांश्च द्रव्याणि
यथास्थानं प्रकल्पयेत् ।

आवाहनस्थापनसंनिधाननिरोधनादिरूपा 'मुद्राः' आसनतो भैरवान्तान् मन्त्रान्, पाद्या-

---

१ ख० ग० पु० शवेति पाठः ।

चमनीयार्घादीनि द्रव्याणि । यथास्थानमिति पूर्वोक्तया नीत्या ॥

तदेतत्सर्वं

संकल्प्य च यथान्यायं
यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥ १५ ॥

यथायोगं यथाक्रमं यो यो 'न्यायो' निरूपितव्यास्त्यनुसरणं तदनतिक्रमेणेत्यर्थः ॥१५॥

अथावरणन्यासमपि स्मारयति

सद्योजातं च वामं च
अघोरं च यदुक्तवान् ।
पुरुषेशौ च देवस्य
दलस्थांश्चोपकल्पयेत् ॥ १६ ॥
हृदयादींस्ततः पञ्च
दिशासु विदिशासु च ।

उक्तवानहमित्यर्थः । दिशास्वित्यादिरैशः पाठः ॥ १६ ॥

किं च

पूर्वतो यावदीशान्तं
भैरवावरणं बहिः ॥ १७ ॥

लोकपालांस्तदस्त्राणि
पूर्वादीशान्तकावधि ।
परिकल्पयेदित्यनुषज्यते ॥ १७ ॥

मन्त्रसंधानमाह

अस्त्राणि लोकपालांश्च
भैरवाष्टकमेव च ॥ १८ ॥
पञ्चब्रह्माण्यथाङ्गानि
एतान्यावरणानि हि ।
क्रमेणोच्चारयेत्सर्वा-
न्यावत्तद्गर्भमैश्वरम् ॥ १९ ॥
मन्त्रसंधानमेतद्धि

'शूलहस्तायेशानाय नमः' इति प्रातिलोम्यक्रमेण सकलान्तमुत्तरोत्तरलीनताक्रमेणोच्चारणं 'मन्त्रसंधानम्' 'पञ्चब्रह्माण्यथाङ्गानि' इति प्रातिलोम्यक्रमेऽप्यानुलोम्येन पाठो वक्त्राङ्गानामेकावरणहेतुतया, – इति त्र्यावरणोऽयं क्रमः ॥ १९ ॥

अथ

परमीकरणं शृणु ।
उच्चारयेत्ततो देवं
ह्रस्वदीर्घप्लुतान्वितम् ॥ २० ॥
तावदुच्चारयेन्मन्त्रं
यावन्निर्वाणगोचरम् ।

'देवं' द्योतनादिसतत्त्वं श्रीनिष्कलम् । ह्रस्वेत्यादि,

'ह्रस्वं दीर्घं प्लुतं सूक्ष्ममतिसूक्ष्मं परं शिवम्' (६।४)

इति पञ्चप्रणवाधिकारे वक्ष्यमाणस्थित्या अकारोकारमकारबिन्दुनादवर्णकलासु ह्रस्वादिमात्रारूपासु वक्ष्यमाणव्याप्त्यनुसारेण विश्रम्य 'निर्वाणगोचरं' द्वादशान्तं यावन्मन्त्रमुच्चारयेदित्यर्थः ॥ २० ॥

अत्रैवेतिकर्तव्यतां पूरयति[1]

अधःशक्तेर्यावदूर्ध्वं
सोमसूर्यपथान्तरा ॥ २१ ॥

---

1 क० पु० सूचयतीति पाठः ।

पिङ्गलामध्यमार्गेण
वर्णोच्चारक्रमेण तु ।
देवतापञ्चकं शक्तिं
व्यापिनीं समनोन्मने ॥ २२ ॥
भेदयित्वा क्रमात्सर्वं
यावद्वै निधनान्तिकम् ।
निस्तरङ्गं निरध्वाख्यं
सकलव्यापि चोन्मनम् ॥ २३ ॥

वक्ष्यमाणदिव्यकरणक्रमेण 'अध' इति कन्दात् प्राणशक्तिं हृदयं प्रापय्य वामदक्षिणवाहमध्ये पूर्वनिर्णीतदिशा पिङ्गलानाम्ना मध्यमार्गेणा[२]कारोकारादीन् नादपर्यन्तं ह्रस्वादिरूपवर्णोच्चारक्रमेण ब्रह्मादिसदाशिवान्तं देवतापञ्चकं तदुपरितनसुसूक्ष्मतममन्त्रांशैश्च शक्त्याद्युन्मनान्तं भेदयित्वा, ग्रन्थिरूपताविदारणयुक्त्या परावाग्रूपमन्त्रपरामर्शं शेषं कुर्वन् 'निधनान्तिकं' सर्वोपशान्तिपदं द्वाद-

२ क० ख० ग० पु० हकाराकारादीनिति पाठः ।

शान्तं यावत् मन्त्रमुच्चारयेदित्यर्थः । कीदृशं निधनान्तिकं? 'तरङ्गेभ्यो' भेदकल्लोलेभ्यो निष्क्रान्तं, निष्क्रान्ता उल्लसिता वर्णमन्त्राद्यध्वनामाख्याः प्रथा यतस्तादृशं, तथा सकलस्याशेषस्य व्यापकम् । ईदृशं कथमेकं वस्तु भवतीत्याह 'उन्मनं' मननं सर्वं संकुचितं संवेदनमुत्क्रम्य स्थितं स्वतन्त्रमित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ

तदध्यास्य

तन्निष्कलं तत्त्वं गाढावष्टम्भेन किंचित्कालं समाविश्य ।

आनुलोम्येन
हृत्पद्मे विनिवेशयेत् ।

द्वादशान्तात् प्रभृति तत्त्वं च

'समना उन्मना चैव' (स्व० ११।२८)

इत्यादिवक्ष्यमाणदृष्ट्या मन्त्रप्रमेयसृष्टिक्रमेणावरुह्य हृत्पद्मप्रतिष्ठापितसकलभट्टारकव्यापकत्वेन भावयेत् ॥

किं च

सर्वेष्वावरणेष्वेवं
देवि तद्व्यापकं न्यसेत् ॥ २४ ॥

एवमिति एकेनैव प्रयत्नेन ॥ २४ ॥

तेन चाधिष्ठिताः सर्वे
सर्वकामफलप्रदाः ।

तद्रश्मिपुञ्जात्मकत्वात् सकलादिमन्त्राणां, चो ह्यर्थे ॥

अत्र पूर्वोक्तं ध्यानादि स्मारयति

यथा स्वरूपसंस्थान-
वर्णा ये कथिता मया ॥ २५ ॥
तथा ते विनियोक्तव्या
मानसे मानसेन तु ।

'स्वरूपं' मूलं ब्रह्माङ्गादिरूपं, 'संस्थानम्' आकृतिः, 'वर्णः' सितादिः, 'कथिताः' इति द्वितीये पटले । 'मानस इति' यागे, 'मानसेन' चित्तेन ॥ २५ ॥

ततश्च

कर्णिकायां तु संस्थाप्य[1]
द्विधावस्थं च भैरवम् ॥ २६ ॥
शुद्धस्फटिकसंकाशं
सर्वमन्त्रैरलंकृतम् ।

'द्विधा' सकलनिष्कलभावेन 'अवस्था' अनुग्राह्यानुग्रहाय स्वस्वातन्त्र्येणावस्थितिर्यस्य, सकलं सिताकारं निष्कलं तु प्रकाशमात्रतत्त्वम् 'अलंकृतम्' इति रश्मिपरिवृतम् । एवं द्वात्रिंशदक्षरापेक्षया यद्यपि मूलमन्त्रस्य निष्कलत्वं तथापि अकारादिकलोच्चारे सति सकलत्वमप्यस्तीति ॥ २६ ॥

यत्सत्यतो निष्कलं तत्त्वं तन्निर्दिशति

तत्रापि परतो ज्ञेय-
मनिर्देश्यमनामयम् ॥ २७ ॥

तत्र तयोः सकलनिष्कलयोरुपरि 'परतः' परं परिपूर्णेन रूपेण भैरवस्वरूपं 'ज्ञेयं' स्वतः प्रकाशमानं प्रत्यभिज्ञेयमित्यर्थः । यतस्तद्-

---

१ ग० पु० संप्राप्येति पाठः ।

'अनिर्देश्यम्' इदन्ताया न विषयो, यस्मात् 'अनामयं' सूक्ष्मतमेनापि आमयेनाख्यात्यात्मकमहामायास्पर्शेन शून्यम् ॥ २७ ॥

तथा च

यत्र नास्ति द्विधाभावः

निष्कलसकलाद्यशेषसामरस्यात्मकत्वात् ॥

न मन्त्रादिप्रकल्पना ।

ओंकारबिन्दुनादानां

विलयं तं विनिर्दिशेत् ॥ २८॥

सर्वमन्त्रप्रमेयविश्रान्तिपदं तज्जानीयादित्यर्थः । यद्वक्ष्यति

'यावदुच्चार्यते वाचा यावल्लेख्येऽपि तिष्ठति ।
तावत्स सकलो ज्ञेयः ।' (स्व० ७।२३७)

इति । तथा

'अक्षरेषु कुतो मोक्षः परं तत्त्वमनक्षरम् ।'(स्व० ७।२३६)

इति ॥ २८ ॥

अतश्च

तत्स्थानं दुर्लभं मत्वा[1]

संभवेन्न कदाचन ।

---

१ ग० पु० ज्ञात्वेति पाठः ।

यस्य नाग्रं च मूलं च
न दिशो विदिशस्तथा ॥२९॥
न शब्दो नापि चाकाशं
ध्यात्वा तत्तु विमुच्यते ।

तिष्ठत्यस्मिन्सर्वमिति 'स्थानम्' आकृतिशून्यत्वात् मूलाग्राद्यभावः, वर्णात्मकमन्त्ररूपशून्यत्वान्न शब्द इत्युक्तम् । एवमपि न तच्छून्यमित्याशयेनोक्तं नाकाशमिति । 'ध्यात्वा' इति अकृतकाहंविमर्शविश्रान्त्या समाविश्य 'विमुच्यते' जीवन्मुक्तिराप्यते ॥ २९ ॥

तदित्थम्

प्रथमं मानसं यागं
पश्चाद्द्रव्यसमन्वितम् ॥ ३० ॥
य एवं सततं कुर्या-
द्दैशिको यागतत्परः ।
स्वहस्ते स्थण्डिले लिङ्गे
मण्डले चरुके तथा ॥ ३१ ॥

जले चाग्नौ च संपूज्य
सम्यग्दीक्षाफलं लभेत् ।

मानसस्य प्राथम्यं शिवीभावं विना शिवयागेऽधिकाराभावादित्युक्तत्वात्, 'दैशिक' उपदेशप्रयोजन आचार्यः । सततमिति नित्यार्चारतत्वात् । 'स्वहस्ते' इति शिवहस्तदा[1]नावसरे, 'स्थण्डिल' इत्यधिवासमये, 'लिङ्गे' इति

'लिङ्गशब्देन विद्वांसः सृष्टिसंहारकारणम् ।'

इत्यादिनिरुक्तेः प्रस्तावोचितशिष्यचैतन्ये बाह्येऽपि वा बाणादिरूपे भाक्ते, 'मण्डले' इति वक्ष्यमाणरूपे, 'चरुके' हविर्विशेषात्मनि, 'जले' कलशस्थे, 'वह्नौ' पाशदाहके । दीक्षायाः 'फलं' शिष्याणां भैरवात्मकस्वरूपप्रत्यभिज्ञानं 'लभेत्' तत्र हेतुकर्तृकत्वसामर्थ्यमासादयत्येव । एवं च सर्वथा शिवीभावात्मकमानसयागपूर्वं बाह्ययागं निर्वर्तयेत् ॥ ३१ ॥

---

१ क० पु० हस्तापादनेति पाठः ।

अन्यथा

अकृत्वा मानसं यागं
योऽन्यं यागं समारभेत् ॥३२॥
अशिवः स तु विज्ञेयो
न मोक्षाय विधीयते ।

'अशिव' इति मानसयागकार्यशिवीभावाभावात् तथाभूतश्च पशुर्मोक्षाय न 'विधीयते' तदर्थमधिक्रियते इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

यतः

आत्मयागे कृते चैव
देहशुद्धिः प्रजायते ॥ ३३ ॥

चो ह्यर्थे । एवशब्दो जायतेशब्दादनन्तरं योज्यः। तेन यस्माद्यागादनन्तरं बाह्यान्तरोभयरूपस्य देहस्य शिवीभावावेशात्मा शुद्धिर्जायते एव तस्मादसाववश्यकार्य इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तथा हि सति

अधिष्ठितं शिवेनैव
तमाचार्यं विनिर्दिशेत् ।

शिवेन सहचारित्वादाचार्य इति हि वक्ष्यति॥

किं च

आत्मनिर्दहनं चैव
मानसं च यदुक्तवान् ॥ ३४ ॥

अहमित्यर्थः । 'आत्मा' इह द्विविधो देहः ॥ ३४ ॥

विदित्वा सम्यगाचार्यः
पाशहा स शिवः स्मृतः ।

सम्यग्वेदनं देहाद्यहन्ताप्रशमनेन शिवाहंभावावेशः ॥

यागस्यास्य प्रभावमाह

यत्र यत्र स्थितो देशे
यश्चैवं तु विधिं यजेत् ॥३५॥
ब्रह्महापि स मुच्येत
किं पुनः शिवतत्परः ।

विहितमहापातकोऽपि भगवदिच्छाप्रयोजनात् यो विधिमिममभिसंधाय 'यजेत्' भगवन्तमर्चयेत् सोऽपि मुच्यते ॥ ३५ ॥

किं च

सर्वावस्थागतश्चैव
विषयैरनुरञ्जितः ॥ ३६ ॥
सकृत्संपूज्य मुच्येत
किं पुनर्यो दिने दिने ।

'सर्वावस्थागतः' इत्यादिना समयपालनासमर्थो भोगभुगपि सकृन्निर्बीजदीक्षायामर्चनान्मुच्यते, तस्मात्सततमेतदर्चनं पुत्रकाद्यैर्विधेयमित्येवंपरमेतत् ॥ ३६ ॥

अस्या अर्चादिक्रियाया महत्तां प्रथयति

एतत्तन्त्रोक्तविधिना
यदुक्तं विधिपूर्वकम् ॥ ३७ ॥
इज्यादि चान्यतन्त्रेऽपि
तद्वैतत्कामिकं भवेत् ।

समानासमानस्रोतस्यन्यत्रापि पारमेश्वरे तन्त्रे 'यदिज्यादि' दीक्षादिविधिपूर्वकमुक्तं तदेतत्तन्त्रोक्तेन संपूर्णेतिकर्तव्यताकेन विधिना तत् 'कामिकम्' इति तत्तत्काम्यमानभोगमो-

क्षप्रयोजनं स्यात् । एतदुक्त्या दीक्षादाविति-कर्तव्यतान्यत्राश्रीयमाणाभिलषितं पूरयत्येव संपूर्णत्वादित्यर्थः । तद्वै इत्यत्र तस्येति पाठे तस्य कर्तुमिति व्याख्येयम् ॥ ३७ ॥

अत एवान्यत्राप्याश्रीयमाणमेतत्

नानासिद्धिगुणैर्युक्तं

अधिकानपि क्रियापादोक्तान् सिद्धिरूपान् गुणान् करोति ॥

तथा

नानाकामफलप्रदम् ॥ ३८ ॥

चर्यापादोक्तमप्यविलम्बितं फलं संपादयति ॥ ३८ ॥

योगपादोक्तमपि घटयतीत्याह

योगसिद्धिश्च जायेत

विद्यापादोक्तमपि इतः पराद्वयस्पर्शिनो विधेरनुष्ठानाच्च साधयत्येवानुष्ठातृजन इत्यप्याह

मुक्तिं च लभते ध्रुवम् ।

अपि चैतदिज्यानुष्ठातृपूजनम्

सदाशिवोऽपि जानाति
देवाश्चैवासुरादयः ॥ ३९ ॥

परभैरवभक्तिशालिने महाप्रभावा अपि स्पृहयन्तीति यावत् ॥ ३९ ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमाह

एवं तु मानसं यागं
कृत्वा बाह्यं समाचरेत् ।

तत्र प्रथमम्

परां वृत्तिमनुध्याय-
न्द्रव्याण्यादौ विलोकयेत् ४०

'पराम्' अन्तर्यागनिष्पन्नभैरवावेशमयीं 'वृत्तिं' स्फुरत्तामवलम्बमानो यागद्रव्याणि प्रोक्षणादिकल्पितसंस्कारेभ्यः पूर्वं पराद्वयज्ञानापादितैक्यात्ममहाशुद्धीनि कुर्यादित्यर्थः ४०

तान्युद्दिशति

सितचन्दनकर्पूरं
सुधूपं सितवाससी ।

पुष्पाणि दिव्यगन्धीनि
तिलव्रीहिघृतादिकम् ॥ ४१ ॥
चूतपल्लवदर्भांस्तु
सिद्धार्थान्खटिकां तथा ।
करणीं कर्तरीं चैव
पाशबन्धनसूत्रकम् ॥ ४२ ॥
वार्धानीं शिवकुम्भं च
तथेध्मान्परिधीनपि ।
समिधो दन्तकाष्ठं च
चरुस्थालीं स्रुचं स्रुवम् ॥४३॥
तण्डुलांश्च तथा क्षीर-
मेवमादीन्यनेकशः ।

दीक्षायाः शिवत्वापादनात्मनः शुद्धेः कार्यत्वात्तदौचित्येन सितगुणस्य प्रधानत्वम् । सितवाससी चूतपल्लवाश्च कलशवार्धान्यर्थं, व्रीहयो विकिरार्थं, सिद्धार्थाः शय्याद्यवसरे रक्षार्थं, खटिकाकरण्यौ मण्डलार्थं, कर्तरी पाशसूत्रच्छेदाय, वार्धान्यस्त्रयागाय, इध्माः

प्रागुक्ता हस्तमात्राश्चतुर्विंशतिः समिद्धस्याग्नेस्तृप्त्यर्थं, परिधयो हस्तप्रमाणाः सपत्राः शाखाश्चतस्रः कुण्डबाह्ये दिक्षु विघ्नप्रवेशरक्षार्थम्,

'समिधो यज्ञवृक्षोत्थाः सत्वचो निर्व्रणाः शुभाः ।
प्रादेशमात्राः स्थौल्येन कनिष्ठाभ्यधिकाश्च याः ॥'

इत्युक्तास्ताश्चाग्नेर्दीप्त्युत्पादनाय, दन्तकाष्ठं शिष्यार्थं, तण्डुलक्षीरचरुर्देवगुर्वर्थमपि । स्पष्टमन्यत् । एवमादीनि आदिशब्दान्मण्डलार्थं रजांसि, शिष्यार्थं पञ्चगव्यनेत्रपट्टाद्यपीति ४३

एवं द्रव्याण्यवलोक्य

ततोऽर्घपात्रमादाय
क्षालयेदस्त्रवारिणा ॥ ४४ ॥
कवचेनावगुण्ठ्यैव
प्रणवेन तु पूजयेत् ।
उदकादिभिरष्टाङ्गैः
पूरयेत्तु[1] वरानने ॥ ४५ ॥
उदकं क्षीरकुसुमं
कुशसर्षपतण्डुलाः ।

---

१ ख० पु० तद्वरानन इति पाठः ।

सयवघृता अष्टौ । इहाष्टमूर्तेरर्घ्यं पुर्यष्टकाकृतम् ॥ ४५ ॥

अथ

प्रणवेनासनं सर्वं
ततो मूर्तिं न्यसेत्प्रिये ॥ ४६ ॥
भैरवावरणैर्युक्तां
पूजयेत्तां यथाक्रमम् ।
गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपै-
र्मन्त्रसंधानपूर्वकम् ॥ ४७ ॥

भैरवेणावरणैश्च युक्तां न्यसेत्, मन्त्रसंधानपूर्वकं पूजयेत् ॥ ४७ ॥

किं च

मन्[1]तव्यं परमं तत्त्वं
ततश्चैवामृतीभवेत् ।

'परमं तत्त्वं' निष्कलं पूर्वोक्तयुक्त्या जपन्नमृतमुद्राप्रदर्शनेनामृतीकुर्यादित्यर्थः ॥

---

१ ग० पु० स्मर्तव्यमिति पाठः ।

अर्घपात्रार्थं च

पात्राणां त्रितयं कल्प्यं
निरोधार्थे विधौ तथा ॥ ४८ ॥

पश्वर्घे च

विध्यर्घपात्रं पूजार्थं, निरोधार्घपात्रं तु निरोधविसर्जनाद्यवसरोपयोगि सुरया कर्तव्यम् । यदवोचत्

'पश्चादर्घः प्रदातव्यः सुरया सुसुगन्धया' (स्व० २।१३६)

इति। पशोस्तु प्रोक्षणाद्यर्थं पश्वर्घपात्रम् ॥४८॥

तदेतत्त्रयं

प्रकल्प्यैवं
शिवहस्तं प्रकल्पयेत् ।

इह लौकिके दीक्षाकर्मणि शिक्षा[वा]त्मनाचार्येण प्रस्तूयमानेऽविशिष्टेन करेण कथं करणम्,–इत्यस्य नित्यकर्मन्याससंस्कृतस्यापि सातिशयपाशक्षपणशिवत्वदानात्मकनैमित्तिककर्मविशेषविशिष्टां साधकतमतामाधातुं दीप्तमन्त्रचक्रन्यासतत्स्वात्मैक्यानुसंध्यध्यासितशिवा-

१ ग० पु० निरोधार्थं विधौ तथा पश्वर्घेणेति पाठः ।

त्मककर्तृवीर्यावष्टम्भसारा शिवहस्तता प्रथममवश्यमेव विधातव्या। यत्तु

'शिवहस्ते विभुं ध्यात्वा मन्त्रग्रामं सुजाज्वलम्।' (स्व०३।१४२)

इतीहैव वक्ष्यति तदनुग्राह्यैकविषयम्॥

मन्त्रसंधानकं प्राग्व-
न्नाडीसंधानमेव च॥ ४९॥

कर्तव्यमिति शेषः॥ ४९॥

मन्त्रसंधाने मुख्यप्रकारमाह

मूलमन्त्रमनुस्मृत्य
हृत्कण्ठतालुमध्यगम्।
भ्रूमध्यं शब्दकूटं त-
त्तुर्यस्थानं विभेदयेत्॥ ५०॥
वामदक्षिणमध्ये[1] तु
विषुवत्स्थेन भेदयेत्।
द्वादशान्तं परं नीत्वा
करस्थो मन्त्रविग्रहः॥ ५१॥

अनुसंधेय इति शेषः। परं मूलमन्त्रं 'शब्द-

---

१ पं० ख० पु० मध्येनेति पाठः।

कूटम्' अशेषवाचकशब्दात्मकमन्त्रराशिरूपमन्तःस्वीकृतमन्त्रग्रामं, शब्दनरूपं च कूटं परनादात्मकनित्यस्वरूपमनुस्मृत्य वक्ष्यमाणकरणबन्धमात्रार्थानुसंधिमान् स्वेच्छया[१]चार्यो हृत्कण्ठतालुभ्रूमध्यात्मकं तुर्यस्थानं च भेदयेत्। कथमित्याह वामेत्यादिना। मध्यमार्गेण भ्रूमध्यं यावत्करणक्रमेण भ्रूमध्यदत्तचित्तः सव्येतरनासापुटसमं[२]स्फारणयुक्तिलब्धमध्यप्राणतीक्ष्णसूच्यग्रेण बिन्दुग्रन्थिं भि[३]त्त्वा अनायासेन नादादिग्रन्थीनपि भिन्द्यादित्यर्थः। भविष्यति चैतत्। ततो द्वादशान्तं मन्त्रं नीत्वा करस्थो मन्त्रविग्रहः शुद्ध्याप्त्यैवानुसंधेयो यथा करणस्य कर्तृवीर्यसारता भवति ॥ ५१ ॥

नाडीसंधानमप्याह

तस्याप्यनेन न्यायेन
विलोमेन विशोद्धृदि।

१ पं० ख० पु० स्वेनाचार्य इति पाठः।
२ पं० ख० ग० पु० संस्फारणेति पाठः।
३ पं० क० पु० कृत्त्वेति पाठः।

आत्मनो रेचकेनैव
पूरकेण विशेद्धृदि ॥ ५२ ॥
नाडीसंधानमेतद्धि
शिवेन परिकीर्तितम् ।

आत्मन ऊर्ध्वरेचकेन गत्वा, 'तस्यापि' इति करस्थस्य भगवतो 'विलोमेन' इति द्वादशान्ताद्धृदि विशेत्पुनस्तत उल्लास्य तद्द्वादशान्तं प्राप्य तेनैव पूरकेण हृदि स्वस्मिन्विशेत्, – इत्येतन्नाडीसंधानं पूर्वोद्दिष्टनासाक्रमनाडीसंधानविलक्षणं 'शिवेन परिकीर्तितम्' इत्यनेनास्याभेदव्याप्तिप्रदर्शकस्योपादेयत्वमिति ध्वनति ॥ ५२ ॥

एवं नाडीसंधानेन स्वहृदयं प्रविश्य

व्यापकं तु शिवं ध्याये-
न्मन्त्रमूर्तिमधिष्ठितम् ॥ ५३ ॥

अन्तर्बाह्ये शिवहस्ते च स्थितां सर्वां मन्त्रचक्रमूर्तिमधिष्ठाय स्थितं शिवं निष्कलनाथं व्यापकं ध्यायेत् ॥ ५३ ॥

अथैवं शिवहस्ते महाव्याप्तिमनुसंधाय शिष्याद्युपयोगिपञ्चगव्यसंस्कारमाह

दर्भं संगृह्य चास्त्रेण
सप्तवाराभिमन्त्रितम् ।
पञ्चगव्याय पात्रं तु
शोधयेत्तु शिवाम्भसा ॥ ५४ ॥

'पवित्राः पावना गावः सर्वदैवतविग्रहाः ।
गोमूत्रे स्वःसरिन्मुख्या तटस्था मृच्च गोमयम् ॥
अमृतं तत्पयो दिव्यं तद्विकारो दधि स्थितम् ।
तद्घृतं तद्गतः सारस्तत्सदामरतर्पणम् ॥'

इति श्रीमत्पराख्यसंहितोक्तातिशयानि पञ्चगव्यानि समाह्रियन्ते यस्मिंस्तत् 'पञ्चगव्यं' कुशोदकं 'शोधयेत्' क्षालयेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अस्त्रेण क्षालयेत्तच्च
कवचेनावगुण्ठयेत् ।

तस्य च

दर्भासनं ध्रुवेणैव
मण्डलं तु प्रकल्पयेत् ॥ ५५ ॥

वर्तुलं स्वस्तिकं वा ॥ ५५ ॥

तस्योपरि न्यसेत्पात्रं
गोमयादीनि चाहरेत् ।
पृथक्पात्रस्थितान्येव
प्रोक्ष्यास्त्रेण शिवाम्भसा ॥५६॥

अथ

गोमयं तु हृदामन्त्र्य
गोमूत्रं शिरसा दधि ।
शिखया वर्मणा क्षीर-
मस्त्रेणाज्यं कुशोदकम् ॥ ५७ ॥

तथा

धाम्ना च मन्त्रयेत्पश्चा-
द्गोमयादीनि योजयेत् ।
पूर्वसंस्कृतपात्रे तु
स्वमन्त्रैः

स्वमन्त्रैर्यैरेव पृथक्पात्रेषु मन्त्रितानि तैरेवाभिमन्त्रयेत् ।

तथा

गोमयादिकम् ॥ ५८ ॥

संयोज्य मन्त्रयेत्पश्चा-
त्तैरेव हृदयादिभिः ।

सर्वैरेव युगपत् ॥

एवं संस्कृतस्यास्यात्र[1] विशेषसंस्कारार्थमासनपूर्वं मन्त्रन्यासमाह

प्रणवेन तु संकल्प्य
अनन्तं मूर्तिविग्रहम् ॥ ५९ ॥
धामाङ्गानि च बाह्ये तु
संपूज्यावरणस्थितिम् ।
मन्त्रसंधानकं कृत्वा
अमृतीकरणं तथा ॥ ६० ॥
शिवामृतं तत्संचिन्त्य
संपूज्य स्थापयेत्ततः ।

'मूर्तिः' चिद्रूपा 'विग्रहः' सकलभट्टारकः, 'धाम' मूलमन्त्रः ॥ ६० ॥

---

१ पं० ख० ग० पु० संस्कृतेऽप्यत्रेति पाठः ।

अथ यागभूमिं संस्कर्तुं

अस्त्राभिमन्त्रितं दर्भं
गृहीत्वोल्लेखनं कुरु ॥ ६१ ॥
यावद्भूमौ समन्तात्तु
सौम्यास्यो दक्षिणे स्थितः ।
ततश्चैवोद्धरेच्छल्य-
माजलान्तं व्यवस्थितम् ॥६२॥
रेचितं भावयेच्छुद्धं
मौक्तिकाद्यैः प्रपूरयेत् ।
समीकरणमस्त्रेण
कवचेन तु सेचनम् ॥ ६३ ॥
आकोटनमथास्त्रेण

एतान्संस्कारान्निष्पन्नकुण्डवद्भावनया कृत्वा

ततो मार्जनलेपने ।
अस्त्रेण पञ्चगव्येन
गन्धतोयेन चोपरि ॥ ६४ ॥

पञ्चगव्येन लेपनं ततोऽपि गन्धतोयेने-त्यर्थः ॥ ६४ ॥

अथ

शिवाम्भसास्त्रयुक्तेन
विकिराण्यभिमन्त्रयेत् ।
सप्तकृत्वोऽस्त्रमन्त्रेण

शिवाम्भसा संप्रोक्ष्य, विकीर्यन्त इति 'विकिराणि' तिलादीनि । यथोक्तं श्रीमन्मतङ्गतन्त्रे

'तिला लाजा यवाश्चैव दूर्वाः सिद्धार्थकाः शुभाः ।
कुसुमानि च शुक्लानि सुसुगन्धीनि भूरिशः ।
ईषच्चन्दनपङ्केन[1] मिश्रोऽयं विकिरः शुभः ।' (२।४।० श्लो०)

इति एतानि विकिराण्यभिमन्त्रयेत् ॥

ततः

स्थित्वा मन्त्रे तु प्राग्दिशः ६५
ऊर्ध्वाधो विकिरेद्धान्या-
न्यस्त्रभूतानि[2] चिन्तयेत् ।

शिववदाचार्यस्य मध्ये स्थितिः ॥ ६५ ॥

---

१ पं० ख० ग० पु० एष चन्दनेति पाठः ।
२ पं० क० ख० पु० न्यन्तर्भूतानि इति पाठः ।

एतानि च

चामरेण सुशुभ्रेण
अस्त्रमन्त्रेण संहरेत् ॥ ६६ ॥
ऐशान्यभिमुखान्येव

कुतः किमवधि? इत्याह

नैर्ऋत्या यावदैश्वरम् ।

अथ यागक्षेत्रमध्यं[1]क्रमेण

पञ्चगव्येन संप्रोक्ष्य
गन्धाम्भोभिः शिवाम्भसा ॥६७
ध्रुवेण श्रियमावाह्य
पद्महस्तां सुलोचनाम् ।
शुक्लपुष्पाणि मुञ्चन्तीं
सर्वलक्षणसंयुताम् ॥ ६८ ॥
नीलोत्पलदलश्यामां
यागहर्म्यावलोकिनीम् ।
ब्रह्मस्थानोपविष्टां तु
द्वाराभिमुखभद्रदाम् ॥ ६९ ॥

१ ग० पु० मध्यमिति पाठः ।

गन्धपुष्पादिभिः पूज्य
शिवकुम्भं प्रकल्पयेत् ।

द्वाराभिमुखस्य यागधाम प्रविशतः शिष्यादेः कल्याणकारिणीं मोक्षलक्ष्मीं संपूज्य शिवकुम्भं कुर्यात् ॥ ६९ ॥

कथमित्याह

ऐशानीं दिशमाश्रित्य
पञ्चगव्येन मण्डलम् ॥ ७० ॥
गन्धोदकेन संलिप्य
शिवाम्भोऽस्त्रेण प्रोक्षयेत् ।
अनन्ताद्यासनं दत्त्वा
ध्रुवेणामण्डलावधि ॥ ७१ ॥
सर्वदोषविनिर्मुक्तं
कुम्भं चन्दनलेपितम् ।
स्वस्तिकाद्यैश्चर्चयित्वा
यवसिद्धार्थदूर्वभिः ॥ ७२ ॥
सितसूत्रेण संवेष्ट्य
वस्त्रपूतेन चाम्भसा ।

संपूर्य सर्वतश्छन्नं
चूताश्वत्थादिपल्लवैः ॥ ७३ ॥
रत्नगर्भौषधीयुक्तं
सहदेवादिभिर्गणैः ।
प्रोक्ष्य चास्त्रेण संगृह्य
कवचेनावगुण्ठितम् ॥ ७४ ॥
आसनस्योपरि न्यस्ये-
न्मूलमन्त्रमनुस्मरन् ।

'आमण्डलावधि' इति परव्याप्त्या ब्रह्मबिलशक्तिव्यापिन्यात्मकानि ब्रह्मविष्णुरुद्राधिष्ठितानि यानि सूर्यादिमण्डलानि तदन्तं न तु शिवान्तं,

'मन्त्रशक्तिभिरुग्राभिः शोषनिर्दहनादिभिः ।
शरीरं शोषितं यस्मात्तदर्थमभिषेचनम् ।' (स्व० ४।४४८)

इति भाविनीत्याप्यायनप्रयोजनस्योपसंहारप्रधानशिवान्तासनत्वानुपपत्तेः । यवादिभिरन्तर्गतैरुपलक्षितं, सूत्रेण वर्मभूतेनेति, रत्नगर्भमोषधीयुक्तं च । सहदेवादिभिर्गणैरिति

---

१ ख० पु० शवेति पाठः ।

'ओषधीनां वरैकैव सहदेवा शिवागमे ।'

इति सारसंग्रहे कथितत्वात् सहदेवाप्रधानौषधिलोहधातुबीजपुञ्जैर्युक्तमित्यर्थः । 'मूलमन्त्रं' इत्यादिना कलशस्य पराचिन्मूर्तिमयत्वमुक्तम् ॥ ७४ ॥

अथ तत्र

कलाध्वभैरवादीनि
न्यस्यार्घादीन्प्रकल्पयेत् ॥ ७५ ॥
मुद्रां बद्ध्वा हृदादीनि
पूज्यान्यग्निदलादिषु ।
गन्धपुष्पपवित्राद्यैः
सितवस्त्रेण भूषयेत् ॥ ७६ ॥

अथ च पूर्वोक्तः सर्वो न्यासादिक्रम आश्रयणीयः । 'पवित्रम्' अर्घपात्राम्बु न तु पवित्रकं, तस्य नियतसमयपूरणाय नियतकालत्वात् । एवमुत्तरत्रापि ॥ ७६ ॥

अथ

वामभागे तु कुम्भस्य
पञ्चगव्येन मण्डलम् ।

शिवाम्भसा तु संप्रोक्ष्य
प्रणवेनासनं न्यसेत् ॥ ७७ ॥
संप्रोक्ष्य च शिवाम्भोभि-
र्वार्धानीं मङ्गलान्विताम् ।
कुम्भवच्चार्चयित्वा ता-
मासनस्योपरि न्यसेत् ॥ ७८ ॥

'वामभाग' इति क्रियाशक्तिव्याप्त्या भावि-धारापातनक्रमेण विघ्नप्रशमनसिद्ध्यर्थं, कुम्भव-दासनस्योपरि तदङ्गत्वात्तद्व्याप्त्यैवेत्यर्थः । 'मङ्ग-लान्वितां' सुलक्षणान्विताम् ॥ ७८ ॥

अथ

गन्धपुष्पपवित्राद्यैः
पूजयित्वा तु वार्धनीम् ।
उच्चार्यास्त्रं क्रमेणाग्रे[1]
द्रव्याणां वार्धनीं नयेत् ॥७९॥
अच्छिन्नामनुलोमेन
जलधारां तु पातयन् ।

---

१ ख० पु० अग्रैरिति पाठः ।

तत्स्थानात्तु समुद्धृत्य
यावत्कोणं तु शांकरम् ॥ ८० ॥

उच्चार्येति काकाक्षिवत्। 'तत्स्थानात्' कलशवामादस्त्रमुच्चार्य वार्धानीं समुद्धृत्य अधिवास्यानां द्रव्याणामग्रे पृष्ठतोऽनुलोमेन पूर्वादिदिक्क्रमेण 'शाङ्करं कोणम्' ऐशानं कोणं यावदच्छिन्नां विघ्नोत्सादनाय जलधारामस्त्रमुच्चार्य 'पातयन्' पातयन्तं शिष्यं प्रयुञ्जानो गुरुर्नयेत् नाययेदित्यर्थः। अत्रोच्चार्य पातयन्निति द्वौ णिचौ ॥ ८० ॥

अत्र च कर्मणि

आचार्यः कलशं पश्चा-
द्भैरवेण समुद्धरेत्।
नयेद्वार्धानिमार्गेण
तस्मिन्संस्थापयेत्पुनः ॥ ८१ ॥

अग्रे भ्रमन्त्या वार्धान्याः पश्चाच्छिवकुम्भं भ्रमयन् स्वमन्त्रेण स्थापयेदित्यर्थः ॥ ८१ ॥

वार्धानीं स्थापयेत्पश्चा-
दस्त्रमन्त्रमनुस्मरन् ।

स्थापयेदिति, क्रियाशक्तिव्याप्त्या धारापातेन लोकपालान् व्यवस्थाप्य भगवतो दक्षिणहस्ते वार्धान्यस्त्रमिति ॥

अथ

विशेषपूजामुभयो-
र्गन्धपुष्पपवित्रकैः ॥ ८२ ॥
मन्त्रसंधानकं कुर्या-
न्नाडीसंधिमथोभयोः ।

किं च

विकिरान्संहितान्पूर्वं
वार्धान्याः कल्पयेदधः ॥ ८३ ॥

अत एव च

अक्षतास्त्राण्यनेकानि
शरकुन्तासिमुद्गराः ।

---

१ पं० ख० ग० पु० संधिं तथेति पाठः ।

चक्रपट्टिसवज्रादि-
त्रिशूलान्तान्यनेकशः ॥ ८४ ॥
यागौको व्याप्य सर्वं तु
तिर्यगूर्ध्वमधः स्थिताः ।
वार्धान्यस्त्रस्य सर्वे ते
रश्मिभूता व्यवस्थिताः ॥ ८५॥

एतच्च

शिष्यस्य दक्षिणे हस्ते
वार्धान्यस्त्रं तु संहितम् ।

तेन स्वस्थान एव स्थापितस्य शिवस्य शिवकुम्भदक्षिणेऽस्त्रं स्थापयेत् । यदुक्तं मृगेन्द्रेऽपि

'तद्दक्षिणे महाशस्त्रम् .... ।'

इत्यादि ॥

यत एवं

तेनैतं यज्ञरक्षार्थं
यागादौ कलशं न्यसेत् ॥८६॥

'कलशम्' इति कलशाधिकरणमशेषयागा-

द्याप्यायनाद्यवभृथस्नानान्तप्रयोजनं भगवन्तमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

तं च

नैवेद्यं विविधं दत्त्वा
नुत्वा विज्ञापयेद्विभुम् ।
भगवंस्त्वत्प्रसादेन
यागं निर्वर्तयाम्यहम् ॥ ८७ ॥
संनिधानं सदा तुभ्यं

इच्छामीति शेषः । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति चतुर्थी ॥

ततश्च

अविघ्नार्थं सदा भव ।

एवं कृत्वा

अनुज्ञातोत्थितो याया-
दर्घहस्तो दिगीश्वरान् ॥ ८८ ॥

ततश्च

स्वनामपदविन्यासा-
नोंकारादिनमोन्तगान् ।

गन्धपुष्पपवित्राद्यैः
पूजयेत्तान्प्रयत्नतः ॥ ८९ ॥

'ओं इन्द्र संनिहितो भव नमस्ते' इत्यादिस्वनामपदविन्यासपूर्वमेतान् प्रपूजयेत् ॥८९॥

तानुद्दिशति संक्षेपेण

इन्द्राद्यनन्तपर्यन्तां-
ल्लोकपालान्प्रपूजयेत् ।

ऊर्ध्वे ब्रह्मा, अधोऽनन्तः,—इत्यनन्तपर्यन्तानित्युक्तं, तत्र चैशानदिगूर्ध्वे ब्रह्मा नैर्ऋतदिग्भागेऽनन्तः पूज्यः । इहाधिवासे गृहरक्षार्थं दश लोकपालाः पूज्याः । यागे तु पूर्वोक्तभैरवाष्टकव्याप्त्याष्टावेव तथा श्रुतत्वात् ॥

यदर्थमेतत्तदाह

ततो मण्डलकं मध्ये
यागभूमौ प्रकल्पयेत् ॥ ९० ॥

पञ्चगव्येन लिप्त्वादौ
गन्धतोयेन चोपरि ।

मण्डलं लिम्पेदित्यर्थः । रजोमण्डलकं त्वधिवासादुत्तरकालं भविष्यति ॥ ९० ॥

अथैतत्

शिवाम्भसास्त्रमन्त्रेण
संप्रोक्ष्य त्ववगुण्ठयेत् ॥ ९१ ॥

अर्थात् कवचमन्त्रेण ॥ ९१ ॥

अत्र चादौ

ब्रह्मस्थानस्य पूर्वेण
गुरून्पूज्य विनायकम् ।
वायव्ये पूजयेद्देवि
गन्धपुष्पैरनुक्रमात् ॥ ९२ ॥

अविघ्नार्थमादौ वायव्ये गणपतिं पूजयेत्, ततः पूर्वस्यां दिशि गुर्वादीनित्यनुक्रमार्थः ॥९२

अथैतांस्तु नमस्कृत्य
आज्ञां दत्तां विभावयेत् ।

एतैरेव ।

इत्थं गृहीताज्ञः

ततस्तु मध्यदेशस्थं
योगपीठं प्रकल्पयेत् ॥ ९३ ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन

आधारशक्त्यादिप्रेतान्तं परमेश्वरस्य योगशब्दवाच्यस्वशक्तिरूपपीठमासनम्। यथोक्तम्

'योगोऽस्य शक्तयः ख्याताः........।' (मतङ्ग० १।१।४)

इति ॥ ९३ ॥

अत्र च

भैरवेशं वरानने।
पूजयित्वा पवित्राद्यै-
स्त्रिरावरणसंयुतम् ॥ ९४ ॥
स्वध्यानगुणसंयुक्तं
मुद्रालङ्कारभूषितम्।

ब्रह्माङ्गावरणं भैरवावरणं सास्त्रलोकपालावरणं च,—इति त्रीण्यावरणानि। ध्याने 'गुणः' शुद्धस्फटिकत्वादिः[1]। 'मुद्राः' आयुधसंनिवेशाः, आभरणं कपालमालादि ॥ ९४ ॥

अत्र च

मन्त्रसंधानकं पूर्वं
नाडीसंधानमेव च ॥ ९५ ॥

---

१ ग० पु० स्फटिकाभत्वादिरिति पाठः।

परमीकरणं कुर्या-
द्व्यापकेन परेण तु ।
नैवेद्यान्विविधाकारा-
न्दत्त्वा मुद्रां प्रदर्शयेत् ॥ ९६ ॥
प्रणिपातं जपं कृत्वा
निवेद्य विधिपूर्वकम् ।
पश्चाद्बलिः प्रदातव्यो
मातॄणां भूतसंहतेः ॥ ९७ ॥
भूतेश्वराणां देवेशि
क्षेत्रपालस्य सर्वतः ।

'भूता ये विविधाकारा दिव्यभौमान्तरिक्षगाः ।' (३।२०८) इत्यादिना भाविना मन्त्रेण कलशादियागान्तेऽपि एतेभ्यो भगवदनुचरेभ्यो बलिर्देयः ॥ ९७ ॥

एवं दत्तबलिराचार्यः

ततः स्नायादथोद्धूल्य
अथवाचम्य सुव्रते ॥ ९८ ॥

ततोऽग्निकुण्डं गत्वा तु
पूर्ववच्छोधनं तथा ।
भैरवं पूजयेत्तत्र
विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९९ ॥

सत्कर्मान्तरायभूतबलिस्पर्शसंजात[ता]शुद्धिविकल्पानुसारेण स्नानादि कार्यम्, 'शोधन'मग्नेः संस्करणम् ॥ ९९ ॥

ततश्च शिवीकृत्य पूजितस्य
अग्नेः संतर्पणं कुर्या-
त्सहस्रेण शतेन वा ।

यथासंभवं तिलाद्यैः, परिवाराणां दशांशतः, इत्युक्तमेव ॥

ततश्चरुं च श्रपयेत्

पचेत् पाचयेद्वा ॥

तद्वा कथम् ?

स्थालीं संगृह्य निर्व्रणाम् १००
शिवाम्भसा तु प्रक्षाल्य
कवचेनावगुण्ठयेत् ।

चन्दनाद्यैर्विलिम्पेत्तां
मृष्टधूपेन धूपयेत् ॥ १०१ ॥
सूत्रेण वेष्टयेत्कण्ठे
वर्मभूतेन सुव्रते ।

अथ स्थाल्याः

दर्भेणास्त्रस्वरूपेण
कल्पयेन्मण्डलं प्रिये ॥ १०२ ॥
प्रोक्ष्य चैव शिवाम्भोभिः[1]
कवचेनावगुण्ठयेत् ।
आसनं तत्र विन्यस्ये-
दनन्तादिशिवान्तकम् ॥१०३॥

तत्र च

मूर्तिभूतां न्यसेत्स्थालीं
तत्रस्थं भैरवं यजेत् ।
त्रिरावरणसंयुक्तं
गन्धपुष्पैरनुक्रमात्[2] ॥ १०४ ॥

---

१ ग० पु० शिवाद्भिस्तु इति पाठः ।
२ ख० पु० गन्धधूपैरिति पाठः ।

मानसेन प्रयोगेण
भावपुष्पैर्वरानने ।

चरोः पुष्पादिसंकीर्णतया विरसता मा भूत्,—इति पूजात्र नोक्ता ॥ १०४ ॥

अथ

चुंल्लीं संप्रोक्ष्य चास्त्रेण
कुण्डवच्चार्चयेत्ततः ॥ १०५ ॥

प्रोक्षणं कुण्डोक्तसंस्कारान्तरोपलक्षणाय ॥ १०५ ॥

तत्र स्थालीं समारोप्य
पश्चादग्निं न्यसेदधः ।

पूर्वसंस्कृतोद्धृतम् ॥

अथ स्थाल्यां

क्षीरं प्रोक्ष्य शिवाम्भोभि-
स्तण्डुलांश्च समासतः ॥१०६॥

मन्त्रेणाष्टशतेनैव
प्रक्षिप्य पाचयेच्छनैः[2] ।

---

१ क० ख० ग० पु० स्थालीमिति पाठः ।

२ पं० क० पु० च पचेदिति पाठः ।

मूलमन्त्रेण देवेशि
एकचित्तः समाहितः ॥ १०७ ॥

शनैरिति, यथा स्थाली न भज्यते ॥१०७॥

तत्र च

चालनोद्घाटनादीनि
अस्त्रमन्त्रेण कारयेत् ।

कारयेदिति पूर्वदीक्षितशिष्येण ॥

अथात्र चरौ

तप्ताभिघारं सुस्विन्ने
अङ्गैश्चैव प्रकल्पयेत् ॥ १०८ ॥
त्रिभिस्त्रिभिर्घृतेनैव
स्रुवेण जुहुयात्प्रिये ।

तप्तश्चासावग्निव्याप्त्याभिघारश्च आज्यामृतसेचनेन उद्दीपनात्मा, धात्वर्थानुसारात् । एष च दीप्तस्वाहान्तमन्त्रैः स्थाल्यां होमोऽस्विन्नतादोषनाशनाय ॥ १०८ ॥

अथ

भूमौ मण्डलकं कृत्वा
प्रणवेनावतारयेत् ॥ १०९ ॥

स्थालीमाज्योपलिप्तां तु
शीताघारं च होमयेत् ।
भैरवेण षडङ्गेन
वषड्जातियुतेन च ॥ ११० ॥

शीतेति सोमव्याप्त्या अस्विन्नतादोषनाशनाय, अत्रान्तरे 'स्वा' इति चरौ 'हा' इत्यग्नौ उच्चार्य जुहुयादिति गुरवः । एवमग्नीषोममयश्चरुः संस्कारतः संपन्नः । यथोक्तं श्रुतौ

'यो ह वैतदग्नीषोमीयमाज्यं जुहोति तस्यैतदमृतीभवति ।'

इति । श्रीमृगेन्द्रोत्तरेऽपि

'अग्नीषोमात्मकावेतावाघारौ विहितौ चरौ ।
अमृतत्वाप्तये तत्स्यादग्नीषोमात्मकं यतः ॥'

इति ॥ ११० ॥

ततः

मण्डलं कुण्डसामीप्ये
कृत्वा दर्भासनं न्यसेत् ।
स्थाल्यां[लीं] तस्योपरि न्यस्य
संपातं मन्त्रसंहिताम् ॥ १११ ॥

१ पं० ग० पु० अतिस्विन्नेति पाठः ।

जपन्नेकैकयाहुत्या
पातयेद्भैरवेण तु ।

निष्कलतदङ्गवक्रोच्चारपूर्वं 'स्वा' इत्यग्नौ 'हा' इति चरौ उच्चार्य जुहुयादिति संपातहोमक्रमः ॥ १११ ॥

प्रसङ्गादग्नीषोमताभिव्यक्तये सर्वत्र संपातहोममाह

अष्टोत्कृष्टशतेनैव
परामृतमनुस्मरन् ॥ ११२ ॥
रजस्यादौ ततो देवि
कर्तर्यां करणौ तथा ।
खटिकातिलाज्यसंपातं
मूलमन्त्रेण कारयेत् ॥ ११३ ॥

मूलमन्त्रं तत्करणे चिदानन्दात्मकपरामृतानुस्मरणेन तत्समर्थाचरणेन प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ॥

अथ

त्रिभागं कल्पयित्वा तं
चरुं स्थाल्यां तु संस्थितम् ।

शिवाग्निसाधकेभ्यश्च
शिवायाग्रं निवेदयेत् ॥ ११४ ॥

शिवाग्निसाधकार्थं त्रयो भागा यस्य तादृशं तमिति अलौकिकं चरुं कल्पयित्वा 'अग्रं' शिवभागात्स्थालिकलशाद्यर्थं भागीकृतात् प्रथमं भागं शिवाय मण्डलस्थाय दद्यात् ॥ ११४ ॥

अग्न्यादिभागादिविनियोगमाह

द्वितीयं होमयेदग्नौ
साधकेभ्यस्तृतीयकम् ।

'साधकाः' शिवाराधकाः ॥

शिवाय विनिवेदने विधिमाह

चरुं पात्रे तु संगृह्य
पूजयेद्भैरवेण तु ॥ ११५ ॥
पुष्पधूपादिभिर्नीत्वा
धाम्नैतं विनिवेदयेत् ।

अनन्तरम्

हृदाद्यावरणस्थानां
दशमांशं निवेदयेत् ॥ ११६ ॥

कलशेऽप्येवमेवं तु

मण्डलवत् कलशे सपरिवारे विधिः ॥११६॥

अथ

अग्नौ होम्यश्चरुः स्रुचा ।

तत्र

भैरवस्य शतं होम्य-

मङ्गानां तु दशांशकम् ॥ ११७

साधकेभ्यस्तु यच्छेषं

पिधाय स्थापयेत्प्रिये ।

'शेषम्' इत्यवशिष्टभागरूपम् । स्थापयेदिति साधकानां शिष्याणामद्याप्यसंस्कृताना संस्कृतचरुभोजने[1]ऽनधिकारात् ॥ ११७ ॥

अथाधिवासार्थं होममाह

विनायके शतं होम्यं

भूपरिग्रहणे तथा ॥ ११८ ॥

'भुवः' पूर्वावतारितमोक्षलक्ष्याधिष्ठितायाः 'परिग्रहे' स्वीकारनिमित्तं, तेन 'ओं भुवे स्वाहा, ओं श्रिये स्वाहा' इति प्रयोगः । शतं शतं होम्यम् ॥ ११८ ॥

---

१ पं० क० ख० पु० चरुसाधने इति पाठः ।

किं च

अधिवासे तथैवेह
अष्टोत्तरशतं हुतिः ।

प्राङ्निर्णीताधिवासनिमित्तम् । हुतिरिति भैरवस्य स्यादित्यर्थः ॥

अथ

प्रायश्चित्तनिमित्तं तु
अनुलोमविलोमके ॥ ११९ ॥
न्यूनातिरिक्ते देवेशि
अष्टोत्तरशतं हुतिः ।

'अनुलोमस्य' विधिक्रमस्य 'विलोमो'ऽन्यथात्वं, तत्र न्यूनाधिके च यत् 'प्रायश्चित्तं' प्रायस्तपसि चित्तं निश्चयस्तदर्थं, मूलेन 'प्रायश्चित्ताय जुहोमि स्वाहा' इत्यन्तेन होमः ॥११९॥

शिष्यं संस्कर्तुं पीठबन्धं करोति

भैरवं पूजयित्वाथ
प्रार्थ्यानुज्ञां वरानने ॥ १२० ॥

---

१ ख० पु० प्राप्यानुज्ञामिति पाठः ।

शिशोः कर्म प्रकर्तव्यं
यथा भवति तच्छृणु ।

शिशोरिति, शक्तिपाताङ्कुरितश्रीशिवभावस्य । 'कर्म' इति अधिवासरूपम् ॥ १२० ॥

तदाह

द्वारे मण्डलकं कृत्वा
दर्भं तस्योपरि न्यसेत् ॥१२१॥
प्रणवेनासनं कल्प्यं
शिष्यं तस्मिन्निवेशयेत् ।
समपादं स्तब्धकायं
सौम्याननकृताञ्जलिम् ॥१२२॥

'द्वारे' द्वारसमीपे 'स्तब्धकायम्' उत्थितं सौम्यदिगभिमुखं प्रसन्नवदनं च ॥ १२२ ॥

गुरुः पूर्वमुखोऽस्त्रेण
प्रोक्षयेत्तं शिवाम्भसा ।
भस्मना ताडयेन्मूर्ध्नि
अस्त्रमन्त्रेण चालभेत्[1] ॥१२३॥

भस्मना ताडनं यतेः, आलम्भनं स्पर्शश्च॥१२३॥

---

१ ख० पु० चालयेदिति पाठः ।

नाभ्यूर्ध्वं त्रींस्तथा वारा-
न्नाभ्यधस्त्रीन्प्रकल्पयेत् ।

एतत्संस्कारत्रयं पाशशैथिल्याय अधस्त्रीन्वारान् मलत्रयोत्पुंसनार्थम्, ऊर्ध्वं तु शक्तित्रयोत्तेजनाय ॥

अथैवं शिथिलपाशत्वादेव विहितदेहादिशुद्धौ शिशौ

शिवं न्यासाङ्गसहितं[1]
पूजयेद्भैरवेण तु ॥ १२४ ॥

किं च

वस्त्रं संप्रोक्ष्य चास्त्रेण
कवचेनावगुण्ठयेत् ।
पूजयेद्भैरवेणैव

तेनैवास्य

मुखं प्रच्छादयेत्तथा ॥ १२५ ॥

करणानां बहिष्प्रसरनिवारणायान्तर्विन्यस्तभैरवप्रकाशप्रत्यङ्मुखीकरणाय च बुद्धीन्द्रियाश्रयस्य मुखस्य प्रच्छादनम् ॥ १२५ ॥

---

१ क० ग० पु० न्यसाङ्गेति पाठः ।

बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाणां संयमनाय तत्प्रधानपाण्यवष्टम्भपूर्वं शिष्यं प्रवेशयेदित्याह

हस्ताभ्यां तं गृहीत्वाथ
विशेज्जवनिकान्तरम् ।

ततोऽपि

देवस्याभिमुखं कृत्वा

तस्य च

पुष्पं पाणौ प्रदापयेत् ॥१२६॥

एकमेव पुष्पं मूलाभिमन्त्रितं पुष्पपातस्य सम्यङ्निर्णयाय दत्त्वा ॥ १२६ ॥

ततश्च

प्रक्षेपयेत्ततो धाम्ना

क्षिप पुष्पमिति तं प्रयुञ्जीत, तत्पातावसरे च मूलमुच्चारयेद्गुरुरित्यर्थः ॥

अथास्य

मुखमुद्घाट्य दर्शयेत् ।
विद्यामन्त्रगणैः सार्धं
कारणं ससदाशिवम् ॥१२७॥

'कारणम्' इति निष्कलनाथं सह सदाशिवेन सकलभट्टारकेण वर्तमानम् ॥ १२७ ॥

अथासौ

अज्ञानपटनिर्मुक्तः
प्रबुद्धः पशुरीक्षते ।
दण्डवद्धरणीं गत्वा
प्रणिपत्य पुनः पुनः ॥ १२८॥

अज्ञानेत्यनेन पटापासने व्याप्तिरुक्ता । प्रागवस्थो यः पशुः स इदानीमेव प्रबुद्धः, अत एव जन्मसहस्रापूर्वभगवत्स्वरूपावलोकनाद्विस्मयाविष्टः पुनः पुनर्भगवन्तमीक्षते । दण्डवद्गमनेन देहादिप्रमातृतापहस्तनात् श्रीशिवसमावेशानुसरणे योग्यतास्य दर्शिता॥१२८

अत एवासौ

कृतकृत्यः प्रहृष्टात्मा

तं च

प्रहृष्टनयनं शिशुम् ।
उत्थाप्य हस्तात्संगृह्य
दक्षिणां मूर्तिमानयेत् ॥ १२९॥

चिदानन्दात्मकस्वरूपस्पर्शात्प्रहृष्टनयनम् । 'उत्थाप्य' इति चिरंतरं देहादिभूमिमग्नं तत उन्मज्ज्य युक्त्येत्यर्थः । 'दक्षिणाम्' अनुकूलां शिवात्मिकामेव न तु पाशवीं देहमयीम् ॥१२९॥

श्रीमदघोरभट्टारकसंमुखं च

तत्र मण्डलकं कृत्वा
पुष्पेण प्रणवासनम् ।
तस्योपरि शिशुं न्यस्य
ऊर्ध्वकायमुदङ्मुखम् ॥ १३० ॥
गुरुः पूर्वाननः स्थित्वा
प्रोक्षणादीनि कारयेत् ।

आदिशब्दात्ताडनालम्भने प्राग्वत् । कारयेदिति, कुर्वतो मन्त्रांस्तद्वीर्यानुप्रवेशेन प्रयुञ्जीत ॥

अथात्रासने

उपवेश्य ततः कृत्वा
सकलीकरणे विधिम् ॥ १३१॥

---

१ पं० क० पु० चिरन्तनदेहेति पाठः ।

विशेषफलसिद्ध्यर्थं
मुमुक्षोः साधकस्य वा ।

सामान्येन कृतसंस्कारस्य दृष्टभगवत्स्वरूपस्यापि

'शिवपूजाग्निकार्यादौ सकलीकृतविग्रहः ।
नान्यथा प्राक्स्वरूपेण ।' (३।१४६)

इति वक्ष्यमाणत्वात्पुनर्यथायोगं भोगाय मोक्षाय वा शिवार्चाद्यर्हत्वविशेषफलसिद्ध्यर्थं सकलीकरणेऽस्य विधिं कृत्वा 'कलाध्वानं न्यसेत्पश्चात्' इति व्यवहितेन संबन्धः ॥१३१॥

सकलीकरणं क्रमेणादिशति

गन्धदिग्धौ करौ कृत्वा
अस्त्रेण परिशोधयेत् ॥ १३२॥
कवचेनावगुण्ठ्यैतौ
प्लावयेदमृतेन तु ।

तयोरेव च

अनन्तमासनं कल्प्यं
भैरवाङ्गानि विन्यसेत् ॥१३३॥

भैरवश्चाङ्गानि चेति द्वन्द्वः ॥ १३३ ॥

देहन्यासमाह

व्योम्न्यात्मानं योजयित्वा
शिशोः शोष्या तनुः प्रिये।
आग्नेयीं धारणां ध्यात्वा
निर्दह्यास्त्रेण तं शिशुम् ॥१३४
धूमज्वालाविनिर्मुक्तं
दग्धकायं विभावयेत्।
भस्मीभूतं ततः शान्तं
प्लावयेदमृतेन तु ॥ १३५ ॥
व्योमवच्चिन्तयेद्देहं
चैतन्यं कनकाग्निवत्।
शक्तिन्यासं न्यसेत्पूर्वं
कमलं प्रणवेन तु ॥ १३६ ॥
तस्योपरि तदात्मानं
ध्यायेज्ज्योतिर्मयं शुभम्।
मूर्तिमन्त्रं समुच्चार्य
मूर्तिभूतं प्रकल्पयेत् ॥ १३७॥

एतत्सर्वं भावनया कार्यम् ॥ १३७ ॥

कथमित्याह

पूर्वोद्धृतेन मन्त्रेण

जातावेकवचनं। तेन

'संहारेण यभिन्नेन' (२।३६)

इत्यादिः सर्वः पूर्वोक्तः क्रम आश्रयितव्यः। एवमुत्तरत्र ॥

प्राग्वदेव शिवावेशावष्टम्भरसेन

प्लावयेदमृतेन तु।

अथ

मन्त्रन्यासो यथापूर्व-

मष्टात्रिंशत्कलावधि ॥ १३८ ॥

अथात्रैवान्तर्बहिश्च शुद्धतत्त्वात्मकदेहसर्गाय सृष्टिक्रमेण

कलाध्वानं न्यसेत्पश्चा-

च्छान्त्यतीताद्यनुक्रमात्।

स्फटिकाभा तथा कृष्णा

रक्ता शुक्ला च पीतका ॥१३९॥

शान्त्यतीतादिका ज्ञेया-
स्तत्त्वभूतास्तु ताः कलाः ।

'तत्त्वभूता' इति खादिपृथिव्यन्तास्तत्त्वरूपतां प्राप्ताः, अत एवासां यथोचितमेव ध्यानं युक्तमित्येष शुद्धतत्त्वसृष्ट्यर्थं कलापञ्चकन्यासोऽत्राधिवासे तावदुक्तः । पुत्रकादीनां तु भाविपटलेऽन्यथैव संहारक्रमेण दीक्षार्थमसौ भविष्यति,—इति न त्वत्राप्राकरणिकमेतदिति भ्रमितव्यम् ॥ १३९ ॥

उक्तसकलमन्त्रन्यासोपरि

धाम्ना[1]वाह्य तथाङ्गानि
न्यस्यान्तःकरणं भवेत् ॥१४०॥

आत्मान्तःकरणे यद्व-
त्तद्वत्पूजां समारभेत् ।

धाम प्रोच्चार्य संदध्या-
त्सबाह्याभ्यन्तरं[2] पुनः ॥१४१॥

---

१ पं० ख० पु० धामेति पाठः ।

२ पं० ख० ग० पु० भ्यन्तरे इति पाठः ।

संधानं नाडीमन्त्रात्मकं, 'सबाह्याभ्यन्तरम्' इति देहान्तःकरणाश्रयभैरवविषयं; स्थण्डिलाभ्यन्तरभेदेनेति त्वसत् ॥ १४१ ॥

अथ

शिवहस्ते विभुं ध्यात्वा
मन्त्रग्रामं सुजाज्वलम् ।
धामोच्चार्य च संधाय
शिष्यमूर्ध्नि करं न्यसेत् ॥१४२॥
अधोमुखेन हृत्पृष्ठे
शिवहस्तेन चालभेत् ।

'विभुं' व्यापकं, सुजाज्वलत्वं पाशदाहाय । संधायेति पूर्ववन्नाडीमन्त्रक्रमेण, ब्रह्मरन्ध्रहृदययोर्भगवदधिष्ठानेऽपि पाशावृतत्वमस्तीति मूलभूमौ तत्र पाशदाहेन पारमेश्वरस्वभावोद्दीपनार्थमङ्गुलिपञ्चकाभिव्यक्तचिदादिशक्तिपञ्चकव्याप्तिना शिवहस्तेन स्पर्शः ॥

उत्थाप्य दत्त्वा पुष्पं तु
अञ्जलौ भैरवेण तु ॥ १४३ ॥

प्रवेश्याभ्यर्चयेच्छंभुं

उत्थाप्येति, उत्पूर्वस्य तिष्ठतेरीहार्थत्वाद्भगवत्पूजोद्योगं ग्राहयित्वा, – इत्यर्थः । प्रवेशो 'मण्डलेऽत्र शिवं पूजय' इत्याज्ञया भक्तिश्रद्धोन्मुखस्य तत्परत्वापादनं, यथा [1]व्याकरणे प्रवेशित इति। अर्चयेदिति, अर्चतेर्णिच् ॥१४३॥

शिष्योऽपि तथाचार्येण शिक्षितमन्त्रः पुष्पं शिवमुच्चार्य निक्षिपेत् ।

अथ

निर्गत्य वन्दयेद्देवं
दण्डवत्

मण्डले इति योज्यम् ॥

तथा

त्रिः प्रदक्षिणम् ॥ १४४ ॥

शिवकुम्भाग्निमध्यस्थं
स्थण्डिलस्थं च वन्दयेत् ।

त्रिरिति, त्रिविधेऽपि कालाध्वनि दण्डवत्

---

१ क० ग० पु० यथा व्यापकेन प्रवेशित इति पाठः ।

'दक्षिणः' स्वस्वरूपप्रथापरो मे भवेति वाञ्छया स्वदक्षिणमेव भगवन्तं कुर्वन् परिभ्राम्यन् स्तुवीत ॥ १४४ ॥

एवं च

शिवपूजाग्निकार्यादौ
सकलीकृतविग्रहः ॥ १४५ ॥
नान्यथा प्राक्स्वरूपेण
पूजनार्हो भवेत्तु सः ।

भवेदिति वाक्यद्वये योज्यम् । आदिशब्दाज्जपध्यानादौ ॥ १४५ ॥

किं च

नीत्वा कुण्डसमीपं तं
शिष्यहस्तावियोगतः ॥१४६॥
आत्मसव्येऽथ दिग्भागे
मण्डलं प्रणवेन तु ।
प्रणवेनासनं दत्त्वा
तस्योपरि शिशुं न्यसेत् ॥१४७॥

विन्यास्यमन्त्रतेजसा ज्ञानक्रियाशक्तिस्फारमयेन स्वहस्तेनास्य निमग्ने ज्ञानक्रियाशक्ती हस्ताकर्षणयुक्त्या कर्षन्, – इति हस्ताविवयोगार्थः । 'सव्ये' दक्षिणे, शिशुमित्यद्यापि अतरुणीभूतशिवस्वरूपम् ॥ १४७ ॥

उपवेश्य करे दर्भं
भैरवेण समर्पयेत् ।

दर्भस्य

मूलं शिष्यस्य हस्तस्थं
साग्रमाचार्यजङ्घयोः ॥ १४८ ॥

हस्तयोः प्रसारितयोः सव्येतरशाखारूपयोर्मध्ये तिष्ठति, – इति हस्तस्थं, जङ्घयोरिति जङ्घोपजङ्घयोरूरुजानुसंधावित्यर्थः ॥ १४८ ॥

दर्भस्य व्याप्तिमाह

पिङ्गला मध्यमा नाडी
शिष्यदेहाद्विनिर्गता ।
सैवात्र दर्भभूता तु
गुरुनाड्यां लयं गता ॥१४९॥

---

१ क० ग० पु० विन्यस्तेति पाठः ।

अथ

नाडीसंधानहेत्वर्थं
भैरवेणाहुतित्रयम् ।
तया नाड्या प्रवेष्टव्यं
शिष्यस्य हृदये सकृत् ॥१५०॥
ग्रहणाकर्षणार्थं तु

'भैरवो' निष्कलः, 'शिष्यमध्यनाडी मन्मध्यनाड्यां संलीनास्तु स्वाहा' इत्यत्र प्रयोगः । ऐकात्म्यप्राप्तिरूपनाडीसंधानपूर्वमेव ग्रहणाकर्षणे युज्येते । यथोक्तं श्रीस्पन्दे

........'अयमेवात्मनो ग्रहः ।' (४।२)

इति ॥ १५० ॥

अत एवाह

गृह्णन्मुञ्चन्पुनः पुनः ।
दीक्षाकाले यतश्चैवं
तदर्थं नाडिसंहतिः ॥ १५१ ॥

आचार्यः शिष्यात्मा भवतीति पूर्वपादान्तशेषः । समयिदीक्षायां शिष्यात्मनो हृदयात्

द्वादशान्तमाकर्षणं, ततोऽपि स्वहृदये सामरस्यापत्तिरित्यादि; पुत्रकादिदीक्षायां तु पाशमात्र [सूत्र] वागीशीगर्भयोजनादिकमधिकम् ॥ १५१ ॥

अथ सर्वाश्रयन्यस्तमन्त्रैः समं शिष्ये वह्नौ चाग्नीषोमात्मतामभिव्यङ्क्तुं होमं[1] निरूपयति

शिष्यस्याथ शिरोभूमौ
भैरवेण विधाय तु ।
संपातं सर्वमन्त्रैस्तु
ध्रुवेणाज्याहुतिं क्षिपेत् ॥१५२॥

जुहुयादिति शेषः ॥ १५२ ॥

कथमित्याह

मूलमन्त्रं समुच्चार्य
स्वा इत्यग्नौ प्रपातयेत् ।
हेति शिष्यस्य शिरसि
संपातः शिवचोदितः ॥१५३॥

स्पष्टार्थम् ॥ १५३ ॥

---

१ ग० पु० संपातहोममिति पाठः ।

संपातं व्याचष्टे

शिष्यदेहे तु ये मन्त्राः
सबाह्याभ्यन्तरं स्थिताः ।
कुण्डस्थाः पूजिता ये तु
धामाद्यावरणान्तगाः ॥ १५४ ॥
युगपत्तर्पणं तेषां
संपातस्तेन कीर्तितः ।
एकैकस्यात्र मन्त्रस्य
आहुतित्रितयेन तु ॥ १५५ ॥

'संपातो' युगपत्सर्वत्राग्नीषोमात्मकस्वरूपोन्मीलनात्मा संस्कार इत्यर्थः ॥ १५५ ॥

किं च

उत्थाप्य च ततः शिष्यं
तदर्थं मन्त्रतर्पणम् ।

कुर्यादित्यर्थः ॥

तत्र

भैरवाय शतं हुत्वा
हृदादौ दशकं हुतिः ॥ १५६ ॥

दशांशेन स्यादित्यर्थः ॥ १५६ ॥

अथ

धाम्ना चोत्थाय होतव्यं
पूर्णाहुत्यानुतर्पयेत्।

उत्थायेत्यनेन पूर्णाहुतिप्रयोगं स्मारयति ॥

एवं सामान्येन समयिदीक्षाविषयमधिवासमुक्त्वा पुत्रकादौ तद्विशेषमाधातुं यः पाशसूत्रविधिर्भविष्यति तत्र पाशानां बन्धनाय मन्त्रोद्दीपनं कर्तुमाह

मन्त्राणां दीपनं कुर्या-
द्धामाद्यस्त्रावधि क्रमात् ॥१५७

कथमित्याह

हुंकारद्वयमध्ये तु
मूलमन्त्रं समुच्चरन्।
प्रणवादिफडन्तेन
आहुतीः प्रतिपादयेत् ॥१५८॥

एषैव

हृदादीनां च सर्वेषां
जातिरुक्तात्र दीपने।

जायते तत्तत्कार्यानुगुण्यमनयेति 'जातिः' विशिष्टो मन्त्रप्रयोगः । हृच्छब्दो वक्त्रादीन्युपलक्षयति ॥

एतच्च

पाशानां बन्धनार्थाय
मन्त्राणां दीपनं स्मृतम् ॥१५९

ते च दीप्ताः सन्तः

मन्त्राः करणभूतास्तु
पशुकार्यस्य साधने ।

'पशुकार्यं' दीक्षा ॥

यस्यैतानि करणानि स महाप्रभावः

आचार्यः करणं प्रोक्तः

कर्तेत्यर्थः ।

कथमस्य शरीरादिमतो मन्त्राः करणमित्याह

शिवरूपो यतः स्मृतः ॥१६०॥

सत्यपि देहे निरुपाधिचित्प्रकाशशिवाहंभावमय इत्यर्थः । ईदृशस्यैवानुग्रहेऽधिकृतत्वाच्चेत्याहुः—आचार्याधिकरणः शिवो दीक्षायां साक्षात्कर्ता मण्डलस्थस्तु प्रयोजकः,—इति ।

ततस्तेषां सरस्वतीगर्भाधानसमये शिवः साक्षात्कर्ता, प्रयोजक आचार्यः, – इत्यादि स्वोक्तेन व्याहन्यते । न च प्रयोज्यप्रयोजकभावः कश्चिदत्र पूर्वत्र वा ग्रन्थेऽस्तीति असदेवैतत्, तस्मात्सर्वमन्त्रोदयप्रणयहेतुश्चिद्घनशिवात्ममय[1] एवाचार्योऽत्राधिकृतः । मन्त्राणामुद्दीपनमवश्यं कार्यमित्यर्थः ॥ १६० ॥

क्रूरकार्ये तु कर्तव्ये
मन्त्रान्संदीप्य योजयेत् ।
क्रूरजात्यनुरूपेण
वाचकान्योजयेत्सदा ॥१६१॥

'क्रूरकार्यं' पाशानां बन्धच्छेदादि, पूर्वोक्तेन क्रूरजातिक्रमेण योजनमेव मन्त्राणामुद्दीपनम्॥

अत्र चावसरे
भ्रुकुटीकरालवदना-
न्वाच्यरूपान्विचिन्तयेत् ।

ईदृशं वाच्यवाचकानां क्रूरत्वमन्यत्रापि साधकविषये क्रूरकार्ये मन्तव्यम् ॥

---

१ पं० ख० पु० शिवाचार्यमय इत्यर्थः ।

अत एवाप्यायनादौ

सौम्यजातियुतान्सौम्ये
सौम्यरूपान्विचिन्तयेत् ॥१६२

'सौम्यजाति'र्वषडादिका ॥ १६२ ॥

यदर्थं मन्त्रोद्दीपनं तत्प्रतिजानीते

पाशकर्म ततो वक्ष्ये

एतच्च भाविपुत्रकदीक्षाधिवासाय। 'तत' इति मन्त्रोद्दीपनानन्तरं 'पाशकर्म' पुत्रकादिदीक्षोपयोक्ष्यमाणस्य भाविपाशसूत्रस्य यदधिवासरूपं कर्म तद्वक्ष्ये इत्यर्थः ॥

तत्क्रमेणाह

कन्याकर्तितसूत्रकम्।
त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य

'कन्या' अनुपजातविकारपरशक्त्यानुकृतरूपेति। ततो मूलभूमेः प्रवृत्तानामाणवमायीयकार्मरूपाणां सत्त्वादिगुणत्रयात्मकप्रपञ्चव्याप्तिभाजां पाशानां भाविबन्धच्छेदादिकं[1] समूलमुन्मूलनार्थम्, —इति कन्याकर्तितत्वे त्रिगुणत्रिगुणत्वे चाशयः ॥

---

1 ख० पु० छेदनादीति पाठः।

अथैतत्

पाशबन्धनसूत्रकम् ॥ १६३ ॥

शिवाम्भोऽस्त्रेण संप्रोक्ष्य
कवचेनावगुण्ठयेत् ।
पूजयित्वा विधानेन
गन्धपुष्पादिधूपकैः ॥१६४॥
प्रसारयेद्गृहीत्वा त-
न्मूर्धाद्यङ्गुष्ठकावधि ।
शिष्यस्य स्तब्धदेहस्य

'ओं पाशबन्धनसूत्राय नम' इति पूजाविधानं सर्वाध्वव्याप्तिचिन्तनम्, 'शिष्यस्य' इति पुत्रकादेर्न तु समयिनः । स्तब्धदेहता पाशानां बन्धाद्देहेन्द्रियादीनां निष्क्रियत्वानुव्याख्या । तत्सूत्रं पुमान् दक्षिणेन स्त्री वामेन करेण मूर्ध्नि धारयेदित्यसत् दीक्ष्यहस्तयोर्दर्भनाडीधारणे व्यापृतत्वमतः शिखायामेव पाशसूत्रं लम्बयेत् । एकैव क्रियाशक्तिः पारमेश्वरीत्थं स्वरूपगोपनेन पाशरूपतया स्थिता,–

इत्येकत्वमिह पाशसूत्रस्य। श्रीपूर्वादौ तु शक्तित्रयमेव त्रितत्त्वेन स्थितम्,—इत्याशयेन त्रीणि सूत्राणीति प्रक्रियामात्रभेदः ॥ १६४ ॥

तच्चास्य सूत्रम्

नाडीभूतं विचिन्तयेत् ॥१६५॥

सा च

सुषुम्ना मध्यमा नाडी
सर्वनाडीसमन्विता ।
ओंकारादि स्वनाम्ना तु
नमस्कारावसानकम् ॥ १६६ ॥
शिष्यदेहस्थितां नाडीं
सूत्रे संगृह्य योजयेत् ।

भावनयेति शेषः । सूत्रभूतायां नाड्यां सर्वनाडीभिः समन्विता भावनया संगता योजिता च ॥ १६६ ॥

तां

गन्धपुष्पादिभिः[1] पूज्य
कवचेनावगुण्ठयेत् ॥ १६७ ॥

---

१ ख० पु० गन्धधूपेति पाठः ।

अत्रैव संनिधानार्थं होममाह

संनिधानाहुतीस्तिस्रः
स्वनामपदजातिकाः ।

दद्यादिति शेषः । 'ओं सुषुम्नायै स्वाहा' इत्यत्र प्रयोगः ॥ १६७ ॥

अथ

शिवाम्भोऽस्त्रेण संप्रोक्ष्य
शिष्यस्य हृदयं पुनः ॥१६८॥
ताडयेदस्त्रपुष्पेण

एवं च

हृदि चित्संहृता भवेत् ।

सर्वव्यापिकापि हृदयैकनिष्ठीकृता भवतीत्यर्थः॥

तदनु योगक्रमेण भावनयापि वा

हुंकारोच्चारयोगेन
रेचकेन विशेद्धृदि ॥ १६९ ॥
नाडीरन्ध्रेण गत्वा तु
चैतन्यं भावयेच्छिशोः ।

कदम्बगोलकाकारं
स्फुरत्तारकसंनिभम्[1] ॥ १७० ॥
हृत्स्थं छित्त्वास्त्रखड्गेन
हुंफट्कारान्तजातिना ।

निष्कलास्त्रमेव खड्गः, तेन शिशोः पुर्यष्टकं रश्मिमात्रावियोगि[2] छित्त्वा ॥ १७० ॥

धाम्ना चाङ्कुशरूपेण
कर्षेच्छक्त्यवधि क्रमात् ॥१७१॥

अङ्कुशेति पाश्चात्यकुटिलालकात्मना ख्यातेन । 'शक्त्यवधि' द्वादशान्तं तच्च नासिक्यमिह ॥ १७१ ॥

ततः

द्वादशान्तं तु संगृह्य
संपुट्य हृदयेन तु ।
संहारमुद्रया योज्यं
सूत्रे नाडीप्रकल्पिते ॥१७२॥

---

१ ख० घ० पु० तारकसप्रभमिति पाठः ।

२ क० ख० पु० वियोगिनेति पाठः ।

व्यापकं भावयित्वा तु
कवचेनावगुण्ठयेत् ।

प्रणवनिष्कलोच्चारपूर्वं 'देवदत्तचैतन्यं पाशसूत्रे योजयामि नमः' इति प्रयोगात् सूत्रदेहे योजितस्यास्य व्यापकत्वभावना ॥१७२॥

अथास्मै पूजां कृत्वा

भैरवेणाहुतीस्तिस्रः
संनिधानस्य हेतवे ॥ १७३ ॥

दद्यादिति शेषः ॥ १७३ ॥

पाशसूत्रविधेः प्रयोजनमाह

द्वितीयः सूत्रदेहस्तु
पाशा यत्र स्थितास्त्विमे ।
बन्ध्याश्छेद्यास्तथा दाह्याः
सूत्रस्थाने

सूत्रस्थाने समस्तपाशाश्रयस्य समावृतिहेतोः प्राणदेहस्य परोक्षत्वेन साक्षाद्बन्धाद्ययोगे तत्प्रतिकृतिरूपं भाविशोध्यदेहासूत्रणात् सूत्रदेहं कल्पयित्वा तत्स्थान्पाशान्बध्नीयात्

छिन्द्यात् दहेच्चेत्यर्थः। 'इमे' इत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणाः ॥

'........येनेदं तद्धि भोगतः।'

इत्याम्नातत्वादारब्धकार्ये दीक्षोत्तरकाले भगवदर्चादिहेतौ तु न दाहादि युक्तमित्याह

न विग्रहे ॥ १७४ ॥

पाशानां संख्यासंज्ञास्वरूपाणि क्रमेण कथयति

पाशास्तु त्रिविधा भाव्या
मायीयाणवकर्मजाः।
चैतन्यरोधकास्त्वेते
कार्यकारणरूपिणः ॥ १७५ ॥

मायोत्थत्वं मायायां भवत्वं मलान्तरेऽप्यस्तीति रूढ्यैव भिन्नवेद्यप्रथारूपं मलं 'मायीयम्' उच्यते। अत एवान्यत्र

'अथात्ममलमायाख्या................।'

इत्याख्याशब्दः। अणूनामयम् 'आणवः' अपूर्णम्मन्यतात्मा लोलिकारूपः। 'कर्म' यजनब्रह्महननादिरूपं ततो जातम् अत्र वासना-

धिरूढं धर्माधर्मात्मकम्। एषां च चैतन्यप्रतिरोधकत्वं गुणभावापररूपमेव[1] पाशत्वम् ॥१७५॥

एषां कार्यकारणरूपतां स्फुटयति

मलः कर्म निमित्तं तु
नैमित्तिकमतः परम्।

मलः कर्म चेत्येतद्द्वयं निमित्तं मलस्य कर्महेतुत्वात् कर्मणश्च मायीये कारणत्वात्, अतः परं मायीयं नैमित्तिकं मलकर्मणोः कार्यमेवेत्यर्थः। यद्यपि कार्मं भिन्नवेद्यप्रथारूपे मायीये सति भवति तथापि न तद्धेतुकं पूर्णस्फाराणां ज्ञानिनां तत्सद्भावेऽपि तस्यादर्शनात्, – इत्यपूर्णम्मन्यानामेवाऽर्ज्यमानं तद्भवतीति यथोक्तमेव ज्यायः॥

ततश्च

आधाररूपं नैमित्तं
शरीरभुवनादिकम् ॥ १७६ ॥

'आधारता' भोगाश्रयता, आदिशब्दात् भावाः॥ १७६॥

---

१ ख० पु० भावापादनरूपमिति पाठः।

अत्र च नैमित्तिके मायीये मले

निमित्तमभिलाषाख्यं

लोलिकारूपमाणवं मलमित्यर्थः ॥

किं केवलेनेत्याह

.........विचित्रैर्हेतुरूपकैः ।

धर्माधर्मात्मकैः सहकारिभिर्युक्तमित्यर्थः ॥

प्रकृतमनुसरति

तांश्चावलोकयेत्सूत्रे

बन्ध्यबन्धनहेतुतः ॥ १७७ ॥

तानिति पाशान् वक्ष्यमाणव्याप्यव्यापकभावयुक्त्यावलोकयेत्, किमर्थं बन्ध्यानामर्थात्तेषामेव बन्धनहेतुतो बन्धनायेत्यर्थः॥१७७॥

अथैषां शिष्यदेहस्थानां ताडनग्रहणपूर्वकं सूत्रे क्रमेण योजनमाह

पाशानां ताडनं कार्यं

हुंफट्कारान्तजातिना ।

स्वनामप्रणवाद्येन

शान्त्यतीताद्यनुक्रमात् ॥१७८॥

'प्रणवं' शान्त्यतीताबीजं धाम चोच्चार्य 'अमुकात्मस्थपाशव्यापिकायै शान्त्यतीतायै हुं फट्' इति मन्त्रमुच्चारयन् ॥ १७८ ॥

पुष्पेण ताडयेन्मूर्ध्नि
ग्राह्यं

ततः

हूमादि योजयेत्।
हुंफट्कारान्तयोगेना-
गृह्य संहारमुद्रया ॥ १७९ ॥
धाम्ना तु योजयेत्सूत्रे
नमस्कारान्तयोगिना।

पूर्वोक्तेनैव प्रणवपूर्वमूलमन्त्रसहितेन मन्त्रेण संहारमुद्रया वक्ष्यमाणया पाशत्रयमागृह्योक्तां जातिमपास्य नमस्कारान्तजातिनानेनैव मन्त्रेण पाशसूत्रे योजयेत् ॥ १७९ ॥

अमुमेव क्रमं शान्त्यादिकलास्वपि स्वमन्त्रनामयोजनयुक्त्यातिदिशति

एवं शान्त्यादिकान्पाशा-
न्स्थानात्संगृह्य योजयेत् ॥१८०॥

स्थानमत्र क्रमेण वक्त्रं हृद्गुह्यं पादौ ॥१८०॥

एतांश्च

भावयेत्त्रिविधान्पाशा-
न्पञ्चतत्त्वाध्वव्यापकान् ।

कलादीक्षायां समनन्तरं

'तत्त्वभूतास्तु ताः कलाः ।' (स्व० ३।१४०)

इति वक्ष्यमाणत्वात् पञ्च यानि तत्त्वानि कला-रूपाणि तैरात्मभूतैरध्वनोऽशेषस्य व्यापका-नित्यर्थः ॥

अथ कथं पाशानां कलाव्याप्तिः, कथं च मायोर्ध्वस्थशान्ताशान्त्यतीतापदे पाशानां सत्ता ? इत्याशङ्क्याह

त्रयाणां व्यापिका शक्तिः
क्रियाख्या पारमेश्वरी ॥१८१॥

शान्त्यतीतादिभेदेन
पञ्चसंज्ञाप्रतिष्ठिता ।

येयं परमेश्वरस्य नित्यावियोगिनी शक्तिः सा क्रियाख्या गृहीतक्रियाशक्तिभूमिका सती इदन्तावैचित्र्योट्टङ्कनात् शान्त्यतीतादिपञ्चधात्वं प्राप्ता त्रयाणां मलानां व्यापिका । तदुक्तम्

'सेयं क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्य पशुवर्तिनी ।
बन्धयित्री.................... ।' (स्प० ४-१८)

इति । अत एव यावदिदन्ताभासस्य[1] स्थितिस्तावत्तदौचित्येन पाशाः स्थिताः,—इति शान्त्यतीतापदेऽपि तच्छोधनं युक्तम् । व्यापके च[2] शुद्धे व्याप्यस्य तत्प्राणस्य सम्यक् शुद्धिर्भवति,—इति मलानामात्मभूतकलाव्याप्त्या तद्व्यपदेशैः शोधनं, तच्च नित्यावियोगिपारमेश्वरस्वातन्त्र्यशक्तिरूपतोन्मज्जनमेव । यथोक्तम्

'स्वमार्गस्था ज्ञाता सिद्ध्युपपादिका ।' (स्प० ४-१८)

इति । निर्णीतैतच्छक्तिवीर्यसारैरेव मन्त्रैर्निमग्नपारमार्थिकतद्रूपतया प्राप्तभेदानामिवासां संशोधनम्,—इति सर्वमुपपन्नम् ॥ १८१ ॥

---

१ क० पु० यावद्यावदिति पाठः ।
२ ख० पु० व्यापकशुद्धेरिति पाठः ।

एवं च

आधेयग्रह आधारं
गृहीतं भावयेत्पशोः ॥ १८२॥

'आधेयाः' कलाः, 'आधारा' मलाः ॥१८२॥

अथ पारमेश्वरशक्तिव्याप्त्या तत्सारानाह

गन्धपुष्पादिभिः पूज्य
सूत्रे पाशांस्तु तर्पयेत् ।
शान्त्यतीताक्रमेणैव

तच्च तर्पणम्

आहुतीनां त्रयं त्रयम् ॥१८३॥
संनिधानाय पाशाना-
मतः पाशांस्तु दीपयेत् ।

मन्त्रशक्त्या भाव्यक्रमसमस्तभोगसिद्ध्यौचित्येन युगपत्परिपक्वान्विदधीत ॥ १८३ ॥

कथमित्याह

स्वनामजातिफट्कार-
धामभिश्च त्रयं त्रयम् ॥१८४॥

आहुतीनां दत्त्वेति शेषः । जातिरत्र हुं-
कारः । मन्त्रपाठस्य क्रमः प्राग्वत् ॥ १८४ ॥

एतच्च शिष्यचैतन्यात्

विश्लेषकरणार्थं तु
पाशानां दीपनं भवेत् ।

यत एवं

दीप्ताः पाशास्ततो बन्ध्या-
स्ताडनग्रहणादिना ॥ १८५ ॥

आदिशब्दाद्ग्रन्थिदानमपुनःप्ररोहार्थम् । उद्दीपितवीर्याणामेव पाशानां बन्धनं शिष्यचैतन्यावरणे स्वातन्त्र्यापसारणम् ॥ १८५ ॥

ताडनमाह

सूत्रस्थांस्ताडयेत्पुष्पैः
स्वदेहस्थानिव क्रमात् ।

यथा स्वदेहे क्रमादिति प्रोक्तमन्त्रतद्व्याप्त्यादिक्रमेण ताडितांस्तथा ताडयेत् ॥

बन्धने युक्तिमाह

धाम्ना च संपुटीकृत्य
स्वनाम्ना च सकृत्सकृत् ॥१८६

बन्धने तु प्रयोगोऽयं

एवं प्रणवधामशान्त्यतीताबीजेभ्योऽनन्तरं 'शान्त्यतीतां देवदत्तात्मस्थपाशव्यापिकां बध्नामि' इत्युच्चार्य धाम नमःशब्दान्तमुच्चारयन् पाशसूत्रस्य मूर्ध्नि ग्रन्थिं दद्यात् । एवमन्यत् ॥ १८६ ॥

तदाह

सूत्रे ग्रन्थीन्प्रदापयेत् ।

ग्रन्थीनिति, व्याप्त्या पञ्च ॥

किं च

बन्धने परिमाणं च

कर्मणो विषयस्य च ॥१८७॥

न केवलं ग्रन्थीन् यावद्बन्धनसमये 'कर्मणः' शुभाद्यात्मनो 'विषयस्य' भुवनादेर्मायीयमलात्मनः, चशब्दादाणवस्य मलस्य 'परिमाणं' नियतामध्वव्याप्तिं च प्रकल्पयेत् । तद्यथा निवृत्तावेकं पार्थिवं तत्त्वम् अष्टोत्तरशतं च कालाग्न्यादिभुवनानामिति विषयस्य परिमाणं भविष्यति । कर्मणो निवृत्तिप्रति-

ष्ठाविद्यान्तं यावद्व्याप्तेः, मलस्य तु शान्ता-
शान्त्यतीतान्तमपि संस्कारात्मना सूक्ष्मेण
रूपेण सत्तास्त्येवैतत्सर्वमनुसंदधीत ॥ १८७ ॥

एवं च पाशसंयोगाज्जीवः

षट्त्रिंशत्तत्त्वमध्यस्थो
भुङ्क्ते भोगं

शुद्धम् ॥

अन्यच्च पाशविच्छेदात्तु नेत्याह

न चान्यथा ।

च एवार्थे ॥

प्रकृतमाह

पाशान्संस्थाप्य पात्रे तु
संपातं जुहुयात्सकृत् ॥१८८॥

पाशानिति पाशसूत्रं 'संस्थाप्य' इति शि-
ष्यदेहाद्विमुच्येत्यर्थः । संपातहोमः 'संपातं
सर्वमन्त्रैश्च' (३।१४२) इत्यादौ निर्णीतः॥१८८॥

अथैतान्पाशान्

पात्रसंपुटमध्यस्था-
न्स्थण्डिले विनिवेदयेत् ।

पात्रमध्यस्थ [त्वं] वेद्यवेदकान्तरावस्थिता एते,—इत्याशयात् कवचावगुण्ठनव्याख्या च 'स्थण्डिल' इति तत्रार्चिते भगवति विनिवेदयेदिति एतस्य पशोस्त्वयैव मामिकां तनुमाविश्य बद्धाः,—इति विज्ञप्तिं कुर्यादित्यर्थः ॥

तथैव च

नीत्वा समर्पयेत्कुम्भे

तत्स्थं भगवन्तं विज्ञापयेत्—यथा ।

पाशान्संरक्ष हे विभो ॥ १८९॥

संरक्षणं च भाविपुत्रकादिदीक्षोच्छेद्यानामेषां सांप्रतं स्वकार्यशक्तिबन्धनात्माधिवाससंस्कारः ॥ १८९ ॥

ततः

दर्भं विमोचयेच्छिष्यं

नाडीसंधानार्थं प्राक्परिकल्पितम् ॥

अथ चास्मै

पुष्पं पाणौ प्रदापयेत् ।

तेन चासौ श्रीभगवन्तं समन्त्रकमेव
स्थण्डिले शिवकुम्भे च
शिवाग्नौ च प्रपूजयेत् ॥१९०॥

चकाराद्गुरुमूर्तावपि ॥ १९० ॥

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा
दण्डवन्निपतेद्भुवि ।

अथ चास्मै

उत्थाप्य पञ्चगव्यादी-
[न्दद्या]द्वै भैरवेण तु ॥१९१॥

आदिशब्दाच्चरुं दन्तकाष्ठं, भैरवेणेति सकलेन ॥ १९१ ॥

अत्र विधिमाह

गोमयेन शुचौ देशे
कार्यं मण्डलकत्रयम् ।
एकस्मिन्मण्डले विष्टः
पञ्चगव्यं शिशुः पिबेत्॥१९२॥
उपविश्य द्वितीये तु
चरुकं प्राशयेद्बुधः ।

आचम्य दन्तकाष्ठं तु
तृतीये मण्डले स्थितः ॥१९३॥
भक्षयित्वा च देवेशि
ततश्चैव विनिक्षिपेत् ।

पञ्चगव्यं संस्कृतस्थापितचरुभागभोजनयोग्यतायै, चरुकं तु इतः प्रभृति शिवमयभोग्यभोक्तृत्वावसायाय, दन्तकाष्ठं परां शुद्धिमभिव्यक्तुम् । आचम्येति पूर्वत्रापि योज्यम् ॥ १९३ ॥

तच्च पतितम्

पूर्वं पश्चात्तथैशोर्ध्वं
चोत्तरस्यां च शोभनम्॥१९४॥
अन्यस्यामशुभं विद्धि
तस्य होमः शतं भवेत् ।

अस्त्रमन्त्रेण विघ्नशमनायेत्यर्थात् । एतच्च बाहुल्येन साधकविषयम् ॥ १९४ ॥

अथैतदन्तस्यास्य कर्मणः सम्यक् संपत्त्यर्थम्

आचार्यो जुहुयात्पश्चा-
त्प्रायश्चित्तं शिवेन तु ॥१९५॥

विधेर्न्यूनातिरिक्तस्य
चित्तविक्षेपकर्मणि ।

चित्तविक्षेपकर्मणि सति विधेर्न्यूनातिरिक्तत्वं तस्य प्रायश्चित्तं जुहुयादिति संगतिः । तच्च

'अग्निकार्यं यथापूर्वं……… ।' (स्व० ४।३१)

इति भाविनीत्या अग्निकार्यान्ते न त्वधुनैवेति पश्चादित्यस्यार्थः ॥ १९५ ॥

अत्र च

अष्टोत्तरशतं हुत्वा
प्रायश्चित्ताद्विशुध्यति ॥१९६॥

अथ मूलविश्रान्तिमेवानुसंधातुम्

पश्चात्संतर्पयेद्धोम-
सहस्रेण शतेन वा ।

यावदस्य विश्रान्तिर्घटत इत्यर्थः ॥

अङ्गवक्त्रवाचिनः

मन्त्रांश्च दशभागेन

अनन्तरमेषामेव

वह्नौ नैवेद्यदापनम् ॥ १९७ ॥

---

१ क० ख० ग० पु० यथा कृत्वेति पाठः ।

किं च

विशेषपूजनं चार्घं
मुद्राबन्धं वरानने ।
स्तोत्रं वाद्यं ततः कृत्वा
चरुं प्राश्य विसर्जयेत् ॥१९८॥

परमेशमित्यर्थात् ॥ १९८ ॥

निरोधार्घेण चार्घं तु
दत्त्वा चैव वरानने ।
रेचकेन तु संगृह्य
भैरवं तमनुस्मरन् ॥ १९९ ॥
मुष्टिना पूरितं नीत्वा
पूजयित्वा वरानने ।
अग्निष्ठं वै

अग्निष्ठं तमिति पूर्वोक्तं, पूरितमिति पूरकेण, मण्डलात्संगृह्य रेचकेनाग्नौ स्थितं कृत्वा तत्रापि तथैवार्चयित्वा ॥ १९९ ॥

पूरकेण
गृहीत्वा स्थापयेत्पुनः ॥२००॥

तत्रस्थं पूजयित्वा च
कलशे तु विनिक्षिपेत् ।
कुसुमादिभिरभ्यर्च्य
कुम्भ एव तु भैरवम् ॥२०१॥

यागगृहमनधिष्ठितं माभूदित्याशयात् ॥२०१

अथ स्थण्डिलात्

प्रक्षिप्य चैव निर्माल्यं
गोमयेन स्पृशेत्प्रिये ।

निष्क्रान्तं माल्यं न त्वत्र चण्डीशयोगतः॥

तत्रैव च

शिवाम्भसा तु संप्रोक्ष्य
शिष्ये शय्यां प्रकल्पयेत् ॥२०२
गृहिणो दर्भशय्यां तु
यतेर्वै भस्मना प्रिये ।
पूर्वाशिरा गृही कार्यो
यतिर्वै दक्षिणाशिराः ॥२०३॥

दक्षिणवक्त्राभिमुखेन । शिष्टं स्पष्टम् ॥२०३॥

---

१ ख० घ० ङ० पु० प्रविश्य चैव नैर्माल्यं गोमयेन घृषेदिति पाठः ।

अथ शिखामन्त्रेण

तत्र स्थितस्य शिष्यस्य
शिखाबन्धं वरानने ।

तथा

सिद्धार्थरोचनाद्यैश्च
रक्षां कुर्यादसिं स्मरन् ॥२०४॥

यतेर्गृहिणश्च क्रमेण रेखायुक्त्या

भस्मना रोचनाद्यैश्च
अस्त्रप्राकारचिन्तनम् ।

एतदुपसंहरति

कवचेनावगुण्ठ्यैव
शिष्यं तु [1]स्वापयेत्ततः ॥२०५॥
ततश्चैव तु निर्गत्य
बलिकर्म समारभेत् ।

तदाह

बलिस्तु कल्पितः पूर्वं
सर्वभूतेष्वथादरात् ॥ २०६ ॥

---

१ ख० ग० पु० स्थापयेदिति पाठः ।

तं तु संगृह्य देवेशि
पूर्वादीशान्तकं क्षिपेत् ।

'कल्पितो' भूतार्थं साधितः ॥ २०६ ॥

अत्र च

भूता ये विविधाकारा
दिव्यभौमान्तरिक्षगाः ॥२०७॥
पातालतलसंस्थाश्च
शिवयागे सुभाविताः ।
ध्रुवादिसर्वभूताश्च
ऐन्द्याद्याशास्थिताश्च ये ॥२०८
स्वाहाकारसमायोगा-
त्तृप्यन्तूच्चारयन्क्षिपेत् ।

प्रणवपूर्वं 'भूता ये' इत्यादि 'स्थिताश्च ये' इत्यन्तमुच्चार्य 'तृप्यन्तु स्वाहा' इति मन्त्रेण बलिं क्षिपेत् । अत्र मध्ये ध्रुवादीत्येतत् ध्रुवलोकपरामर्शाय । अथ च 'ध्रुवः' प्रणवः, तदादि कृत्वायं मन्त्रः पठनीयः ॥ २०८ ॥

बलिं च पूजापूर्वकं क्षिपेदित्याह

नमस्कारेण संपूज्य
गन्धैर्धूपैरनुक्रमात् ॥ २०९ ॥
पूर्वादीशानपर्यन्त-
मधश्चोर्ध्वं समन्ततः ।

अधिवासे[1] बलिकर्मोपसंहरन् द्रव्यान्तरमुपक्षिपति

कोणस्थान्क्षेत्रपालांश्च
पतिताञ्छ्वपचानपि ॥ २१० ॥
बलिं दत्त्वा तु सर्वेभ्य
आचम्य च वरानने ।
सकलीकरणं कृत्वा
क्रमेण प्राशयेच्चरुम् ॥ २११ ॥

अनुग्रहावसरेऽत्र यावत्संभवं सर्वान् पूजयित्वैषामाशां पूरयेदित्यर्थः । चरुमिति, यमवशिष्टं भग[2]वदग्रात्प्रार्थितं च । 'क्रमेण' इति गुरुसाधकपरिपाट्या ॥ २११ ॥

---

१ ख० पु० अधिवासेनेति पाठः ।
२ क० ख० पु० गभवदर्थादिति पाठः ।

यदाह

सहायैः सहितो वीर
एकचित्तः समाहितः ।
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा
मण्डलस्थः पृथक्पृथक् ॥२१२॥

'वीर' इति त्यक्तजात्यादिग्रहो निष्कम्पः, एकत्र शिवाभेदे चित्तं यस्य तादृक् समाहितः, बुभुक्षुर्दीक्षायां प्राङ्मुखो मुमुक्षुस्तु उदङ्मुखः, पृथक् पृथक् मण्डलस्थ इति स्वसहायानां साधकपुत्रकादीनां समव्याप्त्यभावात् संकरशङ्का माभूत्, — इत्यभिप्रायात्, समव्याप्तिविश्रान्तौ त्वेकमण्डलत्वेऽपि न काचिद्धानिः ॥ २१२ ॥

तत्र

पञ्चगव्यं पिबेत्पूर्वं
चरुकं दन्तधावनम् ।
प्राश्यैवं सकलीकृत्य
रक्षां पूर्ववदेव च ॥ २१३ ॥

विधायेति शेषः ॥ २१३ ॥

यागभूमौ स्वपेत्पश्चा-
च्छिष्यैः सह वरानने ।

भगवदधिष्ठिते यागगृहे गुर्वादीनां स्वापो दीक्ष्यविषयसमुचितस्वप्नदर्शनाय ॥

प्रकारान्तरमाह

भैरवध्यानयोगेन
समाधौ जाग्रदेव वा ॥ २१४ ॥

गुरुर्भवेत् शिष्यार्थमिति शेषः । 'समाधौ' इति समाधाननिमित्तमिति शिवम् ॥ २१४ ॥

सन्मानसाम्बरविबोधदिनेशभाभि-
रामोदवद्विकसितं हृदयाम्बुजन्म ।
कृत्वा शिवार्चनविधौ विनिवेशयध्व-
मार्या भवभ्रमणदुःखमलं जहीत ॥

इति श्रीस्वच्छन्दतन्त्रे
श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यश्रीक्षेमराजकृतोद्द्योताख्यविवरणोपेते
अधिवासपटलस्तृतीयः ॥ ३ ॥

श्रीमत्प्रतापभूभर्तुराज्ञया प्रीतये सताम् ।
मधुसूदनकौलेन संपाद्यायं प्रकाशितः ॥

श्रीमत्साम्बशिवार्पणं भूयात् ॥